Ediţie realizată în cadrul planului de cercetare al
Institutului de Istorie şi Teorie Literară „G. Călinescu"

Volumul I al acestei lucrări a apărut în anul 2003
la Editura „Jurnalul literar"

N. I. HERESCU

ISTORIA LITERATURII LATINE

Vol. II
Perioada arhaică şi republicană – partea a II-a
Epoca ciceroniană

Ediţie de Alexandra Ciocârlie

ACADEMIA ROMÂNĂ
FUNDAŢIA NAŢIONALĂ PENTRU ŞTIINŢĂ ŞI ARTĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE ŞI TEORIE LITERARĂ „G. CĂLINESCU

BUCUREŞTI • 2005

ISBN 973 – 7934 – 18 – 0

PERIOADA ARHAICĂ ŞI REPUBLICANĂ
PARTEA A II-A
EPOCA CICERONIANĂ

Caesar acuză pe Cornelius Dolabella; acesta, apărat de Hortensius, e achitat, dar Caesar îşi ajunsese scopul.

Este apoi tribun militar, iar în 67 quaestor: Caesar are 33 ani şi acum e momentul în care începe cu adevărat cariera lui politică.

În anul 65 e edil, în 63 *Pontifex Maximus,* în 62 praetor, în 61 propraetor în Spania ulterioară, unde are prilejul să-şi refacă averea compromisă. E ales consul în 59, iar la sfârşitul anului de consulat pleacă în Gallia, pe care o cucereşte între anii 58–52. Reîntors la Roma, începe lupta cu Pompei şi după aceea rămâne singur stăpân la Roma până în anul 44, când e omorât.

Caracterul lui Caesar. Biografiile care s-au scris asupra lui Caesar sunt foarte numeroase; materialul istoric referitor la el e foarte bogat, iar legendele şi anecdotele în legătură cu Caesar sunt nenumărate.

Din toate acestea, Caesar ne apare ca un om cu foarte mari calităţi politice, foarte inteligent, dar cu totul imoral.

Astfel, în anul 59, când îşi pusese candidatura la consulat, făcuse imposibilul ca să reuşească şi, cu acest prilej, cheltuise atât de mult, încât se spunea despre el că avea cele mai multe datorii din Roma. Şi a reuşit – împotriva voinţei senatului –, deşi era candidatul partidului democrat şi aproape catilinar, deşi cu prilejul conjuraţiei lui Catilina, Caesar nu se avântase prea mult şi nu s-a compromis. O dată ales consul, Caesar îşi inaugurează magistratura cu un act ilegal: readuce în discuţie o lege pe care comiţiile senatului o respinseseră în anul 63 (sub consulatul lui Cicero) când Rullus, un interpus al lui Caesar, propusese unele reforme agrare. În 59, Caesar readuce în senat legea prezentată de Rullus cu patru ani mai înainte, după ce îi adusese însemnate perfecţionări. Văzând că în senat întâmpină o rezistenţă înverşunată – condusă de Cato – Caesar prezintă legea în comiţii. Acesta era al doilea act ilegal: în comiţii, nu consulul, ci tribunul avea drept să facă propuneri.

Când legea se reîntoarce în senat, după ce provocase scandal şi bătăi în comiţii, Cato şi Vibulus recurg la sistemul obstrucţiei: Cato se urcă la tribună şi începe să vorbească fără să mai termine. Caesar îl închide pur şi simplu. Colegul său Vibulus se retrage şi nu-şi mai execută în fapt mandatul. De aceea se spune că, în anul 59, au fost consuli Iuliu şi Caesar (*Iulio Caesare consulibus*).

O altă întâmplare ne arată felul cum Caesar îşi subordona viaţa privată intereselor sale publice: scandalul din anul 63, când consul era Cicero, iar Caesar era *Pontifex Maximus*. În fiecare an, în casa marelui Pontifice, trebuia să aibă loc o mare serbare în cinstea zeiţei Bona Dea, serbare la care erau admise numai femeile. Cum în anul 63 *Pontifex Maximus* era Caesar, sărbătoarea trebuia să aibă loc în casa lui.

Pompeia, soţia lui Caesar, avea un prieten, pe Clodius, care era şi un fel de Iulius Caesar.

Acest Clodius pătrunde la serbare, travestit în flautistă. Lucrul ar fi rămas fără urmări, dacă soacra Pompeiei n-ar fi simţit: indignată, ea face scandal şi serbarea se termină. Clodius fuge, dar fusese văzut de soacră şi de sclavi. Caesar nu-şi apără „onoarea conjugală", ba, dimpotrivă, trimite la ţară pe toţi sclavii care-l văzuseră pe Clodius şi ia toate măsurile ca, la procesul care are loc cu acest prilej, Clodius să scape. N-ar fi fost în interesul lui Caesar, dacă lumea ar fi ştiut că el, ca *Pontifex Maximus*, a patronat un asemenea scandal. De-abia după un an şi jumătate, când lucrurile începuseră să se uite, Caesar divorţează de Pompeia.

De altfel, lucruri de felul acestora erau oarecum curente la Roma. Caesar nu era singurul care trafica astfel cu viaţa lui privată. Chiar Cato are o atitudine care nu se deosebeşte mult de atitudinea lui Caesar. De soţia lui Cato se îndrăgostise un nobil bătrân şi foarte bogat. Soţia lui Cato se căsătoreşte cu el bătrânul moare, ea îi moşteneşte averea şi se remărită cu Cato.

Un alt exemplu de acest fel ni-l dă atitudinea lui Caesar cu prilejul primului triumvirat (Caesar, Pompei şi Crassus).

Ca să fie sigur de Pompei, Caesar îşi mărită fiica din prima căsătorie, Iulia, cu Pompei – care era de aceeaşi vârstă cu Caesar –, deşi Iulia era promisă unui tânăr nobil, Servilius Cepio.

Triumvirii se înţeleg ca fiecare să recomande câte un consul, pentru echilibrul forţelor. Pompei recomandă pe Lucius Piso; ca să fie sigur de Piso, Caesar se însoară cu fata acestuia. De aceea se spunea că, în acest triumvirat, Caesar avea o situaţie privilegiată: era în acelaşi timp socrul lui Pompei şi prietenul soţiei lui Crassus.

OPERA LUI CAESAR

Poeziile. În tinereţe, Caesar a compus un poem în versuri, *Laudes Herculis,* o tragedie *Oedipus* şi o culegere de sentenţe şi proverbe, *Dicta collectanea,* iar în anul 46, în drum spre Spania, scris un alt poem *Iter* (Suetonius, *Caes., 55–56*).

Alte scrieri. S-a interesat de chestiunile gramaticale şi logice mai mult dezbătute, scriind şi un tratat în două cărţi *De antologia,* dedicat lui Cicero, şi în care trata despre „normele de a vorbi în latineşte după principiile raţiunii" (Cicero, *Brutus,* 72, 253).

La elogiul lui Cato, scris de Cicero în anul 46, Caesar, care se afla în Spania, răspunde printr-un pamflet contra lui Cato, intitulat *Anticato.*

Suetoniu (*Caesar,* 56) aminteşte scrisorile lui Caesar, care au fost adunate după anul 44 şi publicate în mai multe culegeri; *Epistulae ad Senatum, ad Ciceronem, ad familiares, domesticis de rebus* etc.

Discursurile. Mai însemnată e opera retorică a lui Caesar. Primul succes oratoric l-a avut în anul 78, în procesul lui Cn. Cornelius Dolabella (Suetoniu, *Caes.*, 55).

Nici unul din numeroasele discursuri ale lui Caesar nu ni s-a păstrat. Autorii vechi, care le-au cunoscut, vorbesc cu admiraţie despre talentul lui Caesar. Astfel, Cicero, într-o scrisoare către Cornelius Nepos (referită de Suetonius, *Caes.*, 55), îl numeşte pe Caesar „neîntrecut prin subtilitatea lui şi bogăţia ideilor, prin frumuseţea şi eleganţa expresiei".

Quintilian (*Instit. Or.*, X, 1, 114) spune că discursurile lui Caesar erau singurele care puteau fi comparate cu acelea ale lui Cicero. Iar Tacit îl numeşte „orator strălucit" (*Dial. de orat.* 25) şi *„summis oratoribus aemulus"*[1] (*Ann.* XIII, 3).

De bello Gallico. Opera cea mai importantă a lui Caesar e *De bello Gallico.*

Titlul. Acesta e titlul dat de tradiţie, dar e foarte probabil să nu fie titlul adevărat al operei. Manuscrisele cel mai bune, din clasele α şi β, dau: *Libri C. Iulii Caesaris belli Gallici de narratione temporum;* sau: *C. Caesaris ephemeris rerum gestarum belli Gallici libri.* În cartea VIII a operei – carte scrisă de Hirtius – se întâlneşte titlul *Hirtii Pansae rerum gestarum belli Gallici C. Iulii Caesaris libri octo.* Sunt apoi câteva mărturii la contemporani: Cicero, *Brutus,* 75: *„Etiam commentarios quosdam scripsit rerum suarum"*[2]...

Hirtius, autorul cărţii VIII, spunea: *„Caesaris nostri commentarii rerum gestarum"*[3]... Iar Suetoniu spune: *„Caesar reliquit et rerum suarum commentarios"*[4]. Ţinând seamă de manuscrisele de autoritate şi de informaţiile contemporanilor şi ale altor autori antici, suntem îndreptăţiţi să credem că titlul exact era: *Caii Iulii Caesaris commentarii rerum gestarum,* având ca subtitluri *Bellum Gallicum* şi *Bellum civile,* pentru cele două opere.

Ce sunt comentariile. Ce însemna cuvântul *comentarii?* Strabo îl traduce prin ὑπομήματα, iar Plutarh prin ἐφμερίδες; dar aceşti termeni nu corespund exact noţiunii de *commentarii:* primul însemnează „memorii", al doilea „jurnal". *Commentarii* sunt cu totul altceva: sunt însemnări, notiţe scrise la întâmplare, pentru a nu pierde amintirea unui lucru care pare important; constituiau un material care să servească şi altora, pentru a face istoria faptelor povestite.

Că e aşa, şi că e aşa şi la Caesar, ne-o spune Cicero, foarte explicit, când arată care era scopul pentru care Caesar a scris acele comentarii: *„Voluit alios habere parata, qui vellent scribere historiam"*[5]; acelaşi lucru ni-l spune şi Hirtius.

Motivul acesta e cel mărturisit; dar Caesar va mai fi avut desigur şi altul. Pentru a-l lămuri, e nevoie să se cerceteze o a doua problemă şi anume aceea a compoziţiei: când şi cum au fost scrise comentariile.

Compoziţia. În această privinţă s-au formulat două ipoteze. După prima, Caesar şi-a scris opera în şapte ani: după fiecare an al campaniei compunea câte o carte. A doua ipoteză susţine redactarea unică: toate cele şapte cărţi au fost scrise o dată, la sfârşitul campaniei din Gallia. În sprijinul primei ipoteze sunt două fapte. Mai întâi, contradicţia dintre cărţi. În c. II (anul 57), de exemplu, ni se spune că după lupta de la Sabis nervii ar fi fost complet decimaţi: din 60000 oamenii ar fi rămas numai vreo cinci sute; în c. V (anul 54) se povesteşte că lagărul lui Q. Cicero, fratele lui Cicero, a fost înconjurat de nervii în mare număr; în sfârşit, în c. VII (anul 52), nervii au trimis în ajutor lui Vercingetorix şase mii de oameni. Din aceste contradicţii evidente nu se poate scoate o concluzie pentru redactarea în şapte ani, deoarece asemenea contradicţii se găsesc nu numai între cărţi diferite, ci chiar în cuprinsul aceleiaşi cărţi. Astfel, în cartea VI, 2, se spune că s-au revoltat toţi germanii cisrhenani, pentru ca, la capitolul 32, să ni se spună că două din triburile germane nu s-au răsculat. Iată, prin urmare, că motivul

contradicţiei cade. Aceste nepotriviri vor fi rezultat din faptul că autorul reproducea documente contradictorii sau rapoarte care nu erau întotdeauna exacte.

Al doilea motiv pe care se întemeiază ipoteza redactării în şapte ani este faptul că fiecare carte conţine evenimentele unui an. Dar nici acest argument nu e valabil, deoarece povestirea evenimentelor după ani era metoda obişnuită a analisticii romane. La Caesar se adaogă un element în plus, care ar fi determinat povestirea evenimentelor după ani, chiar dacă n-ar fi vorba de metoda analistică; iarna nu aveau loc operaţii militare, aşa că, în mod natural, intervenea o discontinuitate în cursul întâmplărilor şi deci şi al naraţiunii.

Redactarea unică. Cealaltă ipotezã, a redactării unice, se întemeiază pe afirmaţia foarte precisă a lui Hirtius, care spune: *„quam facile atque celeriter eos (commentarios) perfecerit scimus"*[6].

Dar şi fără această informaţie ajungem la concluzia redactării unice. Caesar, în expunerea faptelor respective, face aluzie la evenimente care aveau să se întâmple mai târziu. Astfel, în c. I vorbeşte despre tribul boii, care subjugaseră pe haedui, dar apoi le-au dat aceleaşi drepturi şi libertăţi ca mai înainte. Acest lucru – acordarea de drepturi haeduilor – s-a întâmplat în anul 52; cum ar fi putut şti Caesar acest lucru, dacă ar fi redactat prima carte îndată după anul 58?

Rămâne prin urmare bine stabilit că redactarea celor 7 cărţi ale comentariilor a avut loc după anul ultim al campaniei.

Scopul redactării. În ce scop a redactat Caesar aceste comentarii? Le-a compus într-un moment în care avea nevoie să-şi facă propagandă. În anul 52, după bătălia de la Alesia, duşmăniile şi adversităţile creşteau, senatul şi rivalii lui Caesar se temeau de scopurile lui. La Roma se răspândeau zvonuri care-l făceau antipatic. Atunci, pentru a face cunoscute publicului cele ce se petrecuseră în Gallia, Caesar scrie cărţile

De bello Gallico, pe care le trimite la Roma înainte de sosirea lui acolo.

Valoarea istorică. Dacă *De Bello Gallico* a fost scrisă cu scop personal, suntem îndreptăţiţi să ne întrebăm: ce valoare istorică poate avea această operă? I s-a contestat lui Cesar respectul adevărului istoric: niciodată generalii care şi-au scris memoriile n-au recunoscut şi părţile slabe ale războiului lor. Dar a da o anumită coloratură faptelor, a le interpreta, nu e o falsificare a evenimentelor.

După o informaţie a lui Suetoniu[7], Asinius Pollio ar fi afirmat că aceste comentarii sunt scrise fără grijă şi fără respect de adevăr.

Textul lui Suetoniu trebuie supus unei critici prealabile. Suetoniu nu ne spune unde se găseşte această afirmaţie a lui Pollio, nici la care parte a comentariilor se referă: este vorba de *Bellum Gallicum* sau de *Bellum civile*? Or, ştim că Asinius Pollio scrisese o istorie a războaielor civile. E deci probabil că afirmaţia lui se referă la *Bellum civile,* pe care îl va fi cunoscut, şi că o făcuse în prefaţă. În nici un caz nu putea fi vorba despre *Bellum Gallicum,* căci Pollio nu se pricepea în această materie, şi nu luase parte la război. Se vor fi găsind erori în *Bellum Gallicum,* datorită surselor: rapoartele ofiţerilor, declaraţiile prizonierilor sau ostaticilor. Dar exactitatea generală e incontestabilă: acest lucru se poate dovedi prin comparaţia informaţiilor lui Caesar cu acelea ale celorlalţi scriitori: Suetoniu, Appianus etc. Le confirmă săpăturile arheologice şi monumentele descoperite în Franţa (cf. L. Constans, *Guide illustré des campagnes de César*). Caesar ascunde totuşi ceva foarte important: nu spune nici un cuvânt despre felul cum s-a purtat el în Gallia.

Când plecase în Gallia, la începutul campaniei, avea datoriile cele mai mari din Roma; la întoarcere are o avere comparabilă numai cu a marilor potentaţi asiatici. Se spunea că

în Gallia a jefuit până şi altarele zeilor şi că a distrus oraşe mai adeseori ca să le prade decât ca să le pedepsească. Lucruri asemănătoare spune şi Catul (C. XXI), într-o epigramă în care-l atacă pe Mamurra, locotenentul lui Caesar. Exceptând această parte a activităţii lui în Gallia, Caesar a fost poate cel mai sincer din toţi câţi şi-au scris propria lor istorie.

Limba. Caesar e unul din cei care au scris cea mai pură limbă latină, alături de Cicero. Pe lângă puritate, stilul lui Caesar prezintă o simplitate care nu exclude eleganţa şi nu presupune grosolănia.

Naraţiunea e foarte vie, descrierile sunt rare şi scurte, ca să nu slăbească interesul prin lungimi inutile. Discursurile sunt redate în stil indirect, iar portretele lipsesc cu totul.

Cicero, în *Brutus,* 75, spune despre comentariile lui Caesar: „Sunt simple, desăvârşite, frumoase, lipsite de orice podoabă. Voia să pună la îndemâna altora material pentru istorie, ... dar în realitate a înlăturat, pentru orice om de gust, intenţia de a mai scrie: căci în istorie nimic nu e mai preţuit decât acea pură şi luminoasă conciziune".

De bello civili. A doua operă istorică a lui Caesar este *Bellum civile.* Cuprinde trei cărţi – fiecare din acestea povestind evenimentele unui an. Prima carte începe cu trecerea Rubiconului (anul 49), iar a doua se încheie cu bătălia de la Pharsalus, care pune capăt războiului civil. *Bellum civile* prezintă mai puţină obiectivitate decât *Bellum Gallicum* şi e foarte explicabil din ce pricină. Trebuie să ţinem seamă că e o operă postumă, publicată după moartea lui Caesar; de aceea ne putem întreba dacă voia sau nu s-o refacă. Chiar dacă ar fi trăit, e de îndoit dacă ar fi făcut-o.

C. SALLUSTIUS CRISPUS

VIAŢA

C. Sallustius Crispus s-a născut în anul 87 a. Chr. la Amiternum, în Sabinia. Deşi făcea parte dintr-o familie plebee, a avut o carieră aproape ca şi ceilalţi tineri, care erau de familie nobilă. La 28 ani (în 59) e quaestor, iar după şapte ani e ales tribun. În anul 50, censorul Appius Claudius Pulcher îl exclude din senat, pentru o vină în legătură cu moravurile. Un an mai apoi, Caesar, cu care era prieten, face ca Sallustiu să fie reales quaestor şi în urma acestui fapt poate să intre din nou în senat. În anul 48 e praetor în Nova Africa. Aici spoliază provincia, ca să facă avere. La procesul *de repetundis* care are loc, Sallustiu e achitat, dar un asemenea scandal îi face imposibilă alegerea la consulat. Trebuind să renunţe la cariera politică Sallustiu se retrage pe Palatin, unde avea un palat înconjurat de o grădină vestită (*Horti Sallustiani*) şi acolo scrie istorie. O scrie cu amărăciunea unui om foarte ambiţios – cu atât mai ambiţios cu cât se ridicase mai de jos –, dar care n-avusese succes. Nu reuşise nici în viaţa publică, şi, se pare, nici în cea privată. A fost căsătorit cu Terentia, fosta soţie a lui Cicero, care o repudiase în 47.

Sallustiu moare în anul 36, în vârstă de 51 ani.

OPERA

Începuse să scrie istorie din anul 45, căutând un succes şi o glorie pe care nu i le dăduse viaţa politică.

Voia, la început, să scrie o istorie mai dezvoltată – de la Gracchi la Caesar –, apoi s-a hotărât să povestească numai evenimentele de la sfârşitul republicii romane, şi, în cele din urmă, a scris istoria conjuraţiei lui Catilina şi a războiului cu Iugurtha.

Bellum Catilinae. E scrisă în 45 şi publicată în 43–42. Opera începe cu un preambul filosofic, pe care-l încheie cu consideraţii politice, explicând totodată motivele pentru care scrie istoria conjuraţiei lui Catilina: *„nam id facinus in primis ego memorabile existumo sceleris atque periculi novitate"*[8] (IV, 4). Urmează un rezumat succint al istoriei romane de la Aeneas până la conjuraţie.

Scriindu-şi opera, Sallustiu nu e deloc imparţial: vrea să-l apere pe Caesar, iar lui Cicero încearcă să-i micşoreze meritele. Sunt şi erori: spune că data conjuraţiei a fost anul 64, pe când în realitate a fost 63. E mai mult un studiu de filosofie politică, în care retorica ocupă destul loc. Compoziţia e defectuoasă, din pricina digresiunilor.

Pe lângă parţialitate – căutând să demonstreze că Iulius Caesar n-a avut legături cu partidul anarhic –, Sallustiu mai prezintă şi alt defect: nu s-a eliberat, în această operă, de tradiţiile stabilite de istoricii cari-l precedaseră.

Bellum Iugurthinum. Compusă cu puţin timp după *Conjuratia lui Catilina, Istoria războiului cu Iugurtha* (110–106) prezintă un progres însemnat faţă de opera precedentă. Compoziţia e mult mai îngrijită şi, cu toate că povesteşte în acelaşi timp evenimentele din Roma şi cele din Numidia, naraţiunea nu pare discontinuă deoarece Sallustiu stabileşte legături strânse între luptele politice de la Roma şi episoadele războiului din Africa.

Historiae. Compuse după anul 39, *Historiae* constituie opera cea mai importantă a lui Sallustiu, care continuă astfel

Historiae a lui Sisenna. În cinci cărți, autorul povestește istoria romană de la moartea lui Sylla (anul 79) până la sfârșitul războiului cu pirații (la 67).

Sallustiu a mai făcut o descriere a Pontului Euxin și a lăsat și câteva scrisori, asupra autenticității cărora există îndoieli.

Caracterizarea lui Sallustiu. Istoricul. *Ca istoric, Sallustiu e cel dintâi dintre romani care se apropie de concepția modernă a istoriei: nu istorie erau Origines ale lui Cato.*

Sallustiu încearcă nu numai să povestească evenimentele, dar le cercetează și cauzele. Când vrea să explice cauza războaielor civile, o vede în părăsirea vechilor obiceiuri și în introducerea unor noi idei și precepte filozofice. Cât despre cauzele corupției, Sallustiu le găsește tocmai în excesul de prosperitate al republicii.

Și, pentru el, pare natural că, într-o cetate ajunsă la o astfel de prosperitate, dar și la o corupțiune asemănătoare, Catilina și-a găsit tovarăși (*Cat.*, XIV, 1: *„In tantă tamque corrupta civitate Catilina, id quod factu facillumum erat, omnium flagitiorum atque facinorum circum se tamquam stipatorum catervas habebat"*[9]).

Adevărul istoric e contestabil. Sallustiu merge cu parțialitatea până acolo, încât ignorează faptele întâmplate, precum reacțiunea favorabilă lui Cicero chiar în plebe, care susținea pe Catilina; și aceasta numai ca să nu-l înalțe pe Cicero. În *Bellum Iugurthinum* nu arată nici trădarea prin care regele Numidiei a fost prins, nici supliciile la care a fost supus.

Literatul. În operele sale istorice, Sallustiu întrebuințează artificiile literare obișnuite ale istoricilor din antichitate: portretele și discursurile.

Portretele nu sunt prea adânci, dar, din punct de vedere literar, sunt bune: îngroașă trăsăturile decisive ale caracterului personagiilor. Astfel, Cato e un exemplu de austeritate; Sylla e tipul ambițiosului, iar Catilina al tâlharului.

Şi aici se vădeşte parţialitatea lui Sallustiu; deşi face portretele tuturor marilor oameni care intervin în evenimentele povestite, Cicero nu-şi are portretul.

Dintre portrete, două sunt cu adevărat interesante şi au rămas: portretul lui Caesar şi cel al lui Cato simultane şi antitetice.

Discursurile. După procedeul istoricilor greci, Sallustiu inventează discursurile, ca Tucidide şi Titus Livius: nu redă discursuri reale, ci face ca personagiile să spună ceea ce îi convine lui, pentru redarea mai deplină a evenimentelor şi pentru întregirea portretelor. În opera lui Sallustiu sunt 14 discursuri, conţinând ideile expuse de vorbitori, dar stilizate de autor. Cele mai însemnate sunt discursurile ţinute în senat de Cato şi Caesar, cu prilejul procesului lui Catilina şi al tovarăşilor săi (anul 63).

Moralistul. Ca moralist, Sallustiu a fost foarte admirat. Cuvintele virtute şi onoare revin foarte des în opera sa. Voia să pară un filozof auster şi intransigent, dar ceea ce ştim despre viaţa lui nu se potriveşte cu această atitudine.

Sallustiu critică poporul pentru laşitatea, maleabilitatea de care dădea dovadă; critică senatul pentru egoism, ambiţie şi lăcomia lui de bani. Dar această critică n-o face direct, ci, după moda celor vechi, lăudând trecutul.

După Sallustiu, aristocraţia romană prezenta două cusururi: ambiţia şi avariţia. Ambiţia era monopolizarea pentru senatori a puterii în stat, deşi în formă dispăruse deosebirea dintre plebei şi patricieni, în fapt se menţinea: consulii erau aleşi tot dintre patricieni, iar administrarea provinciilor – care era foarte preţuită, deoarece aducea bani – era rezervată exclusiv senatorilor. Avariţia era lăcomia de bani. Şi în această privinţă se făcuseră legi democratice; nu se mai închideau debitorii care nu puteau plăti, dar clasa micilor agricultori era aservită latifundiarilor. Dar ceea ce a condus la dictatură era, în realitate,

exasperarea luptelor dintre plebei şi patricieni, ca egal de puternici. Şi unii şi alţii, decât să-i vadă pe ceilalţi conducând, au preferat să accepte dictatura.

Stilul. Sallustiu are un stil particular aparte în toată literatura latină. N-a avut modele, ci a fost el model: stilul lui Sallustiu l-a influenţat pe Tacit în formarea stilului său propriu, tacitean. Nu e un stil natural, se cunoaşte că e voit, căutat, lucrat. Duşmănia lui Sallustiu pentru Cicero se manifestă, după Boissier, până şi în stilul celui dintâi: Cicero are un stil simetric, Sallustiu adoptă disimetria; Cicero are perioade largi, Sallustiu sparge periodul şi evită clausula, încât Seneca spune că, la Sallustiu fraza se termină tocmai în clipa când te-ai aştepta mai puţin; stilul lui Cicero era clar şi dezvoltat, Sallustiu îşi face o normă de conciziune, sunt fraze întregi din care lipseşte aşteptatul infinitiv istoric. Prin acesta, la Sallustiu conciziunea duce uneori la obscuritate. Sallustiu are o deosebită preferinţă pentru arhaisme, le scoate la iveală, dându-le o valoare nouă, pentru aceasta i s-a spus *verborum novator*[10], iar Tacit strânge într-o frază părerea sa despre Sallustiu *„rerum Romanarum florentissimus auctor"*[11].

CICERO

VIAŢA PUBLICĂ

Nu este, în toată literatura latină, un scriitor mai iubit şi mai urât, mai lăudat şi mai criticat de posteritate decât Cicero. Explicaţia acestui curios destin se găseşte nu atât în întinsa operă rămasă de la dânsul, cât mai ales în agitata sa carieră politică. Lucrul nu trebuie să mire, când se întâmplă unui scriitor a cărui operă literară se împleteşte în chip foarte strâns cu viaţa sa publică şi e de cele mai multe ori provocată de aceasta. Studiul activităţii literare a unui asemenea scriitor nu poate fi separat de acela al activităţii sale politice, fiindcă una lămureşte pe cealaltă. De aceea, orice examen al operei lui Cicero trebuie aşezat în cadrul datelor biografice, cele politice în primul rând.

Data şi locul naşterii. Familia. Marcus Tullius Cicero s-a născut la 3 ianuarie 106 a. Chr., în patria lui Marius, la Arpinum, mic municipiu de pe teritoriul osc. Unii cercetători au presupus că oratorul ar fi chiar strănepotul marelui general, dar e o simplă ipoteză. Tatăl său făcea parte din clasa burgheză a cavalerilor şi numai cu el, cu Marcus, familia va intra pentru întâia oară în ordinul senatorial. Dar dacă nu aparţinea nobilimii romane, această familie era una din cele mai vechi printre agricultorii din Arpinum; porecla de Cicero pare a se referi la îndeletnicirile ei agricole. Helvia, mama lui Cicero, era de origine plebee; familia ei se distinsese însă repede şi intrase în rândul nobilimii. Helvii apar în istoria Romei cu începere de la al doilea război punic şi au dat, dintre ei, doi pretori.

Studiile. La Arpinum, în liniştea vieţii rurale, micul Marcus a petrecut anii copilăriei, alături de fratele său Quintus, în

mijlocul unei familii de agricultori laborioşi şi gospodari, cu obiceiuri simple şi sănătoase. Când copiii au crescut, tatăl, care nu era în măsură să îndrumeze el însuşi pe fiii săi în studiile literare, filosofice şi juridice, singurele care permiteau atunci cuiva să ambiţioneze către magistraturile cele mai înalte ale republicii, a părăsit Arpinum şi s-a mutat cu toată familia la Roma. Aici, Marcus împlineşte 16 ani şi îmbracă toga virilă (anul 90). Iar, la începutul anului următor (89), tatăl său îl conducea la şcoala lui Q. Mucius Scaevola Augurul, maestru renumit în ştiinţa dreptului.

În cursul aceluiaşi an, războiul social îl sileşte însă să-şi întrerupă învăţătura. Mai întâi în Picenum, sub comanda consulului Cn. Pompeius Strabo, apoi în Campania, sub Cornelius Sulla, tânărul Cicero ia parte, ca soldat, la luptele contra italicilor şi devine astfel cetăţean roman. Întors la Roma, îşi reia îndată studiile întrerupte. Continuă dreptul cu Scaevola Augurul, iar când acesta moare, pe la 87, trece la şcoala celuilalt Scaevola Pontificele, cel mai mare jurist al timpului. Şi Scaevola Augurul, consul în 117, ginerele lui C. Laelius, cel supranumit „Înţeleptul", şi Scaevola Pontificele, consul în 96, urât de partidul popular şi asasinat de fiul lui Marius, personagii ilustre ale epocii, au lăsat urme indelebile în mintea şi în caracterul lui Marcus Tullius. Atitudinea pe care o va avea el mai târziu, în viaţa publică, nu va fi, poate, neinfluenţată de ideile politice ale celor doi Scaevola.

Filosofia o învaţă cu trei mari profesori ai acelui timp: întâi cu epicurianul Fedru, pentru a cărui doctrină nu manifestă însă o prea caldă simpatie; apoi, la vârsta de 18 ani, cu academicianul Filon, discipolul cartaginezului Clitomah, venit de curând de la Atena, cu care Cicero întreprinde studii serioase; şi, în fine, cu stoicul Diodot, om foarte învăţat, filosof şi matematician, pe care Cicero îl adăposteşte în propria lui casă, unde şi moare în 59. Din îndelungatul său comerciu spiritual cu Diodot, i-a rămas, probabil, lui Cicero predilecţia pentru doctrina stoică, doctrină

care stă la baza scrierilor sale de caracter moral. Faptul că aceşti trei profesori aparţin unor şcoale filosofice diferite, nu va fi străin de caracterul eclectic al gândirii ciceroniene.

Paralel cu aceste studii, ia lecţii de elocinţă cu L. Licinius Crassus, mare orator, şi cu Apollonios Molon, de curând sosit din Rhodos. Acestei prime perioade de studii, dintre 16–24 ani, aparţin şi câteva încercări, neînsemnate de altmintreli, cu care Cicero îşi face debutul în literatură. Astfel, traduce din autorul său predilect, Platon; scrie un elogiu în versuri al marelui său concetăţean Marius; compune un tratat de retorică în două cărţi, intitulat *De inventione* ş.a.

Debutul oratoric. Profesiunea de avocăt o inaugurează la vârsta de 25 ani, în 81, pledând într-un proces de drept civil, *Pro Quintio*. Este demn de notat că, deşi începător, el are curajul de a vorbi în contra lui Hortensius, pe atunci cel mai iscusit orator din Roma. Dar adevăratul debut al lui Cicero, acela care îl consacră ca pe un avocat de mâna întâia, îl constituie cuvântarea *Pro Roscio Amerino*. În anul 80, în plină dictatură a lui Sulla, când abia încetaseră proscripţiunile oficiale, unul din prietenii intimi ai dictatorului, Chrysogonus, acuză pe un oarecare Sextus Roscius Amerinus că şi-a ucis părintele. Scopul vizibil al lui Chrysogonus era de a-şi însuşi averea acuzatului. Dată fiind persoana acuzatorului, nimeni nu cuteza să ia apărarea lui Roscius. Într-o vreme de laşitate generală, când proscripţiunile – deşi Sulla proclamase că au încetat – mai continuau totuşi sub diferite forme, Cicero, tânăr avocat necunoscut, ia asupră-şi apărarea celui învinovăţit pe nedrept. În pledoarie, dând dovadă de multă temeritate, el acuză fără cruţare pe Chrysogonus şi face din Roscius o victimă a puternicului protejat al lui Sulla. El merge chiar mai departe şi face aluzii directe la adresa dictatorului însuşi. Lui Sulla îi plăcea să i se zică „Fericitul"; Cicero spune că nici un om nu-i atât de fericit, încât să nu aibă în juru-i nici un răufăcător. Aluzia era evidentă. Curajul

tânărului orator aduce achitarea acuzatului. Debutul acesta zgomotos l-a făcut pe Cicero dintr-odată foarte popular la Roma.

Călătoria în Grecia. După acest succes, către finele anului 79, el pleacă în Grecia spre a-şi completa studiile de retorică şi filosofie, aşa cum făceau tinerii din familiile mari, care se destinau vieţii publice. Aci stă doi ani (79–77) în care timp cutreieră prin mai multe oraşe, pentru a asculta, rând pe rând, pe Antioh din Ascalona (fost şcolar al lui Filon), pe Fedru, dascălul copilăriei sale, pe Zenon, maestrul epicureismului, pe renumitul retor Demetrios din Siria. După ce şade şase luni la Atena, trece în Asia, unde se întâlneşte cu mai mulţi retori cunoscuţi şi cu compatriotul Rutilius Rufus, una din marile figuri romane ale republicii, exilat pe nedrept în urma persecuţiei partidului popular, şcolar al lui Panetios şi prieten al stoicului Posidonios. Pe acesta din urmă îl audiază Cicero când trece din Asia la Rhodos, unde-l atrage desigur şcoala fostului său profesor de la Roma, Apollonius Molon. Oratoria acestuia era opusul celei asiatice, înflorite, încărcate şi sforăitoare; la şcoala lui Molon Cicero învaţă un gen temperat de artă oratorică.

Cariera politică. Când revine la Roma nu se stinsese încă amintirea strălucitului său debut, dar multe lucruri se schimbaseră. Sulla murise (anul 78). Rămas fără conducător, partidul oligarhic al senatului devenise o navă bătută de furtună. Partidul popular avea să profite de această dezorientare, pentru a-şi impune unele dintre revendicările sale.

Un an numai după ce se întorsese din Asia, adică în 76, Cicero îşi începe cariera politică punându-şi candidatura pentru questură, la care este ales cu unanimitatea sufragiilor. Un astfel de succes nu se explică decât prin sprijinul partidului popular, care nu uitase pe apărătorul lui Roscius Amerinus şi care vedea în tânărul avocat un exponent al idealurilor populare. Numai prin concursul simpatiilor democratice, Cicero va reuşi să

parcurgă, la intervalele cele mai scurte, treptele lui *cursus honorum* (questura, edilitatea, pretura şi consulatul). În 75 este deci numit questor în Sicilia la Lilybeum. Trecerea prin Sicilia îi va da ocazia să pronunţe, peste cinci ani, un mare discurs, care va constitui al doilea succes important al său, *Verrinele*.

În două cuvinte, iată procesul: în 73–71 fusese praetor în Sicilia Verres, care jefuise provincia într-un chip rămas de pomină. Sicilienii, după terminarea questurii lui Verres, îi intentează proces de concuţiune şi angajează ca avocat pe Cicero, a cărui magistratură dreaptă şi onestă n-o uitaseră. Succesul e fulgerător. Abia pronunţă Cicero prima cuvântare şi produce mărturiile necesare, că Hortensius, apărătorul lui Verres, renunţă la cuvânt, iar acuzatul se exilează de bunăvoie, prevăzând sentinţa.

În 69, Cicero e ales edil curul, iar în 66 praetor urban. În această dregătorie el cunoaşte, cu ocazia votării legii Manilia, un succes de ordin pur politic. Sunt cunoscute evenimentele ce au concurs la propunerea şi trecerea acestei legi excepţionale: în 66 începuse războiul contra lui Mithridate şi, cum vremurile erau turburi, partidul popular cerea să se încredinţeze conducerea războiului unui general care să aibă puteri discreţionare. Acest general era, în intenţiunile sale, Pompei. Dorinţa partidului democrat întâmpina opoziţia categorică a partidului aristocraţilor, care voia ca puterile statului să rămână, chiar şi în provinciile unde se ducea războiul, în mâinile magistraţilor ordinari. Acest punct de vedere îl susţin reprezentanţii cei mai autorizaţi ai partidului senatorial, Hortensius şi Catulus. Cicero pledează cu fermitate teza populară; legea e votată. Pompei primeşte aşteptatul *imperium*, comanda supremă a războiului; i se votează şi mijloace extraordinare pentru a-l putea duce la bun sfârşit. După apărarea, împotriva unui protejat al dictatorului aristocrat Sulla, a lui Roscius Amerinus; după acuzarea, încoronată de succes, adusă senatorului Verres, pledoaria în favoarea legii Manilia este a treia manifestare a lui Cicero în acord cu interesele partidului popular şi în dezacord cu acelea

ale clasei senatoriale. El câştigă astfel un al treilea drept de la recunoştinţa poporului. Şi aceasta se va manifesta cu prisosinţă în anul 63, când Cicero urcă treapta cea mai înaltă a unei cariere politice romane: consulatul.

Consulatul. *Reuşita la alegerea de consul* este, pentru Cicero, un succes de a cărui importanţă nu ne putem da bine seama, decât dacă ne rememorăm care erau condiţiile vieţii publice la romani. În teorie, orice cetăţean roman avea dreptul de vot şi pe acela de a fi ales în orice magistratură; era elector şi eligibil. Nu se cerea nici o condiţie de avere sau de clasă socială. În realitate însă, pentru a cucerii sufragiile comiţiilor, pe care Cicero le compară cu valurile unei mări agitate şi capricioase, nu era indiferentă nici familia din care făceai parte, nici banii pe care îi puteai cheltui. Deşi legea declara că funcţiunile sunt accesibile pentru toată lumea, obiceiul, care e mai puternic decât legea, le rezervase aristocraţiei. Cicero era un *homos novus:* nici un membru al familiei sale nu ocupase la Roma vreo magistratură. Or, timp de treizeci de ani înainte de dânsul, nici un om nou, nici cavaler, nici plebeu nu fusese ales consul şi în toată istoria Romei consulii care să nu fi făcut parte din nobilime se pot număra pe degete.

De altfel, consulatul era un ideal greu de atins şi pentru aristocraţi. Lungul drum al funcţiunilor publice se strâmta pe măsură ce urca mai sus. Erau douăzeci de questori, însă numai opt praetori şi aceştia opt se luptau pentru două locuri de consuli. Cei învinşi trebuiau să reînceapă lupta anul următor, în condiţiuni mereu mai grele, fiindcă numărul concurenţilor creştea în fiecare an. Numai zece la sută din tinerii care intraseră în cariera politică puteau realiza acest vis al tuturor: consulatul. Şi cea mai mare onoare la care putea aspira cineva era aceea de a obţine magistraturile cele mai înalte, îndată ce avea vârsta cerută de lege: praetura la patruzeci de ani, consulatul la patruzeci şi trei. Nu era mândrie mai mare pentru un om politic,

decât să poată spune: „Am fost praetor sau consul îndată ce am avut dreptul să fiu" (*meo anno*). Este ce s-a întâmplat cu Cicero şi nu e de imaginat o mai strălucită carieră, chiar dacă cel care a făcut-o n-ar fi fost fiul modestului agricultor din Arpinum, ci nobil din cea mai veche familie senatorială.

Conjuraţia lui Catilina. În timpul consulatului, Cicero realizează cel mai frumos succes politic al vieţii sale: zădărnicirea conjuraţiei lui Catilina. Acest nobil scăpătat strânsese lângă el partizani de tot felul: veterani de-ai lui Marius, proscriptori de-ai lui Sulla şi pe aristocraţii decăzuţi şi plini de datorii. Toţi aceştia se strânseseră în jurul său momiţi de cele două făgăduieli demagogice, împărţirea averilor şi anularea datoriilor, care formau programul politic al lui Catilina. Dintre cei care s-ar fi putut opune cu succes revoluţiei proiectate, unul, Pompei, era ocupat în Asia, iar ceilalţi doi, Caesar şi Crassus, nemărturisit şi pe sub mână, încurajau pe Catilina. Rămânea Cicero şi forţa pe care avea să se sprijine era clasa cavalerilor.

În cazul când revoluţia catilinară ar fi reuşit, cei mai loviţi ar fi fost, desigur, cavalerii, deţinătorii bogăţiei romane, element ponderator între plebe şi aristocraţie. La alegerile pentru consulat la care se prezentaseră Cicero, Catilina şi Antonius, cavalerii îl votaseră pe Cicero şi acelaşi lucru îl făcuse şi nobilimea, de teama de a nu se vedea deposedată de privilegii. Graţie acestor sufragii reunite, la care se adăugau, firește, cele populare, el se alesese primul, cu o imensă majoritate, lăsând departe de tot pe al doilea ales, Antonius. Catilina căzuse. Când se iveşte pericolul revoluţiei, Cicero coalizează în jurul numelui său toate forţele burgheze şi reuşeşte să închege un partid al clasei de mijloc, al cărui element principal îl formau, desigur, cavalerii. Întemeiat pe această coaliţie a moderaţilor, consulul urmăreşte pe conjuraţi, descoperă toate firele complotului, rosteşte cele patru discursuri cunoscute sub numele de *Catilinare,* şi execută, în urma unui vot al senatului, pe complicii

lui Catilina. Acesta fugise din Roma mai înainte şi avea să moară nu mult după aceea, în fruntea trupelor revoluţionare, în luptă cu armatele republicii. Cicero este proclamat „tatăl patriei" şi multe municipii îi ridică statui. Este momentul cel mai fericit al vieţii sale politice. În multe din operele sale de mai târziu, el va vorbi în termeni grandilocvenţi de acest răsunător succes al consulatului său, câteodată trecând însă peste hotarul îngăduit, ceea ce va face pe Seneca să scrie, cu dreptate, că Cicero: „*non sine causa, sed sine fine laudatus*" („s-a lăudat nu fără dreptate, ci fără măsură")[12].

Dar odată pericolul trecut, coaliţia burgheză, pe care numai interesele comune ale momentului o făcuseră posibilă, se destramă. Este, mai întotdeauna, soarta unor astfel de coaliţii: ele nu supravieţuiesc împrejurărilor care le-au creat. Pivotul coaliţiei, cavalerii, se reîntorc, puţin câte puţin, la ocupaţiile lor predilecte, adică la afaceri. Acestea nu le mai lasă timp să se ocupe şi de politică. Nobilii reîncep să invidieze bogăţia cavalerilor, iar plebeii simt iarăşi renăscând, în pieptul lor, ura atavică împotriva nobilimii. Rămân deci din nou faţă în faţă cele două partide vechi, istorice, patricienii şi poporul, partidul aristocrat şi partidul democrat. Găsindu-se din nou singur între ele şi trebuind să ia o atitudine, Cicero comite prima lui greşeală de tactică politică; nesocoteşte puterea crescândă a partidului popular şi, după ce timp de 17 ani (80–63) pusese toată elocinţa sa în serviciul acestui partid, trece de partea cealaltă a baricadei, în partidul patrician.

Lucrul nu este fără explicaţie. Din sânul partidului popular ieşise Catilina, care-i dăduse atâta de lucru. În rândurile lui se găseau acum Caesar şi Crassus, alături de care Cicero nu voia să şadă. În fine, acelaşi partid îl obligase, ani de-a rândul, să apere în tribunale diferiţi acuzaţi nu tocmai uşor de apărat! Iată motivele pentru care Cicero trece, hotărât, în rândurile aristocraţiei.

Exilul. Dar dacă trecerea aceasta este explicabilă, nu este totuşi mai puţin inabilă şi ea va avea consecinţe funeste pentru tot restul vieţii politice a marelui orator. Prima consecinţă este exilul. Democraţia nu va ierta ceea ce ea socotea o trădare. Ca să se răzbune, partidul popular prin tribunul Clodiu propune să se voteze o lege, potrivit căreia oricine ar fi permis uciderea unui cetăţean roman fără judecată în formele legale, era pedepsit cu exilul. Legea privea cu evidenţă persoana lui Cicero, fostul şef al democraţilor, devenit acum duşmanul lor. El ordonase, în timpul consulatului său, executarea celor cinci conjuraţi, complici ai lui Catilina, şi aceasta numai în urma unui vot al senatului. „Tatăl patriei" pleacă deci în exil, patru ani numai după „marele consulat". Surghiunul său durează 18 luni, din martie 58 până în septembrie 57, luni petrecute o parte la Salonic, alta la Durazzo. În 57 însă, o reacţiune se produce în spiritul public. Exilatul este rechemat şi întoarcerea lui ia proporţiile unui adevărat triumf. La Brundisium, unde debarcă, sosirea sa este celebrată prin serbări publice. În drumul de la Brundisium la Roma toţi locuitorii din municipiile aflate în apropiere de Via Appia îl aşteptau pe şosea, cu femeile şi copiii, ca să-l vadă trecând şi să-l cheme. La Roma, o mulţime imensă se adunase, înghesuită în pieţele publice. „Nu mi se pare numai că mă întorc din exil, zice Cicero, mi se pare că mă urc la cer" (*Pro domo,* 28). Dar, observă cu dreptate Gaston Bossier, el nu va întârzia să coboare din nou pe pământ.

Se reîntoarse hotărât să stea de o parte, pentru a nu alimenta ura duşmanilor săi. Începe să scrie opere de retorică, *De oratore, Topica, Partitiones,* şi de filosofie, *De republica,* umplând astfel timpul consacrat până atunci politicii.

Toate aceste opere sunt fructul epocii de retragere şi de reculegere dintre anii 57 şi 51.

Rezerva pe care şi-o impusese nu-l va pune însă afară de orice pericol, aşa cum nădăjduise. Destul de repede după întoarcerea din exil, îşi va da seama că se înşelase şi că a voi să rămână departe de politică, să nu faci parte din nici unul din cele

două partide în luptă, era lucru greu. Pe când îşi reclădea casa de pe Palatin, distrusă în vremea exilului, bandele lui Clodius intervin, risipesc lucrătorii, distrug lucrările şi dau foc casei lui Quintus, fratele lui Cicero, care era învecinată. Altădată, pe când se plimba pe Via Sacra, se pomeneşte atacat de aceleaşi bande şi abia scapă refugiindu-se într-o casă prietenă. Aristocraţia pe care o servise cu credinţă în timpul consulatului, din cauza căreia îşi ruinase şi averea şi cariera politică, ar fi avut, desigur, datoria să-l sprijine în contra atacurilor demagogiei. Nimeni, totuşi, din partidul senatorilor nu se ridică să-l apere. Cicero constată atunci cu amărăciune, într-o scrisoare către Atticus (IV, 5), că fusese un naiv şi că idealismul său era aşa de rău răsplătit. *„Scio me asinum germanum fuisse"*, zice el. *„Iam tempus est me ipsum a me amari, quando ab illis multa modo possum"*: „Îmi dau seama că am fost cu adevărat un prost. Acum e timpul să mă îngrijesc eu însumi de mine, dacă ceilalţi n-o fac în nici un chip." Şi astfel, sfătuit şi de fratele său Quintus şi de cumintele său prieten Atticus, Cicero se reîntoarce în rândurile democraţilor, în mijlocul cărora se găsise până la consulat. Dar acum primele locuri erau acolo ocupate de Caesar şi de Pompei, şi neputând deveni egalul triumvirilor, el se mulţumeşte a fi protejatul lor; acesta e preţul cu care îşi poate recăpăta liniştea şi siguranţa.

Iată-l, deci, pe Cicero silit acum de împrejurări să sprijine opera triumvirilor, adică a unor oameni pe care nu-i iubea şi avea dreptate să nu-i iubească: Caesar era acela care asmuţise pe Clodius asupră-i; Pompei se legase să-l apere şi-l lăsase totuşi pradă răzbunării noilor săi prieteni; pe Crassus îl disprețuia din timpul conjuraţiei lui Catilina. Dar evenimentele erau mai puternice decât sentimentele lui şi Cicero devine, în senat, apărătorul oficial al triumvirilor. El cere astfel, nu mult după întoarcerea din exil, să se încredinţeze lui Pompei, timp de şase ani, o funcţiune care-i dădea puteri aproape nelimitate, de pildă în ce priveşte aprovizionarea Romei; el face să se acorde lui Caesar o importantă sumă de bani, ca să-şi plătească legiunile şi

apoi, când senatul voi să-l împiedice de a continua cucerirea Galliei, el vorbi şi obţinu să i se lase provincia. (*De provinciis consularibus*). Acestea nu erau singurele acte în favoarea triumvirilor, ci numai cele mai importante.

Proconsulatul în Cilicia. Cu vremea, raporturile dintre cei trei oameni care-şi împărţiseră puterea în statul roman încep să se turbure. Victoriile, mereu reînnoite şi mereu mai mari, obţinute de Caesar în Gallia încep să dea serios de gândit senatului. Aristocraţia se temea, şi nu fără dreptate, că generalul victorios se va întemeia pe popularitatea astfel câştigată şi pe soldaţii săi, ca să proclame dictatura. Pompei devine gelos şi începe să se apropie de partidul senatorial. Furtuna se apropia şi ciocnirea între cei doi mari generali, Caesar şi Pompei, dintre care, însă, al doilea nu mai avea armată, devenise inevitabilă. În 53, senatul ia o hotărâre după care între consulat şi proconsulat trebuia să treacă cel puţin cinci ani. Dispoziţia avea ca scop să împiedice pe Caesar care, atunci proconsul în Gallia, aspira la un al doilea consulat, să se găsească imediat după acesta din nou în fruntea unei armate. Dar de ea se foloseşte şi Cicero pentru a lua conducerea unei provincii, drept de care nu se folosise după consulatul său şi care se perimase. Astfel în anul 51, el pleacă în Cilicia învestit pentru un an (51–50) cu calitatea de proconsul. Provincia, ameninţată de o invazie a parţilor, fusese sleită de administraţia necinstită a proconsulului precedent, Appius, fratele lui Clodius. Cicero administrează cu cinste şi cu dreptate, înfrânează abuzurile şi jaful şi face chiar şi o expediţie militară, încoronată de succes, pentru care soldaţii îi dau titlul de *imperator*. La întoarcerea în patrie, în decembrie 50, ruptura între Caesar şi Pompei era fapt îndeplinit.

Războiul civil. Conflictul născut de ambiţiile lui Caesar şi de rezistenţa pe care i-o opuneau senatul şi Pompei era de-acum fără soluţie. Războiul civil nu mai putea fi ocolit. În fapt, nu era numai un simplu conflict de ambiţii, cum pretindeau partizanii

lui Caesar (*regnandi contentio est*); era vechea luptă dintre democraţie şi patriciat, care îmbrăca o nouă haină. Senatul şi Pompei apărau republica, respectul legilor, forma constituţională de guvernare. Democraţii, în frunte cu Caesar, voiau dictatura, pentru a libera poporul – ziceau ei – de jugul aristocraţiei. În momentul în care mergea asupra Romei, din care senatul fugise, Caesar declara: „Vin să liberez poporul roman de o fracţiune care îl oprimă" (*De bello civile,* I, 22). Lupta intestină începuse.

Între cei doi adversari, Cicero ezită timp de un an, neputându-se hotărî de care parte să treacă. „E foarte permis să reflectezi, zice cu dreptate Boissier, când îţi joci, cu o singură carte, averea, gloria şi poate şi viaţa". După un an de incertitudine, se decide pentru Pompei; meditase adică timp de un an ce cale să aleagă şi alesese pe cea mai rea. Dar poate că nu raţiunea, ci sentimentul îl determinase. Pompei făcuse apel la vechea lui prietenie şi Cicero, în clipa în care părăsea Italia pentru a merge în tabăra acestuia, scrie lui Atticus o scrisoare în care îi spune: „Mă sacrific lui Pompei şi numai lui singur" (*Ad Att.* IX, 1). Sentimentul de prietenie fusese cel mai tare. Şi, poate, şi grija de aspectul etic al problemei: cum ar fi putut el, partizanul de totdeauna al republicii, pe care o apărase cu succes împotriva lui Catilina – şi acesta, ca şi Caesar, amator de dictatură – să fie acum alături de aceia care pretindeau s-o distrugă?

E drept că, prin alăturarea de Pompei, Cicero schimba încă o dată tabăra şi trecea, pentru a doua oară în viaţa lui, de la partidul democrat la cel aristocrat. Dar, sub aparenta inconsecvenţă a acestei schimbări, putem găsi totuşi o linie dreaptă, o credinţă consecventă şi niciodată părăsită: apărarea republicii.

Pharsalus. Împăcarea cu Caesar. Pompei părăsise Italia la 19 martie 49. La 28 martie Cicero are o întâlnire cu Caesar, la Formii, dar fără rezultat. La 7 iunie se îmbarcă la Formii şi

ajunge toamna în Epir, la armatele lui Pompei, unde se găseau deja consulii şi senatul. Aici e rău primit de partizanii lui Pompei, care socoteau că venea prea târziu. Spre deosebire de aceştia, Cicero sfătuia pe Pompei să nu continue războiul cu orice preţ, ci să depună armele, sortite înfrângerii. De aceeaşi părere erau Brutus şi Cassius, cumnatul său, republicani încercaţi şi de veche dată. Sfatul lor nu este ascultat şi cei trei prieteni hotărăsc ca, îndată după prima bătălie, să-şi reia libertatea de acţiune. „Îmi aduc aminte, scrie mai târziu Cicero lui Cassius, de convorbirile noastre familiare, în care, după lungi deliberări, am decis să legăm de rezultatul unei singure bătălii, dacă nu dreptatea cauzei, cel puţin hotărârea noastră". (*Ad fam.*, XV, 15).

Lupta între Caesar şi Pompei se dă la Pharsalus, în 48. Caesar câştigă partida, în chip strălucit. A doua zi, Cassius predă învingătorului flota pe care o comanda; Brutus, după ce luptase cu îndârjire în timpul bătăliei, trece şi el, odată lupta isprăvită, la Caesar, unde e bine primit şi cu care pleacă apoi în Egipt şi în Asia; Cicero refuză comanda resturilor armatei republicane pe care i-o oferea tânărul Cato şi se duce mai întâi la Patras, apoi la Brindisi, unde trăieşte în nesiguranţă şi în îndoială. Aici primeşte, în septembrie 47, o scrisoare de la Brutus, făcută din îndemnul lui Caesar, în care-i vesteşte că învingătorul îl iartă. Câteva zile după aceea, Caesar, întors din Orient, debarcă la Tarent. Cicero îi iese înainte, de la Brindisi, şi generalul victorios este foarte măgulit să zărească, în mulţimea care-l aştepta, pe vechiul consular, încărcat el însuşi de gloria literelor şi a rostrelor. Cei doi duşmani se împacă.

Reintrând în Roma mulţumită diplomaticei mărinimii a lui Caesar, Cicero e hotărât să se ascundă şi să tacă. Ştia din experienţă ce înseamnă furia adversarilor politici şi nu voia s-o mai întărâte. Nu mai vorbeşte nici în for, nici în senat; se dedică în totul activităţii filosofice. Este acum, pentru el, o a doua epocă de reculegere între anii 47–44, în care scrie o bună parte din

operele sale filosofice cele mai importante: *Paradoxa, Academica, De finibus, Tusculanae, De natura Deorum, De fato, De divinatione, De amicitia, De oficiis.*

Idele lui martie 44. Evenimentele îl smulg încă o dată din lumea cărţilor. La 15 martie 44, Caesar este asasinat în curia lui Pompei de conjuraţia republicanilor, condusă de Brutus şi de Cassius. În acest moment, privirile tuturor se îndreaptă spre Cicero. Dintre vechii reprezentanţi ai republicii, era singurul care mai trăia. Pompei, Cato, Scipio, Bibulus muriseră. Conjuraţii, după ce uciseseră pe Caesar, agitau pe stradă pumnalele însângerate şi pronunţau, ca pe o lozincă, numele lui Cicero. Acesta însă era om de realităţi şi-şi dădea seama că pregătirea conjuraţiei fusese făcută cu curaj, dar fără prevedere: *„animo virili, consilio puerili"* (*Ad Att.*, XV, 4) („cu curaj de bărbat şi cu prudenţă de copil")[13]. A doua zi după dispariţia dictatorului, republicanii nu se puteau bizui pe nimic ca să preia conducerea statului. Ei crezuseră că moartea lui Caesar va fi suficientă pentru ca totul să reintre în normal. În realitate, dictatorul odată suprimat, cheia situaţiei avea să aparţină acelui care se va hotărî cel dintâi să treacă la faptă şi va dispune de mijloace. Acest om avea să fie Antonius, colegul de consulat al lui Cicero, singurul care dispunea de soldaţi.

Lupta contra lui Antoniu. Filipicele. Republicanii încep, rând pe rând, să părăsească Italia şi Cicero se gândeşte şi el la plecare. Ştia că timpul rezistenţelor legale trecuse. Că soldaţilor lui Antoniu trebuia să li se opună soldaţi, şi nu discursuri. Că rolul său se încheiase şi va începe acela al oamenilor de arme. De aceea se suie pe corabie cu intenţia de a merge în Grecia. Dar soarta hotărâse altfel. O furtună azvârle corabia înapoi, pe coastă, lângă Rhegium. De acolo, Cicero se duce la Velia, pentru a se îmbarca din nou. Aici se întâlneşte însă cu Brutus, care şi el pleca din Italia. Brutus convinge pe Cicero că datoria lui era să

rămână la Roma şi să lupte cu toată hotărârea pentru apărarea republicii. Deşi îşi dădea seama că n-o să reuşească, bătrânul republican se lasă înduplecat de argumentele şi entuziasmul tineresc al prietenului său.

În ziua aceea de la Velia – observă foarte frumos Boissier – Brutus îi făcuse lui Cicero un mare serviciu. Lupta în care îl angajase aproape contra voinţei sale, nu putea să mai fie de folos republicii, dar a servit cu siguranţă gloriei lui Cicero. Războiul pe care avea să-l ducă, singur şi fără alt sprijin decât elocinţa lui, îl măreşte considerabil în faţa istoriei.

Cicero îşi încheie deci cariera politică aşa cum o începuse, printr-un act de curaj. De două ori, la un interval de treizeci şi cinci de ani, singur el are îndrăzneala să vorbească în mijlocul tăcerii generale. Numai vocea lui se aude când frica le astupă pe toate celelalte. În 81, tânăr de 25 de ani, doar el vorbise împotriva dictatorului Sulla. În 44, bătrân de 62 de ani, doar el ridica glasul în contra lui Antoniu. Şi prima şi ultima sa manifestare politică sunt un strigăt de revoltă şi un semnal de alarmă.

La Roma, senatul era singur şi cuprins de panică; la Brindisi, Antoniu îşi aştepta legiunile din Grecia, pentru ca, în fruntea lor, să pornească asupra Romei. Într-un moment când nimeni nu îndrăznea să întreprindă nimic, Cicero se arată om de acţiune; stimulează pe îndărătnici, convoacă senatul şi pronunţă, rând pe rând, cele 14 *Filipice,* violente atacuri împotriva lui Antoniu şi energică apărare a republicii. Efectul e mare, un curent ostil lui Antoniu se creează în opinia publică, dar aceasta nu era încă suficient. Mai trebuiau şi legiuni, care să ţină piept armatei lui Antoniu. Şi atunci, senatul şi Cicero sunt siliţi să recurgă la Octavian, nepotul şi fiul adoptiv al lui Caesar, tânărul divin care venise la Roma să ia în primire moştenirea, şi cea personală şi cea politică, a părintelui său. Era singurul care putea să le procure soldaţi.

Nefericită inspiraţie, fiindcă Octavian, după ce va pune pe fugă armatele lui Antoniu, va prefera să se înţeleagă cu dânsul.

El nu voise să-l distrugă, ci numai să-l slăbească şi, după luptă, adversarii îşi dau mâna şi pornesc amândoi asupra Romei. Se încheie atunci al doilea triumvirat, între Octavian, Antoniu şi Lepidus, şi triumvirii, o dată cu împărţirea stăpânirii politice, alcătuiesc împreună şi listele de proscripţiuni. Antoniu cere capul lui Cicero şi Octavian i-l acordă.

Moartea. Cicero moare frumos. „Dintre toate nenorocirile care l-au izbit, zice Titus-Livius, moartea este singura pe care o suportă ca un bărbat."[14] La început se gândea să plece în Grecia, ca să întâlnească pe Brutus. Se suie chiar pe corabie, dar după câteva zile de navigaţie pe o mare potrivnică, obosit, suferind de rău de mare, se reîntoarce la ţărm. Marea îl mai înapoiase o dată din drum, un an înainte, şi îi dăduse prilejul să lupte şi să rostească *Filipicele*. Aceeaşi mare potrivnică îi va face acum al doilea serviciu, fiindcă îi va da ocazia să moară frumos.

Întors la vila sa dela Formii, este ajuns din urmă de soldaţii lui Antoniu. Cicero scoate capul din lectica pe care era condus şi, „cu barba şi părul murdar, cu figura obosită, luându-şi bărbia în mâna stângă printr-un gest care-i era familiar şi privindu-şi lung asasinii"[15] (Plutarh), el aşteaptă cu seninătate lovitura sabiei ucigaşe.

VIAŢA PRIVATĂ

Istoria nu cercetează numai viaţa publică a marilor scriitori; ea e silită să fie indiscretă şi să privească şi în viaţa lor privată. Viaţa intimă a unui om, cu atmosfera ei de sinceritate, este de natură să întregească datele puse la dispoziţie de viaţa publică şi să ne faciliteze astfel cunoaşterea cât mai exactă a figurii de care ne ocupăm. Şi când zicem viaţă privată ne gândim, în primul

rând, la familia scriitorului şi la influenţa pe care membrii ei au putut-o avea asupra activităţii sale.

Terentia. Prima soţie a lui Cicero, Terentia, cu care s-a căsătorit pe la treizeci de ani, aparţinea unei familii nobile, dar mai ales bogate. Plutarh ne dă amănuntul că dota Terentiei fusese de 120.000 de drahme, adică circa 110.000 lei dinainte de război. Avea o fire greoaie, aspră, lipsită de feminitate, ceea ce ne explică, în oarecare măsură, de ce, în cei treizeci de ani de căsnicie, Cicero n-a avut pentru ea o afecţiune trainică şi sinceră, cum era aceea care îl lega de Tullia. Atmosfera, în relaţiunile de familie era, din această pricină, grea. Terentia nu se înţelegea nici cu Quintus, fratele lui Cicero, şi nici cu soţia acestuia, Pomponia, cum nu se prea înţelegea cu nimeni. Asupra soţului ei n-a avut nici o înrâurire. În viaţa sa politică n-a intervenit decât de două ori, în timp de treizeci de ani: o dată, în vremea consulatului, pentru a-l îndemna să fie energic şi a doua oară în relaţiunile dintre Cicero şi Clodius, pentru a-l întărâta împotriva acestuia şi a învenina raporturile dintre ei. Explicaţia acestei din urmă atitudini stă – se pare – în faptul că Terentia era geloasă pe sora lui Clodius, Clodia, femeie frumoasă, elegantă şi de moravuri nu tocmai severe, faimoasa Lesbie a lui Catul. De pe urma duşmăniei lui Clodius, Cicero a avut mult de suferit.

În opera literară a lui Cicero, Terentia nu ocupă nici un loc. Femeie pozitivă, ocupată de realităţi şi de afaceri, ea nu s-a putut, probabil, înălţa niciodată la înălţimea spirituală la care se găsea soţul ei, minte subtilă, trăind în lumea artei şi a filosofiei. În timp ce numele lui Quintus, al lui Atticus, al Tulliei, al lui Marcus se întâlnesc la tot pasul în opera sa, acela al primei soţii se lasă zadarnic căutat. Dintr-acelaşi punct de vedere este elocventă răsfoirea corespondenţei lui Cicero. Scrisorile sale către Terentia, la început mai lungi şi mai afectuoase, devin, pe măsură ce trece vremea, din ce în ce mai scurte şi mai puţin curtenitoare. Ultima, scrisă după Pharsalus, pare a fi adresată mai degrabă unui intendent decât unei soţii.

O icoană a raporturilor tot mai reci dintre cei doi soţi ne-o dă şi următorul detaliu: pe când se întorcea din Cilicia, după o absenţă de un an, Cicero scrie acasă ca soţia şi copii să vină la Brindisi, să-i iasă înainte la coborârea din corabie. Când, trei ani după aceea, va avea să debarce iarăşi la Brindisi, venind de astă dată din Grecia, după Pharsalus, el cere să-i vină în întâmpinare numai Tullia, fiica lui. Terentiei îi scrie răspicat, lăsând orice galanterie la o parte: „Dacă ai veni aici, nu văd la ce mi-ai putea folosi"[16].

Până la urmă, această căsnicie care n-a fost niciodată fericită, se desface după treizeci de ani. Cicero îşi repudiază soţia. Divorţul pare să fi avut două cauze: în primul rând caracterul insociabil al Terentiei. Dar probabil că acesta n-ar fi fost un motiv suficient, dacă nu intervenea un al doilea: banii. Terentia era o femeie lacomă. Îşi administra singură averea proprie şi ţinea să şi-o mărească, nu importă prin ce mijloace. După urma cupidităţii Terentiei, Cicero a avut de suferit şi în ordinea morală şi în cea materială. Iată, în ce priveşte prejudiciile morale, un caz care a dat mult de vorbit la Roma. Marele orator luase apărarea lui Milo, ucigaşul lui Clodius, dar nu izbutise să-l scape de exil. Averea exilaţilor era confiscată şi vândută pe nimica toată; era o adevărată spoliere a condamnatului, de care beneficia cumpărătorul. Or, Terentia nu-şi putuse înfrâna lăcomia şi cumpărase o parte din averea lui Milo. Gurile rele au început atunci să vorbească pe socoteala lui Cicero, spunând că oratorul intenţionat apărase rău pe Milo, spre a înlesni soţiei sale acapararea averii acuzatului. Ceea ce, fără îndoială, nu era de natură să mărească prestigiul nici al avocatului, nici al omului.

Dar Cicero fusese lovit şi în propria lui avere. Când pleacă în Cilicia, în calitate de proconsul, el încredinţează administrarea averii sale lui Philotimus, omul de încredere al Terentiei; când revine, după un an, administratorul nu numai că nu-i dă nici un beneficiu, dar îl mai scoate şi dator. Totuşi,

Cicero, de bună credinţă, nu l-a bănuit pe Philotimus, necum pe Terentia. La plecarea în Grecia, în 49, îşi lasă deci averea în mâinile aceluiaşi om de afaceri. Dar, la întoarcere, silit de proasta sa situaţie financiară să cerceteze registrele mai de aproape, el constată că a fost furat de administrator, în înţelegere cu propria lui soţie. Iată destule motive care ne explică divorţul. Terentia a trăit aproape o sută de ani şi a avut timpul ca, după despărţirea de Cicero, să mai fericească încă doi bărbaţi: s-a recăsătorit mai întâi cu istoricul Sallustius, duşman personal al primului soţ, apoi cu Messalla.

Publilia. A doua soţie a lui Cicero e Publilia. Această a doua căsătorie e, poate, episodul cel mai penibil din viaţa sa: el, de 60 de ani, era tutorele Pubiliei, care n-avea nici 20 împliniţi. Cicero nici nu aşteaptă bine terminarea divorţului cu Terentia şi se şi recăsătoreşte cu tânăra-i pupilă. Asupra motivelor acestui act surprinzător, avem două explicaţiuni contemporane. Una e a Terentiei, care, spre a batjocori pe fostul ei bărbat, înfăţişa pe Cicero ca pe un moşneag amorezat şi ridicul. A doua, dintr-o sorginte mai demnă de crezare, ne spune că oratorul s-a însurat cu Publilia din motive băneşti. Starea materială a lui Cicero se înrăutăţise – şi din grija Terentiei – din ce în ce mai mult. Acum era la ananghie, iar Pubilia era bogată. Autorul acestei informaţii este Tiron, sclavul, apoi libertul şi secretarul lui Cicero, devenit prietenul şi ajutorul indispensabil al stăpânului său (Tiron inventase şi nişte semne speciale, semnele tironiene – un fel de note stenografice – spre a transcrie discursurile lui Cicero, pe când oratorul vorbea la tribună). Era, deci, cel mai în măsură să cunoască intimităţile magistrului şi noi înclinăm să credem explicaţia dată de el, deşi surprinzătoare, fiindcă în acest soi de căsătorii de obicei nu cel bătrân este şi cel sărac.

Căsătoria aceasta durează foarte puţin; era, în primul rând, prea mare nepotrivirea de vârstă: Publilia era mai tânără chiar decât fiica ei vitregă, Tullia. Când aceasta moare, se zice că

Publilia nu-şi putuse disimula bucuria, atitudine care ar fi determinat pe Cicero să se despartă şi de ea. Publilia, în schimb, nu voia să audă de divorţ; avea o feminină şi explicabilă slăbiciune pentru gloria şi renumele lui Cicero, de care era fascinată, cu toată vârsta lui înaintată. Lucrul nu trebuie să surprindă. Mult mai târziu, Goethe, la 70 de ani, va mai naşte încă pasiuni în tinerele fete de la Weimar. Cicero, totuşi, nu se lasă înduplecat şi repudiază şi pe a doua soţie.

Hirtius, prieten apropiat, îi propune să-l însoare a treia oară, cu sora lui, dar Cicero refuză spunând că acum s-a consacrat filosofiei şi că e greu să te ocupi de două neveste deodată (filosofia fiind una din ele). Răspuns plin de înţelepciune, dar pe care ar fi fost bine să-l fi dat mai devreme, înainte de a se fi compromis în căsătoria cu Publilia.

Tullia. Tullia, fiica sa, a fost marea afecţiune, dar şi marea nenorocire a vieţii sale familiare. Era copilul preferat: „Regăsesc în ea, zice Cicero, într-o scrisoare către fratele său Quintus, trăsăturile mele, glasul meu, sufletul meu" (*Ad Quint.*, I, 2). Destinul nefericit al fiicei, atât de iubită, a consumat pe părinte de-a lungul întregii sale vieţi. Fiindcă e greu de imaginat o viaţă mai lipsită de noroc decât viaţa Tulliei. După ce tatăl îi dăduse o educaţie aleasă, ocupându-se el însuşi de studiile ei filosofice, ea a fost căsătorită la 13 ani cu Piso care moare după câtva timp; se recăsătoreşte cu Crassipes, spre a divorţa în curând. A treia căsătorie e tot atât de puţin fericită: revenind din proconsulatul Ciliciei, Cicero îşi găseşte fiica măritată cu un tânăr nobil şi frumos, dar desfrânat şi ruinat de datorii, Dolabella, a cărui viaţă galantă alimenta de mult cronica scandaloasă a Romei. Mai ales legăturile sale cu o faimoasă cucoană, Cecilia Metella, soţia consularului Lentulus Sphinter, făceau înconjurul Romei. Această Cecilie ruinase pe mulţi nobili bogaţi şi chiar pe bogaţi mai puţin nobili, între care pe fiul lui Aesopus, cel mai mare tragedian al vremii. Astfel, se povestea că, odată, acest tânăr a

pus să se piseze o perlă unică, de o valoare imensă (un milion de sesterţi) şi a oferit-o Ceciliei într-o cupă cu vin, spunându-i că-i oferă cel mai scump vin ce s-a putut bea vreodată. După o convieţuire plină de amărăciuni, Tullia este repudiată de Dolabella, deşi aştepta un copil şi moare puţin înaintea naşterii, la vila lui Cicero din Tusculum, în vârstă de 33–34 de ani (febr. 45). Pentru Cicero, aceasta este o mare lovitură. Toate marile nume ale Romei îi scriu pentru a-l consola. Scrisorile curg din toate părţile lumii, de la oameni din toate partidele şi de toate condiţiile. Caesar îi scrie din Spania. Brutus, Dollabela însuşi, îi trimit cuvinte de îmbărbătare. Una din cele mai frumoase scrisori e a filosofului Sulpicius, trimisă din Grecia cu un cuprins aproape creştin. Scrisoarea merită să fie cunoscută:

„Trebuie să-ţi împărtăşesc o reflexiune care m-a consolat altădată pe mine – poate că va reuşi să micşoreze şi durerea ta. La întoarcerea mea din Asia, pe când corabia străbătea distanţa dintre Egina şi Megara, am început să privesc în jurul meu peisajul. Megara era înaintea mea, Egina în urmă, Pireul pe dreapta, Corinthul pe stânga. Erau altădată oraşe înfloritoare. Azi nu sunt decât ruine risipite în ţărână. Privindu-le, mi-am zis mie însumi: Cum îndrăznim noi, bieţi muritori, să ne plângem de moartea unuia dintre ai noştri, noi, cărora natura ne-a dat o viaţă aşa de scurtă, când putem cuprinde, într-o singură privire cadavrele atâtor mari cetăţi zăcând la pământ."[17]

Cicero îi răspunde, şi răspunsul său ne arată şi gravitatea loviturii ireparabile pe care o suferise şi starea sa de spirit în urma acestei pierderi:

„Fiica mea, cel puţin, îmi rămânea. Aveam unde să mă ascund şi să mă odihnesc. Când stam de vorbă cu ea, uitam toate grijile şi toate necazurile; dar rana groaznică pe care am primit-o, pierzând-o, a redeschis în sufletul meu toate cele pe care le credeam uitate. Altădată mă refugiam în familia mea, pentru a uita nenorocirile statului, dar astăzi statul îmi poate el oferi un remediu ca să uit nenorocirea familiei? Sunt obligat să fug în

același timp și de casa mea și de for, căci casa mea nu mă mai consolează de necazurile pe care mi le pricinuiește politica și politica nu poate umple pustiul pe care-l găsesc în casa mea."[18]

Marcus. Al doilea copil al lui Cicero era fiul său Marcus. Ca și Tullia, Marcus a primit o educație aleasă însă, în cazul său, infructuoasă; nu era făcut pentru filosofie, ci pentru militărie. La plecarea lui Caesar în Gallia, cere să fie lăsat să se înroleze ca legionar, dar părintele său se opune și-l trimite la Atena pentru studii speciale. Aici însă, Marcus se specializează în arta de a bea. Se spune că triumvirul Antoniu era socotit drept cel mai mare bețivan al vremii; or, la un banchet. Marcus provoacă pe Antoniu și învinge pe acest campion la băutură; era și acesta un fel de a răzbuna pe tatăl său, mort, cum se știe, victimă a triumvirului. Totuși, puțin înainte de sfârșitul vieții, Cicero are și o oarecare mulțumire din partea lui Marcus, care intrase în armata din Grecia a lui Brutus. Acolo, în timp ce tatăl, la Roma, lupta cu cuvântul pentru apărarea republicii, rostind faimoasele *Filipice,* fiul lupta cu spada, sub comanda celuilalt mare apărător al republicii, Brutus. Ca soldat, găsindu-se de astă dată în elementul său, Marcus se poartă bine și Brutus scrie lui Cicero cuvinte care, desigur, au măgulit pe părinte:

„Sunt așa de mulțumit de valoarea, de activitatea și energia lui Marcus, încât îmi face impresia că el nu uită nici o clipă cărui tată are cinstea să-i fie fiul"[19].

Cariera politică a lui Marcus este ștearsă. Octavian, poate din remușcare, ca să răscumpere ingratitudinea arătată tatălui, îl face consul.

În vremea acestei dregătorii, Marcus nu s-a distins prin nici un act important, afară doar de acela că a spart o cupă în capul lui Agrippa.

Prietenii: Atticus. Cicero a avut și numeroși prieteni. Cel mai intim și cel mai devotat a fost, incontestabil, Atticus, de la

care ne-a rămas o lungă corespondenţă, de cea mai mare utilitate pentru cercetători.

OPERA ORATORICĂ

1) ÎNAINTE DE CONSULAT (81–64)

Activitatea prodigioasă a lui Cicero nu s-a desfăşurat într-o singură direcţie, ci în mai multe. Avocat celebru, el a rămas pentru posteritate părintele oratoriei; teoretician al acestei arte, a scris tratate de retorică; gânditor de elită, a lăsat în urmă-i numeroase opere filosofice. Plurilaterala sa activitate se poate deci grupa în trei mari capitole: opera oratorică, opera retorică şi opera filosofică. Unii istorici literari vor să împartă opera lui Cicero nu în trei, ci în patru părţi; după ei, discursurile ar urma să fie divizate, la rândul lor, în două grupe: judiciare şi politice. Acest fel de a vedea întruneşte însă cu greu adeziunea noastră. Demarcaţia între cele două genuri de discursuri nu e nici uşoară, nici prea manifestă. Astăzi, când viaţa politică este aproape cu totul separată de viaţa tribunalelor, când parlamentul sau întrunirea publică nu se întâlnesc mai niciodată pe acelaşi drum cu palatul de justiţie, desigur că există două tipuri, bine distincte, de oratorie politică şi de oratorie judiciară; orice discurs modern poate fi uşor repartizat într-una din aceste două categorii. Nu tot aşa era şi în antichitate. La Roma, activitatea forului se împletea cu aceea a curiei şi a tribunalelor şi mai întotdeauna un proces avea şi un aspect sau un substrat politic. Despre foarte puţine din discursurile lui Cicero se poate afirma că au conţinut pur juridic (ex.: *Pro Quinctio*) sau conţinut pur politic (ex.: *Filipicele*); cele mai multe dezbat, în acelaşi timp, chestiuni politice şi probleme de drept. De aceea, clasificarea cuvântărilor lui Cicero în judiciare şi politice, nouă ni se pare artificială şi preferăm să n-o facem.

În total ne-au rămas de la Cicero 56 de discursuri. Ne-au mai parvenit şi vreo 30 de titluri de cuvântări, din care nu mai posedăm nici un rând; iar din 17 discursuri avem mici fragmente. Deci, în total vreo 103 discursuri, în ipoteza – foarte probabilă – că nu mai sunt şi altele despre care să nu fi ajuns până la noi nici măcar titlul.

Pro Quinctio. Primul în dată dintre discursurile rămase, dar nu şi primul rostit de Cicero, e *Pro Quinctio;* în corpul discursului, vorbitorul afirmă că pledase şi mai înainte în alte procese. Când rosteşte *Pro Quinctio,* oratorul avea 25 de ani. E un proces de drept civil. P. Quinctius, personagiu de altminteri obscur, moştenise de la fratele său Caius un domeniu în Gallia celtică. Pentru exploatarea acestei moşteniri, P. Quinctius se asociase cu un oarecare Sextus Naevius, un fost partizan al lui Marius trecut de curând în partidul lui Sulla. Dar, după un an, tovărăşia se destramă; Naevius pretindea că domeniul i se cuvenea lui singur, fiindcă el ar fi fost creditorul fostului său asociat, defunctul frate al lui Publius Quinctius, Caius. Pricina se transformă în proces, care ajunge în faţa judecătorilor. Avocatul lui Naevius era marele Hortensius; Quinctius urma să fie apărat de către M. Junius Brutus, tatăl viitorului asasin al lui Caesar, cunoscut ca un mare agitator al maselor. Dar cu puţin înainte de sorocul judecăţii, Marcus Junius se vede nevoit să părăsească Roma în vederea unei misiuni în afara Italiei (*nova legatio impeditus*). O rudă roagă pe Cicero să pledeze el cauza lui Quinctius; acesta acceptă, după ce ţine în prealabil să precizeze că se prezintă nepreparat.

Pledoaria cuprindea împărţirea clasică: exordinul, în care căuta să-şi atragă bunăvoinţa judecătorului (un foarte bun jurist, C. Aquilius Gallus, care studiase dreptul cu profesorul lui Cicero, Scaevola Pontificele); naraţiunea, în care expune faptele care iscaseră procesul; poziţiunea, în care avocatul arată punctul său de vedere; confirmaţiunea, care cuprindea susţinerea

acestei teze şi peroraţia, finalul emotiv. Discursul are un defect de ordin general, prea mult retorism, şi o calitate demnă de relevat: exordiul, care e un model de *captatio benevolentiae* şi de mântuire abilă a insinuaţiei:

„Cele două forţe care au cea mai mare trecere în stat luptă astăzi amândouă împotriva noastră: forţa influenţei şi forţa elocinţei. Cea de a doua, C. Aquilius, îmi inspiră o grijă respectuoasă; de cea dintâi mă tem. Că elocinţa lui Q. Hortensius va fi o umbră pentru discursul meu, sunt adânc emoţionat; că influenţa lui Sex. Naevius va dăuna lui P. Quinctius, sunt cuprins de o vie spaimă. Şi nu aş socoti necesar să evidenţiez astfel situaţia lor avantajoasă, dacă a noastră ar fi cel puţin mijlocie. Dar procesul se prezintă în astfel de condiţii, încât eu, care n-am destulă experienţă şi foarte puţin talent natural, mă găsesc faţă în faţă cu un avocat foarte înzestrat, iar P. Qunctius a cărui avere e neînsemnată, ale cărui mijloace de acţiune sunt nule şi al cărui număr de prieteni e foarte restrâns, se află în luptă cu un adversar care se bucură de cea mai mare trecere. Şi ceea ce înrăutăţeşte şi mult situaţia noastră este că M. Junius, care a pledat deseori proces în faţa ta, C. Aquilius, M. Junius, acest om care s-a în alte procese şi s-a ocupat adeseori şi mult de acesta, e mentul de faţă, reţinut de o afacere nouă; şi s-a recurs mine care, chiar de-aş avea în cel mai înalt grad sce de succes, abia am avut timpul necesar ca să de un proces pe care îl complică atâtea chestiuni

ţia mea e mai neprielnică, C. Aquilius, cu atât va sesorii care compun consiliul să ascultaţi vorbele bunăvoinţă, astfel ca adevărul, întunecat de atâtea favorabile, să-şi regăsească în fine toată puterea, spiritului de dreptate al unor oameni aşa de distinşi."[20]

pasaj se află vreo patru insinuări de naturi diferite. oneşte de trecerea pe care adversarul o are, graţie politici, de averea sa, deci de mijloacele sale de

corupţiune; se aduc complimente – meritate, de altfel, totuşi prea insistente – judecătorului Aquilius Gallus, şi nu sunt uitaţi nici cei trei judecători asesori; se face, în fine, un elogiu avocatului advers, Hortensius, pentru a-l dezarma. Peroraţia suferă în foarte mare măsură de pe urma formelor retorice prea numeroase:

„E o mare nenorocire să pierzi toate ale tale: e o şi mai mare nenorocire să le pierzi pe nedrept; e dureros să fii înşelat de cineva: e şi mai dureros să fii înşelat de o rudă apropiată; e o calamitate să fii izgonit din propria ta avere: e o şi mai mare calamitate să fii izgonit cu ruşine..."[21]

Şi continuă astfel pe o jumătate de pagină.

Cine se interesează de latura juridică a procesului, va găsi referinţe în Bonfante: *Storia del diritto romano,* I, 3, 440. În general, pentru tot ce priveşte partea strict juridică din întreaga operă a lui Cicero, recomandăm marea lucrare a lui E. Costa, *Cicerone giureconsulto.*

Pro Roscio Amerino. Al doilea discurs, cu care se poate spune că tânărul orator şi-a luat zborul, este *Pro Roscio Amerino,* cuvântare cu un pronunţat caracter politic, nu fiindcă afacerea era politică în sine, ci prin persoanele interesate. Procesul e din domeniul dreptului criminal. Un cetăţean foarte bogat, Sextus Roscius din Ameria, întorcându-se seara acasă, este ucis pe străzile Romei în toamna anului 81, adică într-o vreme când, în urma decretului cunoscut al lui Sulla, care spunea că: „cu începere de la calendele lui iunie (a. 81) nu se va mai ucide", proscripţiile încetaseră. Asasinii rămâneau necunoscuţi. Profitând de împrejurare, două rude ale victimei, Titus Roscius şi Capito, locuitori din Ameria, obţin, prin influenţa şi din îndemnul lui Chrysogonos, libertul şi influentul protejat al lui Sulla, ca Roscius să fie trecut, *post mortem,* pe lista proscrişilor. Pentru a înţelege bine importanţa faptului, trebuie să amintim ce erau aceste proscripţii.

Boissier le caracterizează foarte bine ca „mod de a reglementa asasinatul". Dar unui proscris nu i se lua numai viaţa,

ci şi averea. Bunurile proscrişilor erau confiscate şi vândute la licitaţie (*sub hasta*), în folosul statului. Nu toată lumea se putea însă apropia de suliţa lângă care lucra funcţionarul însărcinat cu vânzarea, ci numai oamenii cu trecere pe lângă puternicii zilei. Ei cumpărau deci averile scoase la licitaţie fără nici o concurenţă, pe preţuri derizorii. Când un om influent voia să pună mâna pe averea unui bogătaş, n-avea decât să intervină ca acesta să fie socotit duşman al regimului şi trecut pe lista proscrişilor. Orice proscris era scos de sub scutul legilor, adică orişicine putea să-l omoare fără a fi lovit de vreo pedeapsă. Se înţelege că cel astfel proscris era de îndată ucis de trimişii celui interesat, averea sa scoasă la vânzare şi obţinută pe nimic de acesta din urmă. Se zice că aşa îşi începuse Crassus faimoasa lui avere.

Se vede de aici interesul pe care Chrysogonus îl avea de a transforma simplul asasinat de drept comun comis asupra lui Roscius într-unul derivând dintr-o proscripţiune. Dacă Roscius ar fi fost socotit victima unei crime banale, averea sa rămânea urmaşilor; pe când aşa, ucis ca proscris, ea era confiscată, trecea cu cea mai mare uşurinţă în mâinile lui Chrysogonus. El făcuse o excelentă afacere, prin urmare, prin interpuşii săi, căci îşi adjudecase pe un preţ derizoriu averea falsului proscris.

Sextus Roscius avea însă un fiu şi, de teamă că el s-ar fi putut opune să fie deposedat de averea părintească, adversarii se hotărăsc să-l suprime. Tânărul Roscius prinde de veste şi vine la Roma, unde se pune sub protecţia Ceciliei Metella, rudă cu cealaltă Metella, soţie, în a doua căsătorie, lui Sulla. Ca să scape cu orice preţ de această piedică incomodă, cei doi Roscii nu se dau în lături de a acuza pe tânăra lor rudă de paricid: Roscius-fiul ar fi fost ucigaşul propriului său părinte. Dar întâmplarea fericită face ca acuzatul să numere, printre cunoştinţele sale, pe un tânăr nobil şi foarte influent, M. Valerius Messalla. Indignat de înscenarea pregătită prietenului său, el se ocupă de pregătirea procesului, pleacă în căutarea unui avocat; se izbeşte însă de refuzul tuturora; nimeni nu îndrăznea să pledeze într-un proces

împotriva intereselor, fie şi cele mai necurate, ale lui Chrysogonus, atât de temută îi era influenţa. Singur tânărul Cicero are curajul să ia apărarea cauzei lui Sextus Roscius Amerinus şi procesul are loc în anul 80. Adversarul lui Cicero, marele Hortensius, nu poate dovedi paricidul lui Roscius. În schimb Cicero demonstrează: că Roscius-tânărul n-a avut nici intenţia şi nici mijloacele de a comite crima; că cele două rude care-l acuzau erau simpli interpuşi, cumpăraţi de Chrysogonus şi că Chrysogonus cumpărase averea celui ucis pe nimica toată şi această cumpărare era ilegală.

Cicero câştigă procesul împotriva lui Hortensius. Roscius este achitat.

Pledoaria lui Cicero e, în primul rând, un act de curaj. Cauza, e drept, era bună şi justă. Dar vorbind împotriva proscripţiilor şi împotriva favoritului Chrysogonus, el rămânea expus răzbunării lui Sulla. Că este aşa, ne-o arată faptul că nici un alt avocat nu primise să pledeze. Unii istorici contestă acest lucru. Astfel, Drumann crede că Cicero a luat asupră-şi apărarea lui Roscius numai fiindcă vedea că tânărul său client era ajutat de mai toate familiile influente, deci izbânda era asigurată. Lucrul e şi nu e adevărat: dacă Roscius ar fi fost în adevăr aşa de puternic, nu ar fi fost pus în situaţia de a trebui să se apere; procesul n-ar fi putut fi înscenat. Curajul lui Cicero e apoi evident în partea în care, trecând de la defensivă la ofensivă, atacă pe Chrysogonus şi merge până la a face transparente aluzii la dictatorul însuşi.

Cuvântarea are calităţi literare. Astfel, este reuşit portretul pe care îl face lui Chrysogonus:

„...Priviţi-l, judecători, ce ţanţoş e, cu părul bine pieptănat şi năclăit de parfumuri, şi cum se plimbă încoace şi încolo, cât e forul de mare, urmat de o trupă de clienţi care duc toga cetăţeanului; priviţi-i aerele de dispreţ faţă de toată lumea, el care nu îngăduie să fie comparat cu nimeni, el care se socoate singurul în culmea fericirii şi a puterii..."[422].

Dar are şi defecte, în primul rând abuzul de retorism.

Despre acest discurs al său, Cicero exprimă o judecată pe care şi-o poate însuşi şi critica modernă. Ea cuprinde două observaţii ce nu pot fi contestate. Prima se referă la un defect: în *Orator* el recunoaşte că discursul păcătuieşte prin declamaţie; a doua se referă la o calitate: în *De oficiis* (2, 14, 51), el subliniază actul de curaj care e acela de a fi izbit în Chrysogonus şi, indirect, în Sulla.

Se mai poate face şi o a treia observaţie, privind un defect de care nu pomeneşte autorul: stilul cuvântării este cam neîngrijit, se observă în multe locuri frazare neîndemânatecă. Iată două exemple: *„His de causis, ego huic causae patronus".* „Din aceste cauze, eu apăr această cauză"[23]. *„Causam mihi tradidit, quem sua causa cupere ac debere intellegebat..."* = „Mi-a încredinţat această cauză: ştia că, din cauza lui, aveam dorinţa şi datoria să-l apăr"[24].

Aceste două discursuri – *Pro Quinctio* şi *Pro Roscio Amerino* – aparţin perioadei anterioare călătoriei în Grecia. Multe din defectele acestor prime cuvântări nu se vor mai regăsi în cele următoare călătoriei sale de studii.

Pro Roscio comoedo. După ce se întoarce din Grecia, unde pleacă îndată după succesul obţinut, poate şi din prudenţă, poate şi numai din dorinţa de a se perfecţiona în arta de a vorbi, Cicero îşi reia activitatea întreruptă o clipă, pledând pentru Roscius actorul.

După *Pro Roscio Amerino,* nici un proces nu e prea greu pentru Cicero.

Pro Roscio comoedo nu poate fi datat cu preciziune, deoarece din corpul discursului nu se desprinde nici un element determinant. Cum însă în exordiu întrebuinţează, vorbind de el însuşi, termenul *adulescens,* se poate deduce că, în momentul când pronunţa discursul, oratorul nu ocupase încă nici o demnitate în stat. Şi, cum prima sa dregătorie, quaestura, o

obţine în 75 şi cum din călătorie se întoarce în 77, data acestei pledoarii poate fi pusă între 77 şi 75, cu toată probabilitatea în 76.

Procesul era de natură civilă. Roscius comedianul care, împreună cu Aesopus, era considerat drept cel mai mare actor al vremii, făcuse o asociaţie *sui generis* cu un negustor bogat, anume Fannius Cherea, pe care Cicero ni-l descrie „cu sprâncenele rase şi cu un cap care miroase a şiretenie şi respiră maliţia"[25]. Acesta din urmă venea cu capitalul, un sclav, iar Roscius venea cu munca, obligându-se să înveţe pe sclav arta dramatică. Odată devenit actor, sclavul urma să fie exploatat, în tovărăşie, de către cei doi asociaţi. Dar abia se terminase educaţia sa artistică şi abia începuse să-şi producă roadele, că un oarecare C. Flavius, în condiţii şi din motive necunoscute nouă, ucide pe sclav. Negustorul, în numele ambilor asociaţi, începe să urmărească pe ucigaş în justiţie, pentru a obţine despăgubiri. Roscius însă socoteşte mai practic să se înţeleagă cu Flavius, convine să primească, de la acesta, drept daune, o mică proprietate rurală de puţină valoare şi renunţă astfel, personal, la orice pretenţie. După câţiva ani, proprietatea obţinută de Roscius câştigând în valoare, Fannius Cherea începe să aibă pretenţii la jumătate din ea, argumentând că Roscius nu tratase cu Flavius numai în numele său personal, ci pentru amândoi asociaţii. Roscius refuză şi diferendul ajunge în faţa unui arbitru, care decide ca Fannius să primească de la Roscius 15.000 sesterţi şi să aibă dreptul a urmări pe Flavius şi a obţine de la dânsul despăgubiri pentru partea sa. Dar Fannius nu se mulţumeşte şi intentează proces.

Din pledoaria lui Cicero lipsesc începutul şi sfârşitul. Ea cuprinde, întâi, o expunere a faptelor; apoi o comparaţie între Fannius şi Roscius, una din acele paralele în care Cicero era neîntrecut şi care, se înţelege, avea ca scop să facă simpatic pe clientul său şi antipatic pe adversar şi, în fine, documentarea tezei că Roscius a încheiat tranzacţia numai în numele său personal şi pentru partea lui.

Cicero cere ca Roscius să fie scos din cauză şi obţine o sentinţă favorabilă.

Pro Marco Tullio. Anul 75 Cicero îl petrece în Sicilia, în calitate de quaestor. Este aşa numitul *annus siciliensis*. După aceea, între 74–71, adică timp de patru ani, el ne spune că a susţinut mai multe procese (*plurimae causae*), de la care însă nu ne-a parvenit decât o singură pledoarie, şi aceea nu completă, intitulată *Pro Marco Tullio* şi rostită în 71.

Acest Marcus Tullius, omonim dar nu şi rudă cu Cicero, era un proprietar liniştit în Thurium. Lângă ogoarele sale se iveşte, la un moment dat, o moşie de vânzare, pe care o cumpără în tovărăşie cu nobilul Cn. Acerronius şi parvenitul Publius Fabius. Acesta din urmă îşi face însă curând socoteala că a cumpărat prea scump şi vinde lui Acerronius lotul lui de teren. Dar, ca să poată obţine un preţ mai mare, el vinde, totodată, cu rea credinţă, şi o bucată de pământ ce nu-i aparţinea, ci făcea parte din proprietatea învecinată a lui M. Tullius. Această bucată de pământ uzurpată purta numele de *centuria populiana*. Termenul de *centuria* nu ne poate da o indicaţie asupra întinderii terenului fiindcă, deşi la început o centurie se compunea din 100 de iugăre, ceva mai mult de 25 hectare, mai târziu se da acest nume şi la terenuri mai mari, de câte 2–300 iugăre, sau şi mai mult.

Al doilea termen, *populiana*, va fi venit, poate, de la *populus*, plop, numele întreg însemnând, în acest caz, „locul cu plopi". Marcus Tullius cade de acord cu Fabius să meargă în faţa justiţiei, ca să hotărască ea cine e proprietarul centuriei. Dar pentru că Fabius nu era sigur că justiţia îi va da câştig de cauză, el o ia înainte şi trimite o bandă de sclavi înarmaţi să devasteze, în timpul nopţii, clădirea aflată pe terenul în litigiu şi să ucidă sclavii care se găseau înăuntru. În procesul care se naşte, Cicero apără pe Tullius, face dovadă că actul săvârşit de sclavii lui Fabius este un *dolus malus*[26] manifest, şi, din fragmentele păstrate, se poate deduce că a câştigat cauza clientului său.

Cuvântarea *Pro M. Tullio* interesează mai ales pe istoricii dreptului roman; dar şi din punct de vedere literar e importantă, prin naraţiunea ei (cap. VI – X, 14), care e una dintre cele mai bine alcătuite şi mai cu nerv din câte se întâlnesc în discursurile ciceroniéne.

Verrinele. În 75, Cicero fusese quaestor în Lilybeum, în Sicilia. Această magistratură constituia o sarcină destul de grea, deoarece Lilybeum era unul din principalele centre siciliene care trimiteau recoltele de grâu la Roma şi trebuia multă măsură şi multă omenie, pentru ca aprovizionarea Romei să se facă fără ca Sicilia să fie înfometată. Printr-o ocârmuire umană şi dreaptă, Cicero îşi câştigă încrederea şi afecţiunea sicilienilor. Afară de asta, el mai avusese norocul să descopere în Sicilia mormântul lui Arhimede, ceea ce nu puţin a măgulit pe sicilieni. De aceea, dacă acest *annus Siciliensis* a fost neproductiv pentru Cicero în ce priveşte activitatea oratorică, el i-a adus însă simpatia deplină a sicilienilor. Mulţumită acestei simpatii, el va avea ocazia, cinci ani mai târziu, să realizeze un răsunător succes, judiciar şi politic deopotrivă, în procesul contra lui Verres.

În acele vremi, proconsulii, propraetorii şi quaestorii lor, erau un fel de stăpâni absoluţi ai provinciilor, pe cât de absoluţi, pe atât de abuzivi şi de lacomi. Veneau săraci, plecau bogaţi; iar dacă li se făcea proces, cumpărau judecătorii. Verres e un model de asemenea înalt funcţionar necinstit. După terminarea anului său de quaestură, în care spoliase pur şi simplu provincia administrată, sicilienii au curajul de a-l da în judecată, în baza cunoscutei legi făcute de Sulla în 81, *lex Cornelia de pecuniis repetundis,* denumită astfel după numele autorului ei, L. Cornelius Sulla. Prin ea, dictatorul sperase să reprime aviditatea proconsulilor şi a propraetorilor în guvernarea provinciilor.

În semn de bună amintire a timpului quaesturii sale, Cicero e rugat de sicilieni să le susţină interesele şi să acuze pe Verres în numele lor. Misiunea era destul de delicată, fiindcă rolul de

acuzator era adeseori nu tocmai onorabil şi Cicero era în pericol să fie confundat cu acuzatorii şi cu delatorii de profesie ai epocii. Suntem în plină dictatură a lui Sulla, când o mulţime de oameni fără căpătâi îşi făcuseră o meserie rentabilă din a acuza pe oamenii cu avere pentru vini pe cât de variate, pe atât de imaginare. Erau faimoşii *quadruplatores,* numiţi astfel, fiindcă, în caz de succes, li se dădea un sfert din amenda impusă acuzaţilor sau din averile lor confiscate. Mulţi îşi făceau un frumos izvor de venituri din aceste procedee necinstite. Unui om onest şi deja reputat cum era Cicero, ajuns la vârsta de 37 de ani, fost quaestor şi acum candidat la edilitate, îi venea, desigur, greu să fie amestecat printre acuzatorii profesionali. Şi nu era nici la vârsta la care tinerii ambiţioşi şi din familiile nobile, ca să iasă din anonimat şi să ajungă, de la o zi la alta, la notorietate, acuzau zgomotos un nume cunoscut. Mai toţi *pueri nobiles*[27] îşi făcea în adevăr intrarea în politică printr-o asemenea acuzare. Caesar, la 23 de ani, acuzase violent pe Cn. Cornelius Dolabella, proconsul în Macedonia.

De aceea, pentru a nu se pune într-o situaţie falsă, nedemnă de el şi nemeritată, Cicero are grija să-şi înceapă cuvântarea explicând de ce a primit rolul de acuzator:

„Dacă unul dintre voi, judecători, sau cineva din public, s-ar minuna cumva că eu, care atâţia ani, în procese ca şi în dezbateri publice, am apărat pe mulţi dar n-am atacat pe nimeni, schimb deodată atitudinea coborând la rolul de acuzator (*ad accusandum descendere*), acela, îndată ce va afla cauza şi raţiunea care m-au determinat, va aproba purtarea mea...

. . . . . .

A fost greu şi crud lucru pentru mine, judecători, să mă văd pus în această alternativă: sau să înşel nădejdea unor oameni care mi-au cerut sprijinul şi ajutorul, sau eu, care încă din prima tinereţe mă consacrasem misiunii de a apăra pe oameni, să fiu obligat, constrâns de împrejurări şi de datoria mea, să trec la rolul de acuzator.

Am fost condus, judecători, de sentimentul datoriei, de încrederea pusă în mine, de milă, de exemplul multor oameni de seamă, de vechile obiceiuri şi de vechile instituţii ale strămoşilor, la convingerea că, nu în interesul meu, ci în interesul acestor oameni de care sunt legat, trebuia să primesc această însărcinare, care e a muncii şi a datoriei."[28]

Verres însă nu era un oarecare: de familie nobilă, fiu de senator, el însuşi senator, prieten cu puternicele familii ale Metellilor şi Scipionilor, el uzează, spre a scăpa, de toate mijloacele pe care i le oferea poziţia socială. Şi primul mijloc era următorul: se ştie că într-un proces, erau mai mulţi acuzatori, dintre care doar unul principal, ceilalţi fiind doar *subscriptores* ai actului de acuzare, şi mai mulţi apărători. În ceea ce priveşte apărătorii, ei erau designaţi de praetor. Când cineva se temea în mod special de un acuzator, încerca să-l înlăture, făcând ca un prieten de-al său să preia rolul de acuzator. Om de paie, acuzator camuflat, prietenul avea toate motivele să acuze fără talent şi cu dovezi slabe pe inculpat, provocând astfel achitarea. Verres, în procesul de faţă, recurge şi el la acest mijloc clasic şi face din prietenul său Q. Caecilius un acuzator de circumstanţă. Pentru această raţiune, prima cuvântare pe care o ţine Cicero în acest proces este în contra falsului acuzator Q. Caecilius (*In Q. Caecilium*), pentru a obţine ca acesta să fie decăzut din situaţia de acuzator. Succesul este deplin.

Îndată ce Cicero e recunoscut drept singur şi real acuzator, el pleacă în Sicilia pentru a întreprinde o adevărată anchetă a activităţii lui Verres, şi a strânge documente şi dovezi. Timp de o lună şi jumătate el cercetează şi se convinge la faţa locului de malversaţiunile fostului praetor. Primirea pe care sicilienii o fac apărătorului cauzei lor, este impresionantă. La Henna îl primesc fruntaşii oraşului împreună cu colegiile de preoţi; la Heraclea, unde soseşte noaptea, mamele şi soţiile victimelor lui Verres îi ies înainte cu torţe în mâini, aclamându-l ca pe un adevărat

liberator; la Syracusa, senatul cetăţii se întruneşte în mod special, pentru a-i face o primire solemnă.

Verres recurge însă la un al doilea tertip, nu mai puţin ingenios decât precedentul: după termenul de acuzare, Cicero ceruse, pentru a-şi putea strânge materialul documentar, cel mai lung răgaz pe care-l acorda legea, adică de 110 zile. Un prieten al lui Verres înscenează şi el un proces de acuzare contra unui propraetor din Achaia şi cere un termen de 108 zile, spre a cădea exact înaintea procesului lui Verres. Se urmărea, astfel, să se amâne judecarea acestui din urmă proces până către începutul lunii august, când veneau o mulţime de sărbători şi amânarea s-ar fi continuat din oficiu. La 15 august erau *ludi votivi* pentru Pompei, care ţineau 15 zile; apoi urmau *ludi Romani*, până către jumătatea lui septembrie; apoi, în octombrie, *ludi Victoriae* şi, în fine, în noiembrie, *ludi plebei*. Din amânare în amânare, s-ar fi intrat cu procesul în anul următor; în acest caz Verres era salvat, şi iată de ce: consuli pentru anul viitor fuseseră designaţi Hortensius, avocatul lui Verres şi Q. Metellus, unul dintre protectorii săi; pe lângă aceasta, praetor urban – deci preşedintele tribunalului în anul respectiv – fusese ales fratele consulului Q. Metellus, Marcus Caecilius Metellus. În urma acestui favorabil concurs de împrejurări, dacă s-ar fi amânat procesul până în noul an, acuzatul ar fi scăpat. Şi în adevăr, procesul lui Verres nu obţine termen de judecată decât la 5 august, adică numai cu nouă zile înainte de începerea lungului şir de sărbători. Cum procesele de asemenea natură ţineau mult, cu lungi defilări de martori şi pledoarii interminabile, salvarea lui Verres părea asigurată. În faţa tacticei de amânare adoptată de Verres, Cicero adoptă, la rândul său, o tactică neaşteptată: renunţă la pledoarie, produce mai întâi probele şi lasă la urmă formularea acuzării. La 5 august pronunţă deci numai un scurt discurs de introducere *In Verrem actio prima*, în care, după consideraţii de ordin politic, cere o pedeapsă exemplară pentru Verres, pe baza probelor ce urmează îndată, iar la fine, aduce o

chestiune menită să intimideze pe judecători, amintind de proiectata reformă a tribunalelor, care se discuta atunci cu aprindere. „Clasa senatorială – zice Cicero – va merita să păstreze privilegiul de a da din sânul ei pe judecători, numai dacă va şti să pedepsească în chip exemplar şi pe acuzaţii care fac parte din rândurile ei. Altminteri, va pierde acest privilegiu."[29]

A doua zi, la 6 august, Verres fiind prezent, începe prezentarea dovezilor, care sunt de trei feluri: martori, documente private (registre, conturi, etc.) şi documente publice (hotărâri, ordine, etc.). Ziua următoare, la 7 august, dovezile continuă, dar Verres nu mai are curajul să se prezinte la proces, pretextând că e bolnav. Şi apoi, timp de încă şapte zile, până la 14 august, ultima zi a procesului, defilează prin faţa judecătorilor tot felul de mărturii zdrobitoare, cărora Hortensius, cu toată dialectica lui, nu izbuteşte să le scadă gravitatea. Cu fiecare zi care trecea, condamnarea devenea tot mai sigură şi acuzatul părăseşte Roma înainte de pronunţarea sentinţei; Hortensius însuşi renunţă de a-l mai apăra. Verres e condamnat la exil, la restituirea sumelor furate şi la 40.000.000 sesterţi daune sicilienilor. Cicero are o victorie completă.

Invidios de succesul adversarului său, Hortensius răspândea în Roma gluma răutăcioasă că Cicero câştigase procesul numai fiindcă nu vorbise. Ca să răspundă ironiei lui Hortensius, Cicero publică atunci pledoaria pe care ar fi rostit-o, dacă împrejurările ar fi îngăduit. Pregătită cu grijă şi bine documentată, această cuvântare trebuia să probeze că succesul ar fi fost acelaşi dacă ar fi vorbit şi adversarii ar fi fost reduşi la tăcere.

Verrinele. Sub numele de *Verrine* înţelegem următoarele şapte cuvântări:

I. *In Q. Caecilium oratio quae divinatio dicitur.*

II. *In Verrem actio prima.*

III. *In Verrem actio secunda*, cuprinzând:

I. De praetura urbana,

2. *De jurisdictione Siciliensi,*
3. *De frumento,*
4. *De signis,*
5. *De suppliciis.*

Primele două au fost pronunţate în faţa tribunalului. Ultimele cinci, care împreună formează *actio secunda,* n-au fost rostite, ci numai publicate. Iată, pe scurt, cuprinsul acestor cuvântări.

In Q. Caecilium. În prima cuvântare sarcina lui Cicero era uşoară: avea să înlăture un concurent de la acuzaţie. Q. Caecilius Niger; fost quaestor în Sicilia în timpul praeturei lui Verres, pretindea să fie el acuzatorul fostului său praetor. În realitate, Caecilius, în înţelegere cu Verres şi cu Hortensius, voia să apere cauza sicilienilor numai spre a o trăda mai bine.

Cicero trebuia să arate care este acuzatorul dorit de sicilieni şi care acela pe care Verres şi-l dorea sieşi. Pentru aceasta, face o antiteză între el însuşi şi Caecilius: Cicero pleda de mai bine de treizeci de ani, remarcându-se prin pledoariile sale bine studiate; Caecilius nu cunoştea arta cuvântului. Apoi, într-o a doua antiteză, Cicero, printr-o mişcare abilă de avocat, îl pune pe Caecilius faţă în faţă cu Hortensius, apărătorul lui Verres. Dacă Caecilius ar rămâne acuzator, ar avea ca adversar pe Hortensius şi, pentru a strivi pe Caecilius, Cicero scoate în evidenţă tot grotescul acestei situaţii. De o parte Hortensius, apărătorul lui Verres, un mare avocat şi, în acelaşi timp, un mare actor, care în pledoariile sale ştia să unească cuvântul cu gestul: *„motus et gestus etiam plus artis habebat quam erat oratori satis"*[30], zice despre el Cicero (*Brutus,* 88, 303). Punea atâta artă în gesturi, încât doi mari actori ai vremii, Roscius şi Aesopus, asistau la discursurile lui în for numai ca să-i observe şi să-i studieze gesticulaţia. M. Manlius Torquatus îl poreclise Dionysia, numele unei vestite dansatoare.

De cealaltă parte, în faţa acestui adversar aşa de temut, de [illegible]tor prin artificiile de care ştia să uzeze, nepriceputul

Caecilius, dezarmat şi ridicul. Ambele aceste antiteze erau făcute să descurajeze pe Caecilius, să-l intimideze şi să-l determine să renunţe.

După această introducere glumeaţă, Cicero respinge argumentele adversarului: Verres nu-i făcuse niciodată lui Caecilius nici un rău; nu erau duşmani, ci prieteni. Afară de asta, raporturile dintre Caecilius, fost quaestor, şi Verres, fost praetor, împiedicau pe subaltern să-şi acuze superiorul. În fine, în peroraţie, Cicero ameninţă, deghizat, judecătorii, atrăgându-le atenţia să chibzuiască bine pentru ca nu cumva, printr-o decizie nedreaptă, să mărească ura poporului contra ordinului senatorial, căruia aparţineau magistraţii.

În *Actio prima in Verrem,* Cicero schimbă tonul, adoptând unul mai perfid: felicită pe judecători că, prin decizia pe care o vor pronunţa, vor salva prestigiul judecătorilor şi al clasei senatoriale din care ei se alegeau, prestigiu scăzut din cauza uşurinţei cu care tribunalele puteau fi corupte.

Acesastă cuvântare nu este un discurs în toată forma. Este numai un act de acuzare şi serveşte de introducere la dovezile care trebuiau să urmeze. Ideea centrală, în jurul căreia se săvârşeşte toată cuvântarea, e una singură: demnitatea judecătorilor şi opera de corupţiune:

„Pot să dovedesc – zice Cicero – cu mulţi martori, că Verres declara adeseori în Sicilia, de faţă cu mulţi auditori... că nu strânge bani numai pentru el, ci că stabilise un astfel de plan pentru cei trei ani ai praeturei sale siciliene, încât să poată zice că a lucrat straşnic; profitul din primul an îl oprea pentru sine, produsul celui de al doilea îl preda protectorilor şi apărătorilor săi, iar câştigurile celui de al treilea an, care e cel mai rodnic şi mai productiv, îl rezerva în întregime pentru judecători".

(*Actio prima*, 14.40)

Cicero demonstrează că Verres speră să scape prin cumpărarea judecătorilor.

În *In Verrem actio secunda,* Cicero presupune că procesul continuă, că s-a făcut o a doua acţiune, că sentinţa n-a fost pronunţată şi că Verres e de faţă la proces spre a se apăra. Pledoaria se resimte, totuşi, de faptul că n-a fost pronunţată în realitate, ci numai scrisă. Forma oratorică e absentă. În nici una din cele cinci cuvântări care o compun nu se întâlnesc împărţirile bine stabilie ale unui discurs, împărţiri pe care le găsim în discursurile realmente vorbite.

Toate cele cinci cărţi, *De praetura urbana, De jurisdictione Siciliensi, De frumento, De signis, De suppliciis,* formează un singur tot, ceea ce se constată din faptul că nu este un exordiu propriu decât la începutul primei şi o peroraţie adevărată la sfârşitul ultimei. Vorbind mai târziu despre *Verrine,* Cicero le designează el însuşi cu numele de *libri,* cărţi.

Încă de la început el ţine să sublinieze ce l-a determinat să compună această pledoarie – inutilă din moment ce obiectul fusese atins – şi răspunde astfel insinuărilor lui Hortensius:

„Acum, pentru ca Hortensius să nu poată recurge la un nou gen de jelanii; pentru ca să nu poată spune că acuzatul e persecutat fiindcă acuzatorul nu vorbeşte nimic de el, şi că nimic nu e mai primejdios pentru soarta celor nevinovaţi decât tăcerea adversarilor; pentru ca să nu facă talentului meu un elogiu altul decât l-aş voi eu, zicând că, dacă aş fi vorbit mult, aş fi adus o uşurare celui în contra căruia aş fi vorbit şi că numai fiindcă n-am vorbit, a fost condamnat, – voi fi bun faţă de Verres şi voi pronunţa un discurs în toată regula, nu fiindcă aceasta ar mai fi de acum necesar, ci pentru a face o experienţă: să vedem ce-i este lui mai plăcut: că am tăcut atunci sau că vorbesc acum?"[31]

De praetura urbana se ocupă cu cariera lui Verres dinainte de praetura din Sicilia. E un fel de fişă a acuzatului din care trebuia să reiasă că acesta fusese întotdeauna un om incorect. Această primă parte scapă de monotonie, fiindcă parcurgem toată viaţa lui Verres, de la început până în momentul procesului: *vita anteacta.*

De jurisdictione Siciliensi începe cu un elogiu (*laudatio*) adus sicilienilor pentru virtuţile lor: simplitate, munca, economia, moralitatea, calităţi care-i fac diferiţi de ceilalţi greci. Elogiul însă nu era probabil sincer şi în orice caz, nu corespundea realităţii. El era numai destinat să scoată mai bine în evidenţă marile defecte ale lui Verres, faţă în faţă cu calităţile celor jefuiţi de el. Cum să nu punem la îndoială virtuţile siciliene, atât de lăudate? Dacă, într-adevăr, ei ar fi fost aşa de cumpătaţi şi de simpli, unde ar fi putut Verres să găsească atâtea bogăţii acumulate? Dacă ar fi fost într-adevăr morali, cum să ne explicăm că senatorii insulei îşi târguiau scaunul dregătoriei lor de la Verres; că la un momet dat, doi sicilieni bogaţi, Agathinus şi Dorotheus, nu ezită să conducă în braţele lui Verres pe frumoasa Callidama, care nu era alta decât fiica celui dintâi şi soţia celui de al doilea? Părerea intimă a lui Cicero pare să fie, de altfel, alta decât cea exprimată aici, din motive de oportunitate. În *Tusculane* şi în *De finibus* el aminteşte cu câtă asprime judeca Platon pe syracusani.

Urmează un lung şir de crime şi delicte ale lui Verres, a căror enumerare devine, până la urmă, monotonă. Toate au un început, un conţinut şi un sfârşit identic. Subiectul e mereu unul şi acelaşi. Cicero caută să agrementeze enumerarea cu episoade numite de Quintilian *eggressus,* pe care, după modelul poeziei didactice, le introduce ici şi colo, în cursul expunerii. Astfel, e interesantă descrierea serbărilor date în cinstea lui Verres de curtenii linguşitori sau descrierea cohortei opulente a lui Verres; sunt, de asemenea, remarcabile portretele anturajului lui Verres (ca Timarchide ş.a.) şi al lui Verres însuşi.

De frumento. Cartea a treia e poate cea mai grea de citit, dar şi cea mai interesantă din punct de vedere informativ şi documentar. Savantul francez J. Carcopino a scris asupra ei două cărţi: *La loi de Hiéron et les Romains* şi *La Sicile agricole au dernier siècle de la république romaine.* Amândouă aceste cărţi formează comentariul cel mai instructiv şi mai competent ce se

poate face la *De frumento*. În prefaţa uneia dintre ele, autorul observă că această parte a *Verrinelor* este:

„de toutes les *Verrines,* la moins ornée, la plus nourrie, la plus précieuse, par conséquent, pour l'historien, celle qui le fait pénétrer, sans phrases vaines, au coeur même de la réalité".

Această a treia carte a *Verrinelor* este deci izvorul principal al cercetărilor agriculturii siciliene din acele vremuri. Sicilia se bucura de un sistem fiscal excepţional. Roma îi acordase acest regim privilegiat drept recunoştinţă că, în vremea războaielor punice, Sicilia fusese aliata poporului roman. Sicilienii plăteau un singur impozit financiar, în natură: zece la sută din cereale. Din doi în doi ani se efectua un recensământ al cultivatorilor de pământ, *subscriptio aratorum,* care trebuiau să declare suprafeţele însămânţate, *professio jugerum*. Impozitele nu se încasau direct de stat, ci se arendau; arendaşii, fiindcă luau a zecea parte, se numeau decumani. În timpul secerişului, decumanii veneau, secerau partea lor şi o ridicau (*frumentum decumanum*). Agricultorul sicilian mai trebuia să dea şi o altă cantitate de grâu, pe care însă statul o plătea (*frumentum emptum*). În sfârşit, o a treia cantitate de grâu trebuia dată praetorului pentru întreţinerea sa personală şi a cohortei sale (*frumentum in cellam aestimatum*). Cartea lui Cicero arată cum înţelegea Verres să încaseze impozitele: pentru a arenda cuiva strângerea grâului, pretindea mai întâi pentru sine o sumă respectabilă; în astfel de condiţii, se înţelege că decumanul nu mai putea să ia numai zece la sută din grâul agricultorului, cum cerea legea, ci mult mai mult; pentru *frumentum emptum* fixa sau un preţ derizoriu, sau se înţelegea cu vânzătorul şi fixa un preţ enorm, din care, firește, partea cea mai mare intra în buzunarul lui Verres; pentru *frumentum aestimatum,* Verres băga banii în buzunar şi rechiziţiona grâu fără a plăti.

De signis se referă la obiectele de artă. Se disting două părţi, privind: a) obiectele de artă, furate de Verres de la particulari; b) obiecte furate de la cetăţi. În această vreme, romanii erau încă

un popor refractar frumosului. Educaţia lor artistică era abia la început. Singură elita Romei, crescută la şcoala rafinamentului grecesc, putea aprecia însemnătatea acestui gen de furturi ale lui Verres. Ei i se adresează Cicero în această carte.

De supliciis, e compusă din două părţi distincte, aşa că, dacă ar fi fost rostită, trebuia să facă obiectul a două cuvântări.

În prima, Cicero răspunde lui Hortensius, care căuta să glorifice însuşirile de general ale lui Verres: arată că sub praetura acestuia n-a fost nici un război, iar expediţia contra piraţilor a dus la înfrângere.

Şi Cicero nu scapă ocazia de a arăta cum înţelegea Verres războiul: descrie, cu lux de amănunte, tabăra lui de vară pe plaja Syracusei; marşurile de primăvară, în care generalul era purtat într-o litieră aşternută cu trandafiri de Malta; banchetele din tabăra de iarnă etc.

Partea a doua din *De supliciis,* referitoare la chinurile la care Verres supunea pe guvernanţii săi, era mai ales de natură să provoace indignarea romanilor. Existau legile Porcia (184) şi Sempronia (123) potrivit cărora nimeni n-avea dreptul să pedepsească un cetăţean roman cu pedepsele capitale (moartea, bătaia cu vergi) fără a-l traduce în judecata comiţiilor. Verres călcase aceste legi la fiecare pas.

În peroraţie, Cicero face apel şi la sentimentul religios, invocând divinităţi pângărite de Verres. G. Rabaud caracterizează astfel această peroraţie:

„Nici un epilog nu putea fi mai majestuos decât acest amplu period, admirabil susţinut de o inspiraţie puternică, decât amintirea astfel reînviată a sacrilegiilor comise de acuzat, decât aceste invocaţii succesive adresate divinităţilor venerate şi temute, care par că formează, pe deasupra tribunalului Romei, o curte supremă de justiţie, pentru a pedepsi pe duşmanul comun al popoarelor aliate, al romanilor şi-al cerului",

Considerate în totalitatea lor, *Verrinele* nu sunt, desigur, cea mai atrăgătoare lectură. Încă din antichitate, Tacit se întreba:

„Quis quinque in Verrem libros exspectabit?" (*Dial. de orat.* 20) „Cine va avea răbdare să citească până la capăt cele cinci *Verrine?"* Părere pe care o împărtăşeşte şi critica modernă. *„Ce serait beaucoup que d'oser, de nos jours, proposer à qui que ce fût la lecture de toutes les Verrines"*, crede E. Thomas. Dar, dacă din cauza imensului material de dovezi şi mărturii pe care se întemeiază, citirea acestor cuvântări e ceva mai grea, nu trebuie să uităm că, în ce priveşte rezultatele, succesul lor a fost din cele mai mari. Izbânda pe care Cicero o câştigă împotriva unui om foarte influent şi, în fine, împotriva celui mai mare avocat al vremii, a făcut să se poată spune, cu drept cuvânt, că Hortensius a pierdut, din acel moment, regalitatea forului care trece, de acum, asupra lui Cicero.

Pro Fonteio. Nu trecuse nici un an de când Cicero acuzase pe Verres şi-l vedem schimbând rolul, trecând, adică, de la acela de acuzator la cel de apărător al unui acuzat, învinuit de aceeaşi culpă ca Verres.

Pro Fonteio e primul discurs pronunţat după *Verrine*. Data acestui proces o putem stabili cu destulă preciziune. În exordiu, Cicero simte nevoia să explice de ce, din acuzator al lui Verres, a devenit apărătorul lui Fonteius, ceea ce denotă că procesul lui Fonteius succede celui al lui Verres. Apoi, el se adresează la un moment dat magistraţilor nu cu apelativul de *judices*, pe care-l întrebuinţase până atunci, ci cu acela, neuzitat mai înainte, de *patres conscripti et equites*, „senatori şi cavaleri". Rezultă de aici că între timp se înfăptuise reforma tribunalelor. Or, noi ştim că această reformă se îndeplinise la sfârşitul anului 70, când se votează *Lex Aurelia judiciaria*, propusă de L. Aurelius Cotta. Această lege privea compoziţia tribunalelor penale, care suferiseră, în decursul vremii, mai multe schimbări. Prima oară, la 149 ele erau compuse din senatori şi prezidate de praetorul urban (*Lex Calpurnia*); apoi, la 122, C. Gracchus face să se voteze o lege care trecea tribunalele din mâna senatorilor în

aceea a cavalerilor; în 81, Sulla le redă senatorilor, pentru ca, în fine, Cotta să realizeze un compromis: se întocmeşte o nouă listă a cetăţenilor cu dreptul de a fi judecători, în număr de nouă sute: trei sute senatori, trei sute cavaleri şi trei sute tribuni *aerarii*.

În fine, din *Verrine* mai ştim că Cicero accelerase procesul lui Verres spre a nu fi amânat în 69, fiindcă la sfârşitul anului 70 erau un lanţ de sărbători şi spectacole: Jocurile votive ale lui Pompei, Jocurile Romane, Sărbătorile Victoriei, Jocurile Plebeiene etc. Deci, nu putem admite că procesul lui Fonteius ar fi avut loc la sfârşitul lui 70. Aşa încât, logica ne conduce să aşezăm *Pro Fonteio* cel mai devreme în 69 şi, foarte probabil, în prima jumătate a acestui an.

Brusca schimbare de atitudine a lui Cicero a fost interpretată de Mommsen drept o dovadă de nestatornicie, de lipsă de caracter, de versatilitate. În realitate, atitudinea lui Cicero avea altă explicaţie, care se poate până la un punct legitima. Verres era senator şi Cicero îl acuza şi pentru a lovi în Sulla şi în clasa senatorială, în vreme ce Fonteius era cavaler, din aceeaşi clasă cu dânsul. De altfel, cele două cazuri erau departe de a fi identice şi Cicero îşi dă osteneala în exordiul pledoariei să arate că nu există nici o asemănare între cazul lui Verres şi al lui Fonteius. În primul rând, spune el, Verres guvernase o provincie aliată şi prietenă; sicilienii erau italieni şi greci romanizaţi. Fonteius ocârmuise pe gali, deci pe nişte barbari şi pe nişte duşmani şi încă într-o perioadă de permanentă insurecţie. În al doilea rând, Verres spoliase spre a-şi satisface proprile-i pofte şi mania de colecţionar, pe când Fonteius rechiziţionase spre a aproviziona armata romană din Spania. Deci jafurile lui Verres erau pornite din lăcomie personală, rechiziţiile lui Fonteius aveau un scop politic şi militar.

Fonteius, ca şi Cicero, era un *homo novus*, dar avusese o carieră frumoasă: mai întâi *triumvir monetalis*, apoi quaestor, a trecut în urmă la partidul lui Sulla, care l-a numit praetor în Gallia Narbonesis. Foştii lui supuşi, încurajaţi de sentinţa dată

contra lui Verres, alcătuiesc o delegaţie condusă de Indutiomar, şeful allobrogilor, care vine la Roma şi depune reclamaţia contra fostului lor praetor, deşi trecuseră trei ani de atunci (praetura lui Fonteius avusese loc între 76–74).

Cicero îşi apără clientul folosind sistemul simplist, dar adesea eficace, al negaţiunii. În *De oratore,* el va spune că, în cazuri disperate, singura ieşire este să tăgăduieşti totul:

„At nostrae fere causae, quae quidem sunt criminum, plerumque infitiatione defenduntur. Nam et de pecuniis repetundis, quae maximae sunt, neganda fere sunt omnia."

„În procesele noastre, cel puţin în cele penale, apărarea cea mai obişnuită stă în tăgadă. În procesele de spoliaţiune, care sunt cele mai grele, trebuie să negi aproape totul..." (II, 105).

Deci Cicero neagă totul: şi valoarea martorilor şi probele aduse de acuzare şi faptele imputate. Din acest fel de apărare, se poate deduce că Cicero nu pleda o cauză tocmai dreaptă. Nu ştim care va fi fost sentinţa, dar se admite, în general, că a fost achitat, căci, mai târziu, alţi doi inculpaţi pentru vini similare şi mult mai grave, au fost achitaţi. Într-una din scrisorile sale către Atticus, Cicero pomeneşte de un amic, Fonteius, care-şi cumpărase o vilă la Neapoli. Chiar dacă Fonteius din scrisoare e acelaşi cu acuzatul din 69, amănuntul acesta tot nu demonstrează nimic, deoarece a fost interpretat în două sensuri diametral opuse: Fonteius a fost achitat, căci altfel n-ar fi avut bani şi obraz spre a-şi cumpăra o vilă la Neapoli; sau Fonteius n-a fost achitat, aşa că a trebuit să se exileze la Neapoli.

Pro Caecina. Discursul de apărare al lui A. Caecina, Cicero îl pronunţă având ca adversar pe C. Piso, consul în 67. Fiindcă Cicero nu-l denumeşte, în cursul cuvântării, cu apelativul acordat consulilor sau consularilor, însemnează că acest proces a avut loc înainte de jumătatea a doua a lui 68, dată la care Piso a fost designat consul pentru anul 67; îl putem deci situa fie în 69, fie în prima jumătate a lui 68.

Caecina era etrusc, din Volaterra; tatăl său fusese un om distins, cunoscut de Cicero. Fiul va deveni, mai târziu, pompeian

şi va scrie un pamflet contra lui Caesar, ceea ce îi va atrage exilul. În anul 43 îl găsim locuind la Cicero.

Subiectul procesului este o chestiune de drept dintre cele mai controversate între jurişti: un proces de succesiune, complicat cu un abuz de încredere. Soţia lui Caecina, Cesenia, fusese căsătorită cu Fulcinius, care murise, lăsând moştenitor pe fiul său; dar moare şi acesta, testând pentru un unchi oarecare, pentru Cesenia, mama lui, şi pentru fiul ei. Fiind mai mulţi moştenitori, averea trebuia vândută. Cesenia voia să cumpere, din această avere, o moşie învecinată cu a ei şi însărcinează cu cumpărarea pe un cunoscut, Aebutius. Acesta cumpără moşia, dar nu pe numele Ceseniei, ci pe numele lui propriu. Cât timp trăieşte Cesenia, căsătorită în urmă a doua oară, ea stăpâneşte terenul cumpărat, fără nici o reclamaţie din partea lui Aebutius. După moartea ei, Aebutius ridică pretenţii şi Caecina, succesorul mamei sale, recurge la arbitraj. Aebutius nu acceptă şi, prin violenţă, pune mâna pe terenul în litigiu. Chestiunea nu e clară şi a intra în detalii ar însemna să facem o lecţie de drept roman. Cicero reuşeşte să limpezească situaţia, delimitând sensul just al unor termeni echivoci. Sentinţa nu ne e cunoscută; se presupune că a câştigat Cicero, pentru că, mult timp după aceea, el îşi va reaminti cu plăcere despre proces şi va rămâne în cele mai bune raporturi cu fostul său client.

Cuvântarea *Pro Caecina* este un model de stil simplu şi de claritate, singurele potrivite în procese pur judiciare, cum e acesta. Este şi judecata pe care o exprimă autorul ei în *Orator,* 29, 101–2, unde îşi caracterizează astfel cuvântarea:

„Toată pledoaria s-a ocupat cu termenii interdictului. Am lămurit, prin definiţii, punctele obscure; am făcut apel la dreptul civil; am delimitat sensul adevărat al cuvântului echivoce."

Pro lege Manilia. Până acum, Cicero pronunţase numai discursuri judiciare. Primul său discurs politic şi cel mai cizelat, rostit în for, e *De imperio Cn. Pompei, sive pro lege Manilia.* În

67, romanii purtau două războaie neplăcute: războiul oriental, în Armenia, dus de o armată dezorganizată; al doilea, pe mare, cu piraţii care ajunseseră să stăpânească mările. Acesta de-al doilea era cel mai urgent şi cel mai important, fiindcă piraţii deveniseră un adevărat pericol. Roma era ameninţată de foamete. Aprovizionarea ei cu grâne se făcea pe mare şi proviziunile nu mai puteau sosi la destinaţie dacă mările nu erau sigure. Un tribun, Gabinius, făcuse să se voteze în 67 o lege prin care se hotăra ca, pentru armata din Armenia, să se facă un nou gen de recrutări, iar şeful ei, Lucullus, să fie înlocuit; în ce priveşte celălalt război, conducerea armatei contra piraţilor urma să fie încredinţată unui şef unic, pe trei ani, cu dreptul de a ridica orice sume din tezaurul statului şi de a face orice rechiziţii. Sub ameninţarea foametei, cu toată împotrivirea senatorilor, legea e votată. Pompei, numit comdandant, curăţă mările de piraţi în trei luni. Încurajat de acest succes, Manilius propune să se încredinţeze lui Pompei şi comandamentul suprem în războiul oriental din Armenia, Bitinia, Cilicia şi să i se acorde şi mai mari puteri excepţionale. Mommsen observă că niciodată, de la fundarea Romei, o astfel de putere nu mai fusese concentrată în mâna unui singur om. Cicero se decide să vorbească în for, în favoarea acestei propuneri. Motivele erau dictate de oportunism. Caesar încă nu apăruse. Pompei era personalitatea cea mai influentă în Roma. Avea numeroase simpatii populare; consul, redăduse tribunilor plebei puterea lor de odinioară; prin *Lex Aurelia judiciaria,* propusă prin sugestia sa, făcuse să participe la tribunale cavalerii şi poporul; iar prin reforma fermelor, câştigase simpatia clasei cavalerilor.

Cicero îşi cunoştea omul; ştia că Pompei nu va profita de concursul împrejurărilor favorabile şi de puterea ce i se dădea în mână, tot aşa cum, la ieşirea sa din consulat, îşi dizolvase armata şi venise singur la Roma, deşi ar fi putut foarte uşor să devină dictator, cum va face Caesar mai târziu.

Discursul lui Cicero se resimte de faptul că vorbitorul era avocat. Oratorul îşi propune să demonstreze trei lucruri:

1. războiul contra lui Mithridate e necesar,
2. acest război e greu,
3. singurul în stare să asigure succesul e Pompei.

Argumentele aduse sunt mai mult seducătoare decât solide. După un reuşit exordiu de insinuare, partea centrală a cuvântării o formează elogiul lui Pompei. Legea trece, Pompei dobândeşte comanda.

Şi din acest proces Mommsen şi Drumann îi fac lui Cicero un cap de acuzare: oratorul susţine – zic ei – o cauză antidemocratică, abătându-se de la linia sa de conduită de până atunci. Mai târziu, se pare că Cicero îşi va da seama de aceasta, când, în *Filipice,* luptând împotriva învestirii lui Antoniu cu puteri excepţionale, va aduce prin aceasta o dezavuare indirectă a atitudinii sale din *De imperio Cn. Pompei.* Totuşi, puţin după aceea, acelaşi Cicero va face să se voteze pentru Octavian puteri discreţionare. Gest fatal, fiindcă, de acord cu Antoniu, Octavian îl va proscrie.

Pro Cluentio. În 66, în timpul praeturei sale, Cicero pronunţă *Pro Cluentio,* una din cele mai lungi şi mai studiate pledoarii ale sale, de care Quintilian vorbeşte cu multă admiraţie. Procesul se ocupă cu una din cele mai urâte tragedii familiale, de felul căreia se petreceau destule la Roma şi dintre care unele ieşeau câteodată la lumină în tribunale. Cavalerul Aulus Cluentius Avitus era acuzat de către C. Oppinianicus, fiul lui Statius Albius Oppinianicus, de două crime deodată: de asasinat prin otrăvire şi de corupere a judecătorilor. În prima învinuire, C. Oppinianicus susţinea că Cluentius ar fi otrăvit pe tatăl său, Statius Oppinianicus, mort în exil cu trei ani în urmă (a. 69). A doua învinuire se referea la un fapt mai vechi şi anume la procesul pe care, în 74, deci cu opt ani înainte, Cluentius însuşi îl făcuse bătrânului Oppinianicus, acuzându-l de a fi încercat să-l otrăvească pe el, pe Cluentius. În acest proces, pretindea Oppinianicus-fiul, Cluentius ar fi corupt pe judecători

şi numai mulţumită acestei opere de corupţiune ar fi obţinut condamnarea şi exilul lui Oppinianicus tatăl.

Acuzările acestea se făceau în familie: Aulus Cluentius şi Caius Oppinianicus erau fraţi vitregi. Mama lor, Sassia, avusese, dintr-o primă căsătorie, cu Cluentius-tatăl, pe Aulus Cluentius, iar dintr-o a doua căsătorie, cu Statius Oppinianicus, pe Caius Oppinianicus.

Apărarea trebuie să ia în consideraţie aceste două capete de acuzare. Pledoaria lui Cicero se împarte deci în două părţi, disproporţionate ca întindere, după natura acuzării: prima parte, cu un pronunţat caracter politic, e foarte dezvoltată şi se ocupă cu învinuirea de corupţie; partea a doua, mai puţin întinsă, răspunde la acuzarea de *veneficium* (otrăvire). Deşi aceste două acuzări ar putea părea independente una de alta şi trebuind să fi dat loc la două procese diferite, în realitate, cum cele două fapte imputate erau prevăzute de o aceeaşi lege (*Lex Cornelia de sicariis et veneficiis*), erau lovite de aceeaşi pedeapsă şi, examinate de acelaşi tribunal, ele puteau fi foarte firesc reunite într-o singură acţiuine. Apărarea lui Cicero e subtilă şi, într-o măsură, neaşteptată: el începe prin a declara că nu-l interesează dacă clientul său comisese sau nu crima de corupţie; vina lui nu putea fi dovedită; dar, chiar dacă s-ar fi dovedit reală, legea tot nu putea lovi pe Cluentius. În adevăr, *Lex Cornelia* se referea numai la clasa senatorilor, care compuneau atunci tribunalele, nu şi la aceea a cavalerilor; legiuitorul statornicise că judecătorii nu pot fi corupţi decât de senatori, nu şi de cavaleri. Simpla lectură a legii, zice Cicero, scoate din cauză pe acuzat.

Între timp însă, adică între momentul când corupţiunea avusese loc (a. 74) şi judecarea procesului (a. 66), se înfăptuise reforma judiciară şi se schimbase compoziţia tribunalelor. *Lex Aurelia judiciaria* introdusese în rândul judecătorilor şi pe cavaleri, ca şi pe tribunii *aerarii*. Or, din moment ce acum tribunalul era format şi din cavaleri, adversarul lui Cicero conchidea că judecătorii puteau fi corupţi şi de un cavaler. La egalitate de drepturi, egalitate de tratament.

Principiul pe care se întemeiază Cicero pentru a combate această teză este acela că justiţia trebuie să asculte de legile în vigoare, atâta vreme cât nu sunt modificate sau înlocuite de altele. Bună sau rea, logică sau nu, legea nu prevedea sancţiuni, în cazuri de corupţie, decât pentru clasa senatorilor. Legea trebuia respectată.

Sentinţa nu se cunoaşte, dar se presupune că era de achitare. Culpa de *veneficium* nu putuse fi dovedită, iar în ce priveşte corupţia, cum tribunalul era format acum, două treimi, din cavaleri şi tribuni *aerarii,* aceştia nu avea nici un interes să se creeze un precedent periculos pentru ei. Dacă s-ar fi stabilit, printr-o sentinţă judecătorească, faptul că un cavaler exercitase corupţia, acesta ar fi legitimat extinderea sancţiunilor şi la clasa cavalerilor.

Cicero, va spune Quintilian, a aruncat praf în ochii judecătorilor. Convingerea lui Quintilian este şi nu este întemeiată. Nu este întemeiată fiindcă, din punct de vedere juridic, Cicero avea dreptate. Judecătorii nu pot face legi, ci trebuie să asculte de cele existente. Şi chiar dacă, în momentul procesului, legea ar fi fost modificată, nu i se putea da efect retroactiv. Faptul care forma obiectul procesului se petrecuse în 74 şi în acel an legea atunci în vigoare (*Lex Cornelia*) nu prevedea responsabilitatea corupţiei decât pentru senatori.

Este întemeiată, fiindcă din punct de vedere politic, Cicero n-avea dreptate. Din moment ce cavalerii intraseră în tribunale, ei nu se mai puteau bucura de privilegiul iresponsabilităţii judiciare. Legea trebuia modificată şi responsabilitatea extinsă pe viitor şi asupra lor. Nu poate decât să ne mire, în gura unui om cu un aşa de clar spirit, ca Cicero, afirmaţia categorică şi aproape cinică din fragmentul următor:

„Neque me illa oratio commovet, quod ait Accius indignum esse facinus, si senator iudicio quempiam circumvenerit, legibus eum teneri; si eques Romanus hoc idem fecerit, non teneri".

(*Pro Cluentio,* 145)

„Pe mine nu mă impresionează argumentul lui Accius, care socoteşte nedemn ca, dacă un senator s-ar face vinovat de corupţiune, să fie pedepsit de legi, iar dacă un cavaler roman ar face acelaşi lucru, să nu fie pedepsit".

Procesul dovedeşte, în orice caz, că *Lex Aurelia judiciaria* din 70 nu pusese capăt neînţelegerilor dintre ordinul senatorilor şi ordinul cavalerilor şi că luptele politice dintre ele continuau să se reflecteze în tribunale.

OPERA ORATORICĂ

2) ÎN TIMPUL CONSULATULUI (63)

Între 66 şi 63, anul de consulat al lui Cicero, nu mai cunoaştem nici un proces, în care M. Tullius să fi pledat. În 63 însă, el pronunţă douăsprezece discursuri. Este cel mai agitat consulat din câte cunoaşte istoria Romei. Trei cuvântări, şi cele mai puţin importante, s-au pierdut; una prin care Cicero renunţa la provincia ce i se cuvenea ca propraetor; alta în care lua apărarea lui Otho şi a treia în chestiunea fiilor celor proscrişi.

Pro Othone. *Pro Othone* oglindea un conflict între plebei şi cavaleri. În anul 67, tribunul Roscius Otho propusese o lege prin care se acorda cavalerilor dreptul ca la teatre să ia loc în primele 14 rânduri de bănci. Legea a fost bine primită; cavalerii erau atunci simpatici poporului din două motive: fuseseră persecutaţi de Sulla, iar, acum, după moartea acestuia, opinia publică era în plină acţiune contra operei dictatorului; apoi cavalerii, bancherii Romei, ajutaseră pe Pompei, idolul poporului, să obţină conducerea luptei contra piraţilor. În 63 însă, lucrurile se schimbaseră. Cavalerii începuseră a se apropia de senatori şi deveniseră din nou odioşi plebei. Expresie a acestui resentiment

popular, se întâmplă o dată, în 63, că Roscius e huiduit la o reprezentaţie. Cicero, care se găsea în apropiere, este chemat în grabă; vine la teatru, face semn poporului să-l urmeze şi pronunţă, la templul Bellonei, discursul *Pro Othone*. Ce va fi spus Cicero, nu se ştie. Fapt este că, după cuvântarea lui, poporul se linişteşte ca prin farmec, se reîntoarce la teatru şi, când Roscius Otho reapare, de unde înainte fusese huiduit, acum este aclamat. Se pare că la acest eveniment s-a gândit Vergiliu, când a făcut comparaţia dintre valurile mării potolite de Neptun şi plebea care amuţeşte la apariţia unui mare orator:

„Ac veluti magno în populo cum saepe coorta est
Seditio saevitque animis ignobile volgus
Iamque faces et saxa volant, furor arma ministrat;
Tum, pietate gravem ac meritis si forte virum quem
Conspexere, silent arrectisque auribus adstant:
Ille regit dictis animos et pectora mulcet;
Sic cunctus pelagi cecidit fragor, aequora postquam
Prospiciens genitor caeloque invectus aperto
Flectit equos curruque volans dat lora secundo".

(*Aen.*, I, 148–156)

„...de multe ori, într-un mare popor, izbucneşte o răscoală, şi sufletul de rând al mulţimii clocoteşte: îndată şi faclele aprinse şi pietrele încep să zboare şi furia mânuieşte armele; atunci, dacă cei scoşi din minţi zăresc deodată un bărbat venerabil prin virtuţile şi faptele sale, ei se opresc, tac şi ciulesc urechile: vorba lui domoleşte cugetele şi îmblânzeşte sufletele. Tot astfel, toată vijelia mării se potoleşte îndată ce zeul, aruncându-şi privirea peste ape, porneşte în goana cailor sub cerul înseninat şi, dându-le frâu slobod, zboară pe carul său."

Discursurile ce ni s-au păstrat sunt nouă: trei privitoare la *Legea agrară*, *Pro Rabirio*, *Pro Murena* şi cele patru *Catilinare*.

Legea agrară. Propunerea *Legii agrare* a lui Rullus are la bază tot un substrat politic. Cum se ştie, lui Pompei i se

acordaseră puteri extraordinare, pentru a conduce războiul contra piraţilor şi contra lui Mithridate. Campania e încoronată de un succes, pe cât de neîntârziat, pe atât de desăvârşit: piraţii sunt desfiinţaţi; Mithridate, înfrânt, se sinucide; Pontul devine provincie romană (a. 64). Popularitatea generalului victorios creşte la Roma în chip vertiginos şi capii partidului popular încep să se teamă, fiindcă Pompei era partizanul senatului. Ca să întoarcă simpatiile poporului de la Pompei la partidul democrat; pe de altă parte, pentru ca şi conducătorii acesui partid să aibă la îndemână puteri excepţionale, cum avea Pompei, Caesar aduce la ordinea zilei o mare reformă agrară. Proiectul îl propune, în comiţii, tribunul Publius Servius Rullus şi el se intitulează, de aceea, *rogatio Servilia.*

Roma fusese deseori turburată de problemele agrare, dar acestea nu avuseseră la început pronunţatul caracter socialist de mai târziu. Gracchii – ei înşişi aristocraţi şi oameni bogaţi – nu se gândiseră deloc să facă o nivelare a averilor. Ei nu visaseră acea egalitate utopică, despre care Cicero zice că ar fi cea mai mare dintre inegalităţi: *„ipsa aequitas iniquissima est"*[32]. Mai mult, cum observă foarte bine Mommsen, C. Gracchus luase măsuri contradictorii, făcuse legi care se băteau cap în cap şi care, până la urmă, avuseseră rezultate nule; efectele legilor se anihilau unele pe altele. Pe de o parte, legile agrare încurajau agricultura, dădeau pământ păturii rurale şi, prin aceasta, o consolidau şi o sileau să rămână pe loc; pe de alta, legile frumentare împărţeau grâu, pe socoteala statului, plebei de la oraşe şi provocau astfel o adevărată dezertare a ţarinilor, un exod al populaţiei de la ţară către oraşe. Noul proiect, al cărui autor nemărturisit era Caesar, tindea în chip efectiv să restabilească şi să întărească, în peninsulă, clasa rurală, care era pe cale de dispariţie. Rullus voia să formeze colonii de agricultori în Italia, mai ales în Campania, unde se găseau terenuri întinse şi fertile. Pentru atingerea acestui scop, legea prevedea o comisie de zece decemviri cu puteri nelimitate, care avea să efectueze o întreagă serie de măsuri importante.

Două lucruri erau absolut necesare pentru ca să dea rezultate: suprafeţe de pământ cât mai întinse pe care să se întemeieze coloniile agricole şi banii necesari cumpărării acestor pământuri. Legea rezolva aceste două probleme în modul următor: pământul avea să se obţină prin: cumpărare; reluarea terenurilor aparţinând statului şi date în arendă, în decursul timpului, la diferite personagii importante care sfârşiseră prin a şi le însuşi; utilizarea proprietăţilor devenite domeniu public (de ex. proprietăţile proscrişilor lui Sulla). Banii trebuiau să-i producă: vânzarea tuturor terenurilor statului din afară de peninsulă, adică din Asia, Macedonia, Grecia, Sicilia, Spania, etc., un impozit public pe terenurile lăsate foştilor posesori; sumele pe care trebuiau să le verse guvernatorii provinciilor, provenind din prăzi de război, contribuţii, etc. În rezumat, deci, reforma consta într-o combinaţie de vânzări şi cumpărări de pământ. Iar în ce priveşte comisia de zece, chemată s-o aducă la îndeplinire, ca să se vadă ce puteri discreţionare i se atribuiau în executarea acestei operaţii, e destul să amintim că nu era obligată să dea nici un fel de socoteală de enormele sume pe care avea să le administreze şi nici să le depună în tezaurul public.

Fără îndoială că această lege, în afară de unele defecte, pe care le va specula şi combate Cicero în discursul său contra legii, răspundea unor evidente cerinţe sociale şi era menită să dea excelente rezultate. În primul rând decongestiona Roma de plebea parazitară, care devenise foarte numeroasă şi era un continuu ferment de dezordini şi agitaţie; implicit, uşura bugetul de sumele alocate pentru hrana ei; favoriza dezvoltarea micii proprietăţi agricole care stă la baza economică a oricărei naţiuni şi asigură stabilitatea şi prosperitatea; în fine, graţie operaţiunilor legii, se stabileau din nou precise raporturi juridice asupra proprietăţii rurale, raporturi care, din vremea proscripţiunilor lui Sulla se încurcaseră şi dădeau loc la tot felul de competiţiuni.

Rullus a propus legea chiar în ziua în care Cicero şi-a luat în primire consulatul, la 1 ianuarie. Cuvântarea pe care noul

consul o rosteşte în senat cu această ocazie (*De lege agraria contra P. Servilium Rullum, in Senatu*) este prima, în noua lui calitate. Cicero combate legea, întemeiat pe următoarele consideraţiuni: vânzarea terenurilor din provincii însemna violarea demnităţii romane, deoarece viitorii deposedaţi erau *socii,* aliaţi ai poporului roman. Apoi, o dată latifundiile vândute, statul ar fi privat de însemnate venituri care intrau în tezaurul său de atâta vreme. În mod special, vânzarea terenurilor care aparţinuseră lui Mithridate, din Paflagonia, Pont, Cappadocia, adică acolo unde fusese teatrul de operaţii al războiului oriental, însemna o lovitură gravă adusă lui Pompei, căci armatele acestuia ar fi fost private de pământul ce se atribuise întotdeauna, după războaiele victorioase, soldaţilor veterani. De toate aceste neajunsuri, senatul era convins cu anticipaţie; cel care mai rămânea de convins era poporul. Către el îşi îndreaptă Cicero armele oratoriei sale.

A doua zi, pronunţă deci în for, în faţa poporului, al doilea discurs în aceeaşi chestiune (*De lege agraria contra P. Servilium Rullum, ad populum*), în care nu face decât să adapteze la gustul şi mentalitatea populară cele afirmate cu o zi înainte în senat. Comisia de zece este reprezentată ca un mănunchi de satrapi, de tirani orientali, care, dacă, potrivit legii, nu erau obligaţi să depună sumele în tezaur, şi le vor însuşi fără nici o teamă de răspundere. Toată legea nu este decât exploatarea cuceririlor romane în folosul câtorva politiceni şi are un singur scop: să treacă puterea în mâna a zece inşi. Poporul, care se adunase în număr mare să-l asculte, aplaudă punctul de vedere al lui Cicero; se formează în opinia publică un astfel de curent împotriva legii încât, pentru moment, tribunii şi Rullus nu cutează să răspundă. Totuşi, în adunări mai mici sau în reuniuni particulare, cei interesaţi continuau să prezinte pe Cicero ca pe un duşman al intereselor populare. Spre a curma zvonurile şi insinuările, Cicero vorbeşte din nou în faţa poporului, rostind al treilea discurs privitor la legea agrară: *De lege agraria contra P. Servilium Rullum, ad populum.* E un atac personal împotriva lui Rullus.

Cicero arată că Valgus, socrul lui Rullus, propunătorul legii, era şi el un latifundiar, deţinătorul unor vaste terenuri date lui de Sulla şi că deci Rullus era personal interesat în această reformă. După acest discurs, colegul de tribunal al lui Rullus declară că va uza de dreptul său de *veto,* dacă se va persista în votarea legii. Şi, într-adevăr, Cicero îşi vede stăruinţele încununate de succes; Rullus renunţă să mai prezinte proiectul său de lege, care stârnise atâtea discuţii. Mai târziu, sub consulatul lui Caesar, el va veni cu o nouă lege agrară, asemănătoare acesteia, dar în proiectul de atunci el va ţine seamă de observaţiile şi criticile făcute de Cicero.

Pro Rabirio. Pledoaria, cu titlul întreg *Pro C. Rabirio perduelliones reo, ad Quirites,* e ţinută la un proces care, sub aparenţa unei chestiuni personale, ascunde o interesantă problemă politică. El are loc în primele luni ale lui 63 şi se raportează la evenimente petrecute cu 37 de ani în urmă.

Rabirius, membru al senatului, ajunsese la o vârstă înaintată când este tradus în faţa justiţiei de către Labienus, viitorul locotenent al lui Caesar în războiul din Gallia şi după aceea duşmanul său în luptele politice. Rabirius era acuzat că, în anul 100, asasinase pe un tribun al poporului, Saturninus. Acesta, împreună cu praetorul Glaucia, ambii în exerciţiul funcţiunilor, încercaseră, fără succes, să provoace turburări populare. Era o tentativă nereuşită de revoluţie şi, fiindcă se temeau de sancţiuni, cei doi revoluţionari se refugiaseră în templul lui Juppiter, pe Capitoliu. Acolo stătuseră până ce, lipsiţi de apă şi obţinând de la consul asigurarea că, dacă vor capitula, li se va ierta viaţa, au fost nevoiţi să se predea. La ieşirea din templu, răzvrătiţii au fost însă masacraţi de o mână de oameni, printre care se afirma acum la proces că fusese şi Rabirius. Acuzatorul se întemeia pe trei motive. Unul de ordin familial: printre instigatorii ucişi fusese şi un unchi al lui Labienus; acesta făcea deci acţiunea în calitate de rudă, adică interesat personal; doilea, de ordin etic: prin actul uciderii răsculaţilor, nu

respectase *fides publica;* se călcase făgăduiala solemnă a consulului către cei închişi în templu că, dacă se vor preda, li se va lăsa viaţa; în fine, al treilea motiv, de ordin politico-juridic: legea prevedea că tribunul plebei era inviolabil; persoana sa era sacrosanctă. Acestea erau motivele de faţadă ale acuzării; în fond, Labienus nu era atât de interesat în chestiune, pe cât voia să pară şi tot procesul era înscenat de Caesar, ca să servească intenţiunile sale politice. Drama sângeroasă din anul 100 se uitase. Singurul actor care mai supravieţuia, acest Rabirius, era bătrân, infirm, singur şi cu totul inofensiv. Se ştia, de altfel, că în realitate, asasinul fusese un sclav, care după crimă fusese şi recompensat, în chip larg, ca un binefăcător al republicii. Rabirius comisese însă o imprudenţă în această periculoasă afacere: luase capul lui Saturninus şi-l făcuse să circule, în semn de batjocură, pe la diferite banchete în Roma.

Crima imputată era aceea de *perduellio,* cea mai mare şi mai odioasă crimă de care se putea face vinovat un roman: atentatul la viaţa unui magistrat în funcţiune. De aceea se judeca după o procedură specială, de către doi judecători creaţi pentru circumstanţă: *duumviri perduellionis,* aleşi nu de popor, după obicei, ci numiţi de praetor. Duumvirii care judecă pe Rabirius sunt Caesar, instigatorul însuşi al procesului şi vărul său L. Caesar, consul în anul precedent. Judecătorii erau, deci, bine aleşi, pentru ca acuzatul să nu poată scăpa; şi, în adevăr, Rabirius este condamnat. Condamnatul face uz de *provocatio ad populum,* adică de apelul la judecata poporului. Cele două mari nume ale oratoriei, Hortensius şi Cicero îl apără. Ca de obicei, Hortensius vorbeşte cel dintâi şi vorbeşte mult; rolul său era să arate că asasinul e sclavul şi nu Rabirius. După o pledoarie de câteva ore, ia cuvântul Cicero, care – amănunt de reţinut – e constrâns să-şi concentreze ideile, fiindcă Labienus obţinuse de la judecători ca M. Tullius să nu i se admită să vorbească decât o jumătate de [illegible]. Departe de a-l stânjeni, Labienus îi face prin aceasta un [illegible], fiindcă îl sileşte să se concentreze, să nu iasă din

subiect şi să suprime dezvoltările inutile. *Pro Rabirio* va fi, de aceea, una dintre cele mai bune pledoarii ale sale. Cicero are o argumentare strânsă şi impecabilă. El arată: că executarea răsculaţilor se făcuse sub comanda consulului; că acesta era înarmat cu un *senatus consultum ultimum;* şi că un astfel de senatus-consult conferea unui consul toate puterile, între care şi pe aceea de a judeca şi condamna la moarte, fără judecata poporului (*summum iudicium*). Romanii prevăzuseră, în adevăr, în legile lor, pentru cazurile când statul se găsea în mare pericol, că senatul putea suspenda toate legile ordinare şi învesti pe consuli cu puteri dictatoriale. Era acel solemn *senatus consultum ultimum* care se dădea cu formula consacrată: *„caveant consules ne quid respublica detrimenti capiat"*[33]. Despre această formulă Cicero spune, în *Pro Milone: „quo uno versiculo satis armati semper consules fuerunt"*[34].

Ce urmărea Caesar prin acest proces? Desigur, nu avea nici un interes să bată cu vergi şi să spânzure pe un moşneag neputincios, cum era Rabirius. El voia să micşoreze puterea senatului şi, în special, să lovească în instituţia senatus-consultului; să răpească senatului dreptul de a învesti pe consuli, în caz de pericol, cu autoritate dictatorială. Dacă Rabirius ar fi fost condamnat, s-ar fi stabilit prin aceasta că, în anul 100, Saturninus fusese ucis în mod ilegal şi că, deci, *senatus consultum ultimum* nu poate suspenda efectul acelor legi ordinare care apără libertatea şi viaţa cetăţenilor. Aceasta era teza lui Caesar şi validarea ei ar fi privat senatul de cel mai eficace mijloc de apărare împotriva „loviturilor de stat", adică a mişcărilor violente împotriva organelor constituite ale senatului. Caesar care medita el însuşi o astfel de lovitură – şi legăturile sale cu Catilina o atestă – voia să se pună din vreme la adăpost. Teza lui Caesar era, fără îndoială, falsă. Istoricul Sallustius însuşi, partizan al lui Caesar şi adversar al lui Cicero, recunoaşte că, între puterile acordate consulilor de *senatus consultum ultimum,* era şi *summum iudicium,* adică dreptul de condamnare

la moarte fără judecată. Cu toate acestea, se pare că atmosfera în adunare era nefavorabilă lui Cicero; după Dio Cassius, adunarea poporului a fost dizolvată fără a se lua vreo decizie. Labienus a renunţat să mai urmărească pe Rabirius, pe care, de altfel, moartea l-a scăpat în curând de orice pericol.

Catilinarele. Despre conjuraţia lui Catilina avem documente pe cât de numeroase, pe atât de amănunţite. În primul rând, cele patru *Catilinare* ale lui Cicero, cărora însă li s-ar putea câteodată suspecta obiectivitatea; autorul lor e parte în proces. Avem apoi istoria contemporană a lui Sallustius, scrisă cu pretenţii de imparţialitate. Suetoniu, Plutarh şi Dio Cassius ne dau şi ei bogate informaţii despre acest important eveniment de la sfârşitul republicii romane. Cu toate acestea, istoria nici până astăzi nu e deplin fixată asupra figurii reale a lui Catilina şi nici asupra adevăratului rol al lui Cicero. Judecata istoricilor e până astăzi împărţită.

Se pare, de altfel, că Cicero însuşi a variat şi a şovăit în opinia sa despre Catilina. Iată câteva fapte care dau de gândit: în 68–67, Catilina fusese propraetor în Africa şi se purtase acolo ca un al doilea Verres; după ieşirea din funcţiune, africanii îi intentează proces de spoliaţiune. Or, dintr-o scrisoare a lui Cicero rezultă că, în 66, el voia să apere la tribunal pe viitorul conjurat. În 64, când sunt rivali la consulat, îl atacă cu ultima violenţă. Din *Catilinare* reiese însă că Cicero nu-şi disprețuia adversarul; sunt în cele patru discursuri laude indirecte la adresa adversarului.

În *Catilinara* I-a, acuzându-l, Cicero îi laudă energia. În a II-a, el se felicită de plecarea lui Catilina, singurul de temut dintre conjuraţi şi primejdios pentru adversarii săi. În a III-a, îi elogiază abilitatea. Însuşiri remarcabile care, recunoscute de un duşman, capătă o deosebită semnificaţie. În fine, şapte ani după conjuraţie, când lucrurile se liniştiseră, Cicero a pledat pentru Caelius, fostul tovarăş de luptă al lui Catilina, găsindu-i o scuză

care era încă un elogiu adus şefului conjuraţiei. Nu Caelius a fost singurul, zice Cicero, care să se fi lăsat atras de seducţiunile lui Catilina.

Încă din antichitate era celebru portretul pe care Sallustius îl face lui Catilina, portret adoptat în urmă de toată lumea. Scris cu multă severitate, prezentând pe Catilina ca pe prototipul conspiratorului, ca pe un adevărat geniu al răului, el a făcut ca figura acestuia să treacă la posteritate cu această înfăţişare. Vergiliu nu va ezita să-l arunce în Infern, unde, imobilizat pe o stâncă, avea să tremure la veşnica ameninţare a Furiilor:

„et te, Catilina, minaci
Pendentem scopulo, Furiarumque ora trementem"
(*Aen.*, VIII, 668–9)[35]

Severitatea lui Sallustiu e fără îndoială întemeiată. Dar istoria a încercat să-i aducă unele corecţiuni şi să găsească defectelor lui Catilina explicaţii care, până la un punct, ar putea fi socotite şi scuze.

Cum nu mai era tânăr – în 63 avea 45 de ani –, altele decât ale tinereţii trebuiau să fie scuzele. El aparţine nobilei *gens Sergia,* care pretindea că se trage din Aeneas. Era o „familie troiană". Mulţi membri ai ei aduseseră însemnate servicii statului şi făcuseră acte de eroism; totuşi nici unul dintre Sergii nu ocupase încă demnitatea de consul sau vreo altă magistratură înaltă. Cu timpul, familia sărăcise. Catilina, zic apărătorii săi, va fi resimţit poate această nedreptate şi sentimentul de amărăciune va fi făcut din el un revoltat. Iată circumstanţele atenuante care i se pot acorda. Sallustius, în portretul pe care i-l face, spune însă, fără să-l cruţe, că L. Sergius Catilina era bogat în strămoşi, dar sărac în bani; că avea unele calităţi şi multe vicii. Pe socoteala lui se puneau multe lucruri, la Roma, unele pure calomnii, altele condamnabile adevăruri. Astfel, se zicea că omorâse, pentru a-l fura, pe cumnatul său Caecilius şi-l trecuse apoi, *post factum,* pe lista proscrişilor; că asasinase pe un cunoscut om politic, Marius Gratidianus, a cărui ţeastă

însângerată o depusese, ca pe un trofeu, la picioarele lui Sulla; Plutarh îl acuză şi de incest; se mai spunea că şi-ar fi ucis propriul copil spre a fi pe placul unei femei uşoare, pe care a şi luat-o de soţie, în a doua căsătorie, şi câte altele. Dar, deşi având această proastă reputaţie, Catilina era foarte iubit de tineri, care se grupau în jurul lui. Era ceea ce numim astăzi un *charmeur*. A făcut o carieră foarte bună: fusese quaestor, edil, praetor, propraetor. Mai rămăsese consulatul. Când, ieşind din funcţia de propraetor, a venit la Roma, în 66, a găsit aici o situaţie turbure; se întâmplase un fapt fără precedent: alegerea consulilor fusese anulată, aleşii fiind acuzaţi că ar fi cumpărat voturile alegătorilor (*de ambitu,* corupţie electorală). Catilina profită de ocazie pentru a-şi depune candidatură la magistratura supremă, dar consulul i-o respinge, pe motiv că nu poate candida cât timp nu se va fi judecat procesul de spoliere (*de repetundis*), pe care i-l intentaseră foştii săi administraţi din Africa.

Întărâtat, Catilina urzeşte atunci prima conjuraţie, care avea de scop să măcelărească senatul; lucrurile se află, planurile cad, fără însă ca tentativa să atragă asupra lui Catilina vreo sancţiune.

În 65, se judecă procesul; graţie apărării lui Hortensius, graţie banilor, argumentul cel mai convingător pentru judecători, pentru martori şi chiar pentru acuzator într-un oraş unde, după expresia lui Jugurtha, totul era de vânzare; graţie şi sprijinului pe care i-l dau o bună parte din reprezentanţii cei mai cu autoritate ai familiilor nobile, Catilina e achitat.

În 64, alături de Antonius şi Cicero, el îşi poate pune candidatura pentru consulat. Spre a câştiga sufragiile populare, Catilina face o propagandă electorală demagogică, alimentată de două mari făgăduieli: anularea tuturor datoriilor şi expropierea latifundiilor. Dar aceste generoase promisiuni au şi un efect contrar celui aşteptat de Catilina: el coalizează în jurul lui Cicero pe toţi cei care posedau averi, deci în primul rând pe senatori şi pe cavaleri. Cu sprijinul lor, Cicero este ales consul cu o mare majoritate; Antoniu este declarat al doilea, cu câteva voturi în plus faţă de Catilina. În urma acestui nou eşec, Catilina pune la

cale a doua conjuraţie, cea de care se va ocupa Cicero în *Catilinare*. Pentru aceasta, prin mijlocirea unui „om de arme", un fel de *condottiere*, Manlius, el organizează o armată în Etruria, la Fesulae, cu care urma să vină asupra Romei. Ocuparea metropolei de către Manlius era fixată pentru 27 octombrie, zi în care conjuraţii trebuiau să provoace revoluţia în oraş. În zilele următoare, 28 şi 29 octombrie, programul prevedea incendierea Romei, asasinarea senatorilor şi a oamenilor politici mai importanţi. După care, singur peste ruine şi peste cadavre, Catilina devenea, fără nici o împotrivire, stăpân absolut al Oraşului Etern.

Lucrurile păreau că se vor desfăşura după program, când, deodată, totul se află. Dictonul *„cherchez la femme"* e valabil şi pentru acest caz. Q. Curius, conjurat destul de vorbăreţ, făcuse confidenţe unei prietene, o oarecare doamnă Fulvia. Şi aceasta a trădat lui Cicero secretul.

În faţa primejdiei, Cicero convoacă imediat senatul. Şedinţa are loc la 20 octombrie şi Cicero pune în curent pe senatori cu descoperirea conjuraţiei. Faţă de gravitatea destăinuirilor făcute şi pentru a putea preveni pericolul, senatul acordă consulului, la cererea lui, *senatus consultum ultimum*.

Această şedinţă înseamnă declararea războiului dintre Cicero şi conjuraţi. Un război inegal, deoarece primul nu avea nici o dovadă peremptorie a conjuraţiei, ci numai informaţii a căror sursă n-o putea mărturisi, astfel că ele nu constituiau o dovadă. Mulţi, în publicul mare şi chiar în senat, se îndoiau de seriozitatea descoperirilor făcute şi socoteau că Cicero exagerează. Dar, chiar dacă ar fi avut probe irecuzabile, consulul era stânjenit în mişcările sale de lipsa de soldaţi. Dornici de libertăţile cetăţeneşti, romanii nu suportau o armată decât în cazuri de război. În vremuri normale, nici un soldat nu putea intra în Roma; orice legiune trebuia să se oprească dincolo de *pomoerium*. Cu totul alta era situaţia lui Catilina: la Faesulae, el dispunea de o armată importantă alcătuită din tineretul nobil şi sărac (*patricium nefas*), la care se adăugau foştii soldaţi ai lui

Sulla, care, pentru că preferau războiul agriculturii, se înrolau bucuroşi la orice ocazie.

Nu se ştie cu preciziune cât de numeroasă va fi fost armata conjuraţilor. Sallustius spune că erau două mii de oameni, dar cifra pare mică; Plutarh ne vorbeşte de o armată de douăzeci de mii de soldaţi, ceea ce e mult mai verosimil.

În afară de armată, Catilina mai avea le dispoziţie o a doua forţă, demnă de luat în seamă pentru cine pornea să facă revoluţie: simpatiile partidului popular. De multă vreme, conducătorii acestei fracţiuni politice, începând cu Gracchii, se supralicitau în a aduce reforme favorabile democraţiei. Claudius dorea să treacă frânele statului din mâinile senatului într-ale unei asociaţii, un fel de soviete. Catilina ia loc în această categorie de mari agitatori cu un program tot atât de radical şi tot atât de ispititor: iertarea tuturor datoriilor (*tabulae novae*).

Iată de ce Cicero, privit cu neîncredere şi fără mijloace efective, era obligat să lucreze cu prudenţă şi să aştepte mai întâi ca timpul să dea, pentru toată lumea, confirmarea afirmaţiilor sale.

La 28 octombrie aveau loc alegerile de consul pentru anul următor şi – lucru curios – deşi Catilina avea conjuraţia pregătită în amănunt, deşi armata lui la Faesulae era gata, el socoteşte totuşi nimerit să-şi mai încerce o dată norocul pe căile legale şi-şi pune, pentru a treia oară, candidatura la consulat. Preocupare de legalitate care, după mentalitatea noastră modernă, nu trebuie să intre în modul de a lucra al unui conspirator. Explicaţia acestei ciudăţenii stă în psihologia specială a vechilor romani: în sufletul unui roman, respectul de tradiţie şi de onorurile tradiţionale era aşa de adânc înrădăcinat, încât el nu cuteza să treacă la o acţiune violentă înainte de a fi avut consacrarea consulatului. Era un titlu de nobleţe şi, până la un punct, legitimarea ilegalităţilor lui viitoare. Alegerea la consulat, învestea pe cel ales cu o autoritate care se răsfrângea asupra întregii sale activităţi de mai târziu. Marius, Sulla,

Caesar, toţi marii revoluţionari care au guvernat Roma cu legi şi cu mijloace excepţionale, au început prin a cere consfinţirea consulatului.

Dar, la 28 octombrie, Catilina suferă a treia şi ultima sa înfrângere electorală. Sunt aleşi consuli pentru anul următor Silanus şi Murena. Conjuraţilor nu le mai rămânea decât să treacă la fapte şi să-şi pună planul în execuţie. În acelaşi timp însă, adică la începutul lui noiembrie, lucrurile încep să transpire şi intenţiunile lor să devină publice. Crassus, omul cel mai bogat din Roma, bănuit că, pe sub mână, ajuta mişcarea lui Catilina, primeşte o scrisoare prin care era sfătuit să fugă cât mai era timp; faptul că era bogat îi punea viaţa în pericol. Neştiind ce să creadă, Crassus vine în toiul nopţii la Cicero şi îi arată scrisoarea. Începând de a doua zi, consulul nu mai ieşea pe stradă decât întovărăşit de o gardă de cavaleri şi, ca o ultimă măsură de apărare, sub togă purta o cuirasă de metal, pe care înadins o lăsa să fie întrezărită de sub togă. Totul era de natură să alarmeze lumea; ceea ce Cicero dorea.

În noaptea de 6 spre 7 noiembrie conjuraţii se adună, pe ascuns, în casa lui Porcius Lecca, spre a se lua ultimele măsuri: se decide mai întâi ca L. Sergius Catilina să plece la Faesulae, spre a lua conducerea efectivă a trupelor şi a veni cu ele asupra capitalei; apoi doi conjuraţi se angajează ca, a doua zi în zori, să meargă acasă la Cicero să se amestece printre clienţii care veneau să prezinte patronului lor obişnuitul salut de dimineaţă şi, profitând de aglomeraţie, să-l ucidă. Fulvia previne pe Cicero la timp şi a doua zi, conjuraţii găsesc uşile consulului încuiate.

Prima Catilinară. În aceeaşi zi, Cicero convoacă senatul în templul lui Jupiter Stator şi rosteşte prima *Catilinară,* cu frumosu-i început de apostrofe *ex abrupto.* Văzându-se descoperit, Catilina mai întâi rămâne năucit, dar îşi revine repede şi, o dată trecută prima emoţie, se apără cu insolenţă. Un membru al nobilei ginte Sergia, spune el, nu poate fi acuzat de

un *homo novus,* de un parvenit ca Cicero. Senatul îl împiedică însă să continue pe acest ton şi Catilina părăseşte violent şedinţa. În seara aceleiaşi zile, el pleacă şi din Roma, realizând astfel îndemnul consulului. Mommsen va spune că Cicero n-a făcut decât să forţeze o uşă deja deschisă: Catilina era decis să părăsească Roma mai înainte ca oratorul să fi pronunţat prima *Catilinară,* afirmaţie îndoielnică, şi care nu scade nimic din energia cuvântării.

A doua Catilinară. A doua zi, la 9 noiembrie, consulul convoacă adunarea poporului şi rosteşte, în for, a doua *Catilinară,* în care îşi justifică atitudinea şi ameninţă pe conjuraţii rămaşi în Roma. Între timp, Catilina ajunge la Faesulae, în tabăra lui Manlius; lucrul se află la Roma şi nici o îndoială nu mai era de acum posibilă asupra intenţiunilor sale. Peste trei săptămâni, o întâmplare, de care Cicero ştie să se folosească cu abilitate, îl face să pună mâna pe toţi complicii lui Catilina. Venise la Roma o delegaţie a allobrogilor, popor gal, de curând supus, ca să se plângă senatului de tratamentul ce li se aplica de către autorităţile romane. Doleanţele lor nu aveau însă nici un răsunet, senatul rămânea surd la cererile lor. Conjuraţii se gândesc atunci că ar fi bine să asocieze pe allobrogii nemulţumiţi la planurile lor şi să se folosească de cavaleria pe care aceştia puteau să le-o pună la dispoziţie şi de care armata revoluţionară era lipsită. Un delegat al conjuraţilor le face propuneri formale, făgăduindu-le, în schimbul sprijinului dat revoluţiei, satisfacţie deplină când conducătorii ei vor prelua conducerea statului. Allobrogii ezită un timp, nu din motive de conştiinţă, ci cumpănind ce alternativă ar fi mai favorabilă: să participe la revoluţie, cu toată partea de primejdie pe care o comporta această hotărâre, sau s-o trădeze, atrăgându-şi astfel simpatia consulului. În cele din urmă, aleg ultima soluţie; Cicero e pus la curent şi, bun diplomat, el sfătuieşte pe allobrogi să continue tratativele, ca şi când nimic nu s-ar fi întâmplat. În

acest chip, Cicero află numele conjuraţilor şi planurile lor; sub sugestia sa, allobrogii cer de la conjuraţi asigurări scrise că, o dată revoluţia făcută şi reuşită, doleanţele lor vor fi satisfăcute. Li se dau şi acestea, printre care una din partea praetorului Lentulus. În fine, urmând planul stabilit de consul, allobrogii se prefac că vor să plece din Roma, ca să meargă la Faesulae la armatele lui Catilina şi cer să fie întovărăşiţi de câţiva conjuraţi. În noaptea de 2 spre 3 decembrie, pe când treceau pe podul Mulvius ca să iasă din Roma, sunt înconjuraţi de soldaţii senatului, arestaţi, şi aduşi înapoi. Cicero intră acum în posesia scrisorilor compromiţătoare, dovezi scrise, palpabile, de necontestat, ale conjuraţiei. Sprijinit pe astfel de dovezi, el convoacă senatul şi are prevederea să roage pe unii dintre cei mai de seamă senatori, ca Messalla, Ap. Claudius, Nigidius Figulus, să ia note asupra dezbaterilor.

A treia şi a patra Catilinară. În această şedinţă care are loc la 3 decembrie, el produce dovezile vinovăţiei lui Catilina. Lentulus, praetorul, e silit să demisioneze şi apoi el cu tovarăşii lui sunt închişi; seara, cu toată oboseala unei zile aşa de agitate, Cicero adună poporul şi rosteşte, în for, a treia *Catilinară*, rezumând şedinţa de dimineaţă a senatului. Două zile după aceea, la 5 decembrie, senatul se reîntrunea spre a da sentinţa rămasă memorabilă.

Senatul roman avea o metodă de lucru deosebită de aceea a adunărilor moderne omonime. Explicarea mecanismului său de funcţionare ne-o dă examenul originilor sale. La început, el era un fel de sfat al regelui. Era deci o adunare pur consultativă şi sfaturile sale n-aveau altă putere decât aceea pe care le-o dădea acea *auctoritas* a membrilor lui. Când regalitatea a dispărut, senatul şi-a păstrat caracterele de adunare consultativă, cu acelaşi ritual, cu aceleaşi vechi formule, cu aceeaşi procedură. Consulul îl convoca, îi expunea motivul convocării şi apoi întreba pe fiecare senator, într-o ordine bine stabilită, asupra

problemei în discuţie: *„Dic quid censes"*... Imediat apoi, se proceda la vot, care se făcea prin separarea votanţilor în două grupe: *„qui hoc censetis,* zicea consului, *illuc transite"*, şi indica un loc în dreapta; *„qui alia omnia, in hanc partem"*, şi indica un loc în stânga. După aceea, evalua care parte e mai numeroasă, anunţa rezultatul votului: *„haec pars major videtur"* şi ridica şedinţa cu formula: *„nihil vos teneo, Quirites"*[36]. Se vede, din această simplă procedură, că rolul senatului era la început pur pasiv, că el nu avea iniţiativa de a propune ceva, că fiecare senator vorbea o singură dată şi nu putea ieşi din subiect, trebuind să se mărginească a răspunde întrebării puse. Numai mai târziu se va introduce dialogul, *altercatio,* discuţia în doi sau mai mulţi, cu replici şi întreruperi, cu latitudinea de a aduce în discuţie şi alte chestiuni, senatul evoluând astfel către forma parlamentelor moderne.

La fel s-au petrecut lucrurile în şedinţa de la 5 decembrie 63. Cicero pune la curent pe senatori cu obiectul şedinţei. El îi anunţă că vor trebui să-şi dea părerea supra caracterului crimei lui Catilina şi asupra pedepsei ce trebuie să i se aplice (*„de facto quid iudicetis et de poena quid censeatis"*[37]). Silanus, care răspunde cel dintâi, în calitatea lui de consul designat, cere pedeapsa cu moartea. După el, unul câte unul, senatorii sunt de aceeaşi părere, până când vine rândul lui Caesar. Acesta, într-o cuvântare abilă şi interesantă, exprimă o părere opusă: pedeapsa capitală nu era cea mai potrivită. În sprijinul tezei sale, el aduce două argumente de natură foarte diferită. Unul de domeniul filosofiei: întrucât după viaţă nu mai există nimic, moartea nu era deloc o pedeapsă, ci o uşurare. Al doilea, de ordin juridic: senatul, după interpretarea sa, care era falsă, nu putea condamna pe un cetăţean la moarte; singure comiţiile centuriste (poporul întreg) puteau da o asemenea condamnare. Senatorii, impresionaţi de discursul lui Caesar, încep să ezite. Atunci Cicero pronunţă a patra *Catilinară,* cuvântare străbătută de emoţie, în care cere, hotărât, pedeapsa cu moartea; totuşi,

cuvântarea lui nu părea să risipească ezitările, când se ridică şi cuvântează Cato, care, într-o energică alocuţiune, reuşeşte el, antipaticul, acolo unde eşuase maestrul oratorilor. Senatorii. înflăcăraţi, votează cu toţii pentru pedeapsa cu moartea. Sentinţa este dată *in sententiam Catonis,* după propunerea lui Cato. În seara aceleiaşi zile de 5 decembrie, prinşii sunt duşi în închisoarea Mamertină şi executaţi. Sallustius relatează astfel execuţia:

„Este în închisoare, cum urci pe stânga, un loc numit Tullianum, adânc de vreo douăsprezece picioare sub pământ. Acest loc, înconjurat de toate părţile cu ziduri, şi acoperit de o boltă de piatră sprijinită pe arcade puternice, are o înfăţişare oribilă, care dă spaimă, atât e de murdar, de întunecos şi de rău mirositor.

Îndată ce Lentulus a fost coborât în această carceră, călăii, aşa cum primiseră poruncă, l-au gâtuit cu un laţ. Astfel a fost pedepsit un patrician din ilustra familie a Corneliilor şi consular al Romei, sfârşit demn de moravurile şi de faptele sale. Aceeaşi pedeapsă a fost aplicată lui Cethegus, Statirius, Gabinius şi Cerasus."[38]

Părăsind închisoarea după execuţie, Cicero anunţă mulţimii adunate că vinovaţii şi-au primit pedeapsa: *vixerunt,* „au trăit".

Pe tot parcursul drumului până acasă, poporul îl aclamă, numindu-l *pater patriae.*

Catilina, după aceea, joacă ultima carte şi vine cu armata către Roma; oastea republicană, sub comanda lui Petreius, îl întâmpină la Pistoia şi, în ziua de 5 ianuarie anul 62, se dă o luptă crâncenă în care marele conspirator piere luptând vitejeşte. Tot în Sallustius citim, cu amănunte, sfârşitul patetic al lui Catilina:

„Catilina, văzându-şi trupele risipite şi rămas singur cu o mână de oameni, îşi aminteşte ceea ce datorează familiei şi vechii sale nobleţi; se aruncă în inima rândurilor duşmane şi cade luptând, pătruns de lovituri.

După ce bătălia s-a sfârşit, atunci numai s-a putut vedea de câtă îndrăzneală şi de câtă vitejie dăduseră dovadă soldaţii lui Catilina. Aproape toţi, într-adevăr, acopereau cu cadavrul lor locul pe care îl ocupaseră la începutul luptei. Abia câţiva, pe care cohorta praetoriană îi risipise rupând frontul, căzuseră în afară de rânduri, dar toţi loviţi din faţă.

Catilina, el, a fost găsit departe de ai săi, în mijlocul cadavrelor duşmane, respirând încă. Pe figura lui era întipărit aerul de mândrie care nu îl părăsise toată viaţa."[39]

Florus va exclama, cu drept cuvânt: „Frumoasă moarte, dacă ar fi pierit în slujba patriei"[40].

Din cele patru *Catilinare,* prima şi ultima sunt active, rostite în senat sub biciul evenimentelor; a doua şi a treia sunt narative, pronunţate în for, pentru a relata evenimentele. În opera oratorică a lui Cicero, *Catilinarele* ocupă locul cel mai important. Descoperirea şi împiedicarea conjuraţiei lui Catilina e socotită de Cicero nu numai capodopera sa politică, dar şi cel mai mare act al istoriei romane din toate timpurile. El se compară pe sine cu Romulus şi cu Pompei (ceea ce e mai puţin prudent). Preocupat de gândul de a-şi îngriji reputaţia, el roagă pe bunul său prieten Atticus să scrie, în greceşte, o istorie a consulatului său. Atticus se execută, dar Cicero, nemulţumit, o reface. Alt prieten, Lucceius, care-i promisese să scrie o istorie similară în latineşte, nu se ţine de cuvânt. Cicero însuşi şi-a cântat consulatul în versuri, în două poeme intitulate: *Carmen de suo consulatu* (61) şi *Carmen de suis temporibus* (54). Din aceste poeme ne-au rămas numai două versuri. Cu unul dintre ele suntem uşor de acord:

„Cedant arma togae, concedant laurea laudi"[41]; al doilea însă ni se pare, nouă modernilor, excesiv: *„O fortunatem natam me consule Romam."*[42]

Toată această continuă preocupare de reputaţia sa justifică judecata exprimată de fraza lapidară a lui Seneca: *„Non sine causa, sed sine fine laudatus".*

Pro Murena. *Pro Murena* e o pledoarie într-un proces pur politic, pe care autorul a rostit-o în toiul fierberii provocate de conjuraţia lui Catilina şi anume între a doua şi a treia *Catilinară* (deci între 8 noiembrie şi 3 decembrie). Obiectul procesului îl formează un delict electoral. La alegerile de consuli din 63, îşi puseseră candidatura, în afară de Catilina, alţi trei competitori: Sulpicius Rufus e cel mai reputat jurisconsult al vremii, suflet mare, dar spirit îngust, om de legi meticulos şi scrupulos, bun prieten al lui Cicero, de la care obţinuse să facă să se voteze, tocmai în vederea alegerilor la care avea să se prezinte şi el, o lege împotriva corupţiei electorale (*Lex Tullia de ambitu*), adică împotriva candidaţilor care cumpărau voturile, fie direct prin bani, fie indirect, prin jocuri şi banchete date alegătorilor. L. Licinius Murena, fost locotenent al lui Pompei, fire de soldat îşi conduce propaganda electorală cu aceeaşi energie şi perseverenţă ca pe o bătălie, ştie să eludeze legea punând pe rudele sale să dea mese şi jocuri şi, pe deasupra, se foloseşte de numele lui Pompei, generalul său, pe atunci foarte popular. În fine, candidează D. Iunius Silanus, om foarte bogat, foarte generos, dar un mare mediocru. Din cei patru candidaţi, unul era sigur de reuşită: Silanus. Pentru al doilea loc, lupta se dădea între Rufus şi Murena. Se înţelege că, în astfel de competiţiuni, omul de acţiune învinge pe doctrinar şi e lesne explicabil pentru noi de ce Murena reuşeşte să fie ales. Rufus însă, care avea o foarte bună opinie despre sine însuşi, ca şi despre ştiinţa căreia aparţinea, socotind dreptul mai presus de orice altă activitate umană, nu se putea împăca cu ideea că i-a fost preferat „un soldăţoi" şi era convins că acesta n-a reuşit decât fiindcă s-a folosit de corupţie. De aceea intentează candidatului norocos un proces de corupţiune (*de ambitu*) în baza legii Tullia, făcută de Cicero. Susţinătorul acuzării este Cato.

Pe banca apărării iau loc trei personalităţi proeminente ale vieţii publice romane: Hortensius, Crassus şi Cicero, consulul. Pentru Cicero, situaţia era foarte delicată din două motive: în

primul rând, Rufus şi Cato, adversarii pe care trebuia să-i combată, erau prietenii săi personali, de care îl lega o stimă reciprocă. Sulpicius Rufus era un confrate de elită în ştiinţa dreptului, iar Cato reprezenta pentru el prototipul vechilor virtuţi romane şi al tradiţiei republicane la care Cicero ţinea aşa de mult. De aceea, în tot cursul cuvântării, va vorbi despre ei cu o mare deferenţă. Al doilea motiv, nu mai puţin gingaş, consista în faptul că Cicero însuşi era autorul legii pe temeiul căreia se făcea procesul şi care, de altminteri, îi purta şi numele. S-ar fi putut spune că e în contradicţie cu sine şi că pledează în contra lui însuşi. Pentru a preîntâmpina această suspiciune, el ţine să explice că legea era utilă, dar că o făcuse pentru vinovaţi, nu pentru inocenţi.

Se pune totuşi întrebarea: de ce Cicero apără pe Murena? Răspunsul e următorul: dintr-un superior interes politic. Dacă Murena ar fi fost găsit vinovat, alegerile s-ar fi anulat, ar fi trebuit convocate din nou comiţiile pentru alte alegeri şi s-ar fi ivit iarăşi pericolul candidaturii lui Catilina şi riscul ca acesta să fie ales, lăsând la o parte faptul că, într-o vreme turbure ca aceea, o nouă luptă electorală nu putea fi decât vătămătoare. Pentru a evita aceste sumbre perspective, Cicero ia, cu toată hotărârea apărarea lui Murena.

Calul de bătaie al acuzării era că Murena, om obscur, fără merite, nu putea aspira la cea mai înaltă magistratură din Roma şi că, prin mijloace oneste, el n-ar fi putut nicodată căpăta voturile comiţiilor împotriva unei personalităţi strălucite ca a lui Rufus. Ca să-l apere, Cicero face două portrete reuşite: unul al lui Rufus, juristul strâmt, fără orizont, văzând totul prin prisma paragrafelor legii, închis între cărţi şi ignorând viaţa, în opoziţie cu Murena, soldat leal, suflet deschis şi cunoscând nu doctrina, ci realităţile vieţii. Era fatal, conchide Cicero, ca romanii, popor de soldaţi, care aprecia cu mult mai mult virtuţile militare decât pe cele juridice, să-l fi preferat pe cel din urmă. Al doilea portret este al lui Cato acuzatorul, cel mai încăpăţânat dintre oameni,

stoician convins, pentru care toate păcatele erau egale, indiferent dacă ţi-ai asasinat tatăl sau ai omorât un pui de găină. Trebuie să observăm că ambele portrete erau făcute într-o formă curtenitoare, amabilă, ca să nu jignească pe cei puşi în cauză şi că Cicero se foloseşte de o ironie cu mânuşi. Rezultatul a fost achitarea lui Murena. Cuvântarea aceasta agreabilă, spirituală, ne-a parvenit într-o formă rezumativă. Nu putem decât să admirăm cum un om, care era consul în vremi aşa de tulburi şi, pe deasupra, avea pe cap conjuraţia lui Catilina, păstra totuşi destulă libertate de spirit ca să poată glumi.

OPERA ORATORICĂ

DUPĂ CONSULAT (63–43)

Pro Sulla. O consecinţă a conjuraţiei lui Catilina este un alt proces, în care pledează Cicero în 62: *Pro P. Cornelio Sulla.* Sulla era acuzat că fusese complicele lui Catilina; spre a dovedi contrariul, el îşi asigură apărarea lui Hortensius şi a lui Cicero. Detractorii marelui orator îi fac din această pledoarie încă un cap de acuzare. Ei afirmă că, din motive de oportunism, Cicero şi-a abjurat credinţele şi a luat apărarea unui catilinar. Drumann crede a şti că motivele erau de ordin bănesc: Sulla îi oferise mijloacele ca să-şi cumpere o casă, frumoasa vilă a lui Crassus de pe Palatin; acelaşi autor mai crede că Sulla era în realitate vinovat şi că Cicero, avocat capabil să mintă sistematic pentru interese personale, ca să-l poată scăpa, ar fi falsificat procesul-verbal al şedinţei senatului în care fuseseră condamnaţi complicii lui Catilina, ştergând numele lui Sulla din lista acuzaţiilor. Acestea sunt însă simple ipoteze.

Că Drumann n-are dreptate şi că severitatea cu care judecă pe Cicero este o atitudine pur subiectivă, ne-o dovedeşte faptul

următor: când Caesar, praetor, e şi el acuzat de complicitate cu Catilina, el se adresează lui Cicero ca să accepte a depune în favoarea lui, deşi nu erau prieteni şi deşi nu se poate admite că Cicero ar fi falsificat încă o dată procesul-verbal al şedinţei, ca să scape şi pe Caesar.

Pare mai plauzibil că Cicero, văzând războiul fără cruţare pe care i-l declarase partidul popular, înăuntrul căruia Catilina numărase puternici sprijinitori, război al cărui efect va fi exilarea lui Cicero, a luat apărarea lui Sulla din nevoia de a relua discuţia asupra conjuraţiei, de a arăta din nou că ea însemnase pentru statul roman o reală primejdie şi că, deci, măsurile luate şi pedepsele aplicate fuseseră întemeiate. În favoarea lui Sulla vin să depună la proces multe personagii cunoscute şi o delegaţie a oraşului Pompei (fiindcă printre probele invocate de acuzare era şi aceea că acuzatul tratase, în numele lui Catilina, cu locuitorii oraşului Pompei). Sulla a fost achitat. Istoricii moderni se întreabă dacă el a fost într-adevăr vinovat, sau nu. Un răspuns categoric e greu de dat, dar chiar dacă ar fi avut o mică parte de vină, cum se pare, ce însemnătate a putut avea ea pe lângă aceea a capilor partidului democrat, care erau mult mai responsabili şi care, totuşi, rămăseseră cu toţii în afară de discuţie în procesul memorabil de la 5 decembrie 63?

Pro Archia poeta. Numele lui Licinius Archias, poet de limbă greacă originar din Antiochia (Siria), ne este, nouă modernilor, cunoscut numai prin Cicero; pentru cei vechi, însă, era un poet cunoscut şi apreciat, autorul unei poeme în greceşte asupra războiului cimbric şi al alteia asupra războiului miyhridatic purtat de Lucullus. Până la noi n-au ajuns decât câteva epigrame în *Antologia palatină*. Procesul se poartă asupra calităţii de cetăţean roman al poetului. El era dat în judecată pe baza unei legi votată în 65, *Lex Pappia,* şi îndreptată contra celor ce uzurpau cetăţenia romană. Această lege instituise şi un tribunal special care avea să se ocupe cu judecarea

delictelor de această natură. În acel an, preşedinte al tribunalului era Q. Tullius, fratele lui Cicero.

Cetăţenia romană se acordase întâi în 90, după războiul cu italicii, tuturor italicilor, locuitori ai pensinsulei (*Lex Giulia*). În 89, prin *Lex Plautia Papiria*, acest drept s-a extins şi la străini, adică la locuitorii ne-italici ai peninsulei, care îndeplineau următoarele trei condiţiuni cerute de lege:

„Si qui foederatis civitatibus adscripti fuissent, si tunc, cum lex ferebatur, in Italia domicilium habuissent et si sexaginta diebus apud praetorem essent professi"[43].

Deci: 1) să fi fost cetăţean al unei cetăţi federate Romei; 2) în momentul votării legii, să fi avut locuinţa în Italia; 3) să fi înaintat o cerere de cetăţenie, în 60 de zile de la votarea legii.

Pledoaria apărării cuprinde două părţi. În prima, Cicero dovedeşte că Archias era cetăţean al Heracleii, dar nu cu acte, ci cu martori, căci arhiva acestui oraş fusese distrusă de incendiu. Că Archias domicilia de douăzeci de ani în Italia şi, în al treilea rând, că împricinatul îşi făcuse în termen cererea de înscriere, cum atesta însuşi praetorul, care o primise. Totuşi, în acest eşafodaj era un punct slab: cetăţenia lui Archias la Heracleea. Existau, în adevăr, două feluri de cetăţenii: una reală, juridică, ce nu se putea obţine decât într-o singură cetate, *more Romano*, singura adevărată; alta onorifică, fără efecte juridice, care se putea obţine în mai multe cetăţi deodată, *more Graeco*, cetăţenie „de onoare", subzistând încă şi astăzi. Or, se pare că Archias avusese la Heracleea o astfel de cetăţenie, onorifică, pe care o dobândise cu ocazia vizitării acelui oraş, împreună cu Lucullus, protectorul său. Cicero, alunecând asupra acestui punct slab, evită discuţia şi face, în partea a doua a cuvântării, un elogiu al literelor şi al poeziei şi încheie cu concluzia că Archias, chiar dacă n-ar fi fost cetăţean roman, merita să devină, fiindcă era poet.

Pro Flacco. Ultima cuvântare anterioară exilului este *Pro Flacco*, din 59. L. Valeriu Flaccus fusese praetor sub consulatul

lui Cicero şi, în această calitate, luase parte activă la înfrângerea conjuraţiei. El fusese cel care, în noaptea de 2 spre 3 decembrie arestase pe alobrogi şi pe conjuraţi la *pons Melvius*. În anul următor, 62, fusese numit propraetor în Asia, unde probabil că nu a fost de o cinste tocmai exemplară, căci a fost tradus, ca şi Verres, ca şi Fonteius, ca şi atâţia alţii, înaintea tribunalului *de repetundis*. Procesul târâgăneză între 61 şi 59, când are loc pledoaria lui Cicero. Dezbaterile durează o lună. Acuzatorul era un tânăr abil, de foarte bună şi bogată familie, Decimus Laelius. În acuzarea sa, el imită punct cu punct tactica folosită de Cicero contra lui Verres. Ca şi Cicero, el întreprinde în prealabil o amănunţită anchetă în provincia cu pricina; ca şi Cicero, el renunţă să ţină un mare discurs, pentru a se mulţumi să producă dovezile. Dar nu reuşeşte, căci nici Flaccus nu era Verres şi nici Laelius nu era Cicero. Apărarea era susţinută de Hortensius şi de Cicero. Primul a vorbit despre conjuraţie, despre primejdia din care consulul anului 63 salvase Roma şi, cu această ocazie, face un foarte frumos elogiu lui Cicero. Când îi vine rândul să vorbească, Cicero ţine să remarce că Laelius îi imitase tactica, dar uitase o parte importantă: el, Cicero, făcuse un aspru rechizitoriu al antecedentelor lui Verres (*reprehensio vitae*), ceea ce Laelius nu putea face, fiindcă viaţa de până atunci a lui Flaccus era fără pată. Şi apărătorul stăruie asupra meritelor acuzatului, în special asupra serviciilor pe care le adusese cu ocazia conjuraţiei. Flaccus este achitat.

*

Exilul. Între martie 58 şi septembrie 57, Cicero se găseşte departe de Roma, în exil. În acest interval de şaptesprezece luni şi ceva, activitatea sa oratorică, atât la tribunal, cât şi în for sau în senat, este, firește, întreruptă. După ce revine din exil, rosteşte patru cuvântări:

1) *Oratio cum Senatui gratias egit;*
2) *Oratio cum populo gratias egit;*

3) *De domo sua ad Pontifices;*
4) *De haruspicorum responso.*

Dintre acestea, primele trei sunt rostite imediat ce ajunge în Roma, a patra câteva luni după aceea (aprilie 56); toate patru sunt în directă legătură cu exilul şi provocate de acest eveniment. Ele prezintă deci, mai ales, un interes documentar, fiindcă oglindesc toate peripeţiile şi ne dau toate detaliile exilului lui Cicero.

Marele orator a fost surghiunit din Roma pentru două motive: unul de ordin politic, altul de ordin personal. Cauza politică o forma prăpastia ce se căscase între Cicero şi partidul democrat. În timpul consulatului, el făcuse acte ce veneau în contradicţie cu interesele capilor acestui partid. Chiar în prima zi a consulatului său, la 1 ianuarie 63, vorbise contra proiectului de lege al lui Rullus, îndărătul căruia se găsea Caesar; iar, la sfârşitul aceluiaşi an, înăbuşise conjuraţia şi făcuse să fie executaţi o parte din revoluţionari care, pe ascuns, erau sprijiniţi de populari.

Cauza personală, care a colaborat cu cea politică pentru a face posibil exilul, era duşmănia lui cu Clodius, vestitul demagog popular, pe care Cicero nu-l menajase niciodată. Duşmănia dintre cei doi nu era de dată veche, dar era foarte vie, fiindcă, în trei ocazii şi dintre cele importante, Cicero dăduse lui Clodius lovituri bine simţite. Întâia oară, în 62, când Clodius avusese un faimos proces de sacrilegiu. În fiecare an, în decembrie, avea loc la Roma, în casa consulului sau a praetorului, o serbare a zeiţei Bona Dea, la care nu era permisă prezenţa nici unui bărbat. În acel an, serbarea se ţinea în casa lui Caesar, pe atunci nu numai praetor, dar şi *pontifex maximus*, adică şef al religiei romane. Cu toată interzicerea religioasă, Clodius, de care lumea zicea că era iubitul soţiei lui Caesar, participă totuşi la serbare, travestit în harpistă. O sclavă a Aureliei, mama lui Caesar, descoperă travestirea, Clodius dispare în grabă, dar a doua zi toată Roma aflase de această

impietate şi scandalul devine public. Clodius este chemat în judecată pentru *sacrilegium,* învinuit că violase misteriile serbării zeiţei Bona Dea. Apărarea încearcă să-i găsească un alibi, adică să arate că, în momentul în care se comitea crima imputată, acuzatul se găsea în alt loc; că în noaptea sacrilegiului, Clodius ar fi fost afară din Roma, la Terni; Cicero intervine şi depune că, trei ore înainte de profanare, primise la el acasă vizita lui Clodius; alibiul se dovedea astfel fals. Apărătorii cer şi obţin, însă, ca pronunţarea sentinţei să aibă loc a doua zi; între timp, judecătorii sunt cumpăraţi şi Clodius e achitat, mai ales că Caesar însuşi, cel mai direct interesat în cauză, voia să înăbuşe scandalul.

A doua oară, când M. Piso, consul în 62 şi prieten cu Clodius, voia să i se acorde, în calitate de proconsul, provincia Siria, una dintre cele mai bogate şi dintre cele mai căutate; în cazul când ar fi obţinut proconsulatul în Siria, Piso ar fi luat cu el, ca quaestor, pe Clodius, şi amândoi ar fi avut ocazia să se îmbogăţească. Dacă însă lui Piso nu i se atribuia acest proconsulat, nici Clodius nu mai putea merge acolo în calitate de quaestor. Est ceea ce se întâmplă, în urma opoziţiei lui Cicero, manifestată în discursul intitulat *In P. Clodium et Curionem,* din care ne-au rămas puţine fragmente şi care a fost rostit în 61 (15 mai).

A treia oară, în momentul când Clodius voia să obţină tribunatul. Deşi nu guverna ca praetorul, consulul ori quaestorul, tribunul avea însă o foarte mare importanţă prin dreptul de intercesiune, de *veto,* cu care se putea opune oricărei legi şi oricărui act public. Numai un dictator sau un consul învestit cu *senatus consultum ultimum* nu mai erau nevoiţi să ţină seamă de opoziţia tribunului. Dar, pentru a putea ocupa această demnitate, trebuia să fii plebeu. Patricienii nu puteau deveni tribuni ai plebei. De aceea, Clodius se hotărăşte să treacă de la aristocraţie la plebe. Tribunul C. Herrenius propune în comiţiile centuriate un proiect de lege (*rogatio*) prin care Clodius se transforma din

aristocrat în plebeu: *Rogatio Herrenia de P. Clodio ad plebem traducendo.* Cicero vorbeşte în senat împotriva legalităţii acestui procedeu şi Clodius, pentru moment, renunţă.

În anul 59, *Lex curiata de adrogatione* făcea posibilă trecerea unui patrician la plebe, prin *adrogatio.* Era un fel de adopţiune, cu caracter religios. Clodius se foloseşte de această lege şi face să fie adoptat de plebeul P. Fonteius. Ceremonia adopţiunii e prezidată de Caesar, în calitate de *Pontifex Maximus,* asistat de însuşi Pompei, în calitate de augur. Prezenţa lui Pompei, prietenul lui Cicero, la această ceremonie, se explică prin faptul că tocmai se încheiase, cu puţin înainte, primul triumvirat, între Caesar, Pompei şi Crassus. În drept, triumvirii nu însemnau nimic, nu aveau nici o calitate oficială. În fapt, ei formau o aristocraţie de oameni influenţi care puteau foarte mult.

Caesar se întorsese din Spania cu prestigiu şi, mai ales, cu bani; Pompei dobândise triumful, în urma războiului din Orient; Cressus, cel mai bogat om din Roma, se bucura de trecerea pe care o dă banul.

Odată devenit plebeu, Clodius îşi poate pune acum candidatura la tribunat. Faptul alarmează pe Cicero, care îşi dădea seama că dacă cel mai mare duşman al său devine tribun, nu va lăsa să treacă această ocazie de a se răzbuna. Pompei îi dă, probabil, asigurări liniştitoare, fiindcă iată ce citim într-o scrisoare a lui Cicero către Atticus:

„Clodius adhuc mihi denuntiat periculum; Pompeius affirmat non esse periculum, adiurat; addit etiam se prius occisum iri ab eo quam me violatum iri".

„Pompei afirmă că nu e nici o primejdie, se jură; adaugă chiar că mai degrabă el va fi ucis de Clodius, decât eu să sufăr vreo vătămare".[45]

Ales tribun, Clodius începe să facă o serie de legi cu vădit caracter demagogic: împărţire gratuită de grâne, reorganizarea breslelor, a colegiilor şi corporaţiilor populare, etc. Iar în

februarie 58 propune *Lex Clodia de capite civis Romani,* potrivit căreia oricine ar fi trimis la moarte pe un cetăţean roman, fără o judecată prealabilă şi fără acordarea dreptului de apel la judecata poporului (*provocatio*), era pedepsit cu exilul. Legea era îndreptată, în chip evident, împotriva lui Cicero, care, cum se ştie, în calitate de consul executase pe complicii lui Catilina, în baza acelui *senatus consultum ultimum* cu care fusese învestit. Îndată după aceasta, Clodius convoacă o adunare a poporului, în afară de zidurile Romei, unde se găseau şi legiunile cu care Caesar trebuia să plece în Gallia, şi o întreabă ce crede ea despre executarea ordonată de Cicero în anul 63. Prin această întrebare, Clodius voia să propună spre votare o a doua lege, concluzie a precedentei şi îndreptată *ad personam* de astă dată, care să decidă exilul fostului consul. Lupta se dă între senat şi cavaleri de-o parte, care susţineau pe Cicero, şi între popor şi consuli, de cealaltă parte, care susţineau pe Clodius. În această adunare, iau cuvântul consulii în funcţiune, întâi Piso, socrul lui Caesar, care la întrebarea tribunului răspunde, cu o formulă vagă, că „nu iubeşte cruzimea"; Gabinus, al doilea consul, devotat lui Pompei, atacă senatul şi pe cavaleri; în fine Caesar, care, voind să pară obiectiv şi chiar favorabil lui Cicero, dă un răspuns cu două tăişuri: el declară că actul execuţiei, în contra căruia el a vorbit în senat, a fost desigur ilegal, dar încheie că nu e de părere să se vină acum cu o lege nouă privitoare la fapte trecute. Legea se votează, totuşi, şi astfel triumfă punctul de vedere pe care Caesar de mult se silise să-l impună, mai întâi prin procesul înscenat lui C. Rabirius, de către interpusul său Labienus (vd. *Pro C. Rabirio),* apoi prin cuvântarea ţinută în senat, la 5 decembrie 63, în şedinţa care hotărâse asupra soartei conjuraţilor: un *senatus consultum ultimum* nu dă dreptul consulului care e învestit cu el să execute pe cetăţenii romani fără *provocatio* (apel la judecata poporului).

Legea, intitulată *Lex Clodia de exilio Ciceronis,* este votată de o adunare care avea caracterul unui plebiscit şi prevede că

exilatul n-are voie să stea, nu numai în Roma, nu numai în Italia, dar în nici un loc care nu s-ar găsi la o depărtare de Italia de cel puţin 500 mile.

Prin această stipulaţie aşa de riguroasă, Clodius voia să împiedice pe Cicero de a sta în peninsulă, unde avea mulţi prieteni, şi mai ales în Sicilia, unde era popular de când cu procesul lui Verres. Marele orator părăseşte Roma înainte de ziua în care urma să se dea votul, anume în noaptea care precede aprobarea legii clodiene de către popor (20 martie 58) şi pleacă în Grecia.

După această ispravă, Clodius mai adaugă la lege o clauză (*sanctio*) care prevede că ea nu va putea fi niciodată abrogată şi că nu se va mai putea niciodată discuta, nici în senat, nici în comiţii, asupra acestei chestiuni. În fine, aprigul tribun mai dispune confiscarea patrimoniului celui exilat, dărâmarea casei sale şi scoaterea sa de sub scutul legii, în cazul când ar fi călcat în zona interzisă de lege.

În corespondenţa sa, Cicero va face o aspră critică legii lui Clodius, considerând-o şi ilegală şi nedreaptă. Cicero are dreptate. Chiar Mommsen, deşi spune că era normal ca partidul democrat, odată învingător, să nu lase nerăzbunată lovitura adusă lui la 5 decembrie 63, recunoaşte că exilul lui Cicero nu era efectul aplicării jurisdicţiei penale existente, ci un act de caracter excepţional, un act de violenţă a poporului suveran.

De fapt, lucrurile stau astfel: exilul lui Cicero este concluzia a două legi: una generală (*Lex Clodia de capite civis Romani*) şi a doua personală (*Lex Clodia de exilio Ciceronis*). Prima, cea generală, avea în adevăr caracterul unei legi: fusese votată de comiţiile tribute şi era legală fiindcă prevedea respectarea unui principiu constituţional bine cunoscut şi bine fixat în dreptul roman, acela privitor la felul cum se putea aplica cetăţenilor romani pedeapsa capitală; apoi, nu i se putea imputa nici viciul de retroactivitate, fiindcă principiul exista şi înainte de actul la 5 decembrie 63. Cea de a doua însă, cea personală, nu

lege, fiindcă nu fusese votată în comiţiile tribute, ci într-o adunare a poporului, un *concilium plebis*. Cicero, de altfel, îi găsea şi alte vicii. El contesta validitatea transformării lui Clodius în plebeu (acea *adrogatio*), deci şi a alegerii lui ca tribun şi, prin urmare, şi a calităţii lui de a covoca poporul. Dar chiar dacă ar fi fost cu adevărat tribun, mai zice Cicero, legea trebuia depusă în faţa comiţiilor centuriate (tot poporul), singurele în drept să decidă, după o veche hotărâre prevăzută în *Legea celor XII table,* în materie de pedepse capitale:

„Cum et sacratis legibus et XII tabulis sancitum esset, ...liceret neve de capite nisi comitiis centuriatis rogari"[45] (*Pro Sest.* 30, 65) – *„De capite non modo ferri, sed ne iudicari quidem posse nisi comitiis centuriatis"* (*ibid.*, 34, 73).[46]

Fiindcă, în adevăr, legea prevăzând scoaterea de sub scutul legilor, pentru cazul când Cicero ar fi intrat în zona interzisă, era în fapt o ameninţare cu pedeapsa capitală (*de capite*).

Cât priveşte confiscarea de bunuri (*multa*), aceasta cădea în competenţa comiţiilor tribute şi trebuia votată de acestea. Mai erau, în fine, chestiuni de procedură: Clodius executase el însuşi prevederile legii sale. Or, legile Licinia şi Aebutia statuau că nici propunătorul unei legi şi nici rudele sau afinii şi nici colegii săi, nu puteau fi executorii acestei legi. Apoi, lucru important, fusese condamnat fără judecată. Nu existase o acuzare, un acuzator, probe, adică tot ceea ce formează elementele unei judecăţi.

„Haec cum ita sint in iure, – întreabă cu drept cuvânt Cicero – *ubi crimen est, ubi accusator, ubi testes, – quid indignius quam, qui neque adesse sit iussus neque citatus neque accusatus, de eius capite, liberis, fortunis omnibus...* etc." (*De domo sua,* 18, 45).[47]

În concluzie, Cicero considera exilul său nu ca o condamnare, ci ca o proscripţiune, emanată de la atotputernicia tribun.

În cele şaptesprezece luni, cât durează exilul, simpatiile se reîntorc încetul cu încetul la Cicero. La acest

reviriment al opiniei publice se adaugă, în chip ef[ect], conflictul care izbucneşte între Clodius şi Pompei. Acesta, [în] urmă va lupta pentru rechemarea exilatului, punând în joc toată greutatea sa de triumvir. Dar lupta pentru rechemare nu va fi uşoară. Ea începe chiar numai după două luni de la plecarea lui Cicero. La 1 iunie 58, tribunul Quadratus propune rechemarea, dar un alt tribun intercede, uzând de dreptul său de veto şi propunerea cade, nu fără a produce scandal în adunare.

Peste şapte luni, la 1 ianuarie 57, în senat, consulul Cornelius Lentulus propune din nou rechemarea; L. Cotta, care ia cuvântul cel dintâi, spune că din moment ce Cicero nu fusese exilat de nici o lege (fiindcă legea în chestiune era socotită ilegală), nu e nevoie de o altă lege pentru rechemare. Pompei socoteşte însă că decizia senatului trebuia să găsească o confirmare într-un decret popular. Un tribun cere o zi de reflexiune şi hotărârea senatului se amână.

La 25 ianuarie 57, Fabricius propune, în comiţiile tribute, pentru a treia oară, rechemarea (*rogatio Fabricia*). Clodius îşi aduce bandele şi risipeşte adunarea, lăsând, pe urma încăierării, morţi şi răniţi. Atunci Pompei şi senatul se hotărăsc să provoace o mare mişcare în favoarea exilatului. Pompei ţine în senat un lung discurs în onoarea lui Cicero, „salvatorul patriei". Aesopus, actorul, jucând la un spectacol dat de consulul Lentulus, prieten al lui Cicero, strecoară o frază de omagiu la adresa acestuia (*„...Tullius, qui libertatem civibus stabiliverat..."*[48]) şi publicul aplaudă cu entuziasm. Rechemarea este admisă de senat, în urma propunerii lui Pompei, cu 416 voturi, fiind un singur vot contra, al lui Clodius. În fine, consulul C. Lentulus propune în comiţiile centuriate legea de rechemare (*Lex Cornelia*), care prevedea, în acelaşi timp, restituirea casei, a bunurilor confiscate şi daune pentru pagubele suferite. Adunarea comiţiilor are loc la 4 august (57). Pompei şi mulţi senatori, dintre personagiile cele mai cu vază, vin în adunare pentru ca, cu prestigiul şi trecerea lor, să câştige voturile populare. O mulţime de cetăţeni din

cipii şi din colonii venise la adunare, cale lungă, numai ca voteze pentru Cicero, aşa încât rechemarea a fost cerută nu numai de poporul din Roma, ci de toată Italia.

Clodius, e drept, încearcă să împiedice şi această adunare şi îşi aduce bandele, dar şi Milo, un alt agitator, prieten al lui Cicero, le aduce pe ale sale şi astfel cele două tabere se ţin reciproc în respect. Propunerea lui Lentulus se votează cu entuziasm. La 4 august, surghiunitul pleacă din Dyracchium (Durazzo), unde se găsea şi la 8 debarcă la Brindisi, unde-l aştepta Tullia. La 4 septembrie, reintră în Roma în aclamaţiile mulţimii. A doua zi, el pronunţă cele două discursuri de mulţumire: *Oratio cum Senatui gratias egit* şi *Oratio cum populo gratias egit;* apoi rosteşte *De domo sua ad pontifices,* la 30 septembrie pentru a-şi recăpăta locul pe care se găsise propria lui casă, dărâmată de Clodius. Cicero dovedeşte colegiului de pontifici că o consecraţiune nu se putea face fără autorizarea comiţiilor care, în speţă, nu existase şi-şi redobândeşte locul. În sfârşit, tot în legătură cu exilul, oratorul mai rosteşte, în aprilie 56, un al patrulea discurs, *De haruspicorum responso,* tot pentru a se apăra de manevrele lui Clodius, care interpretase un recent cutremur de pământ în Laţiu ca un semn de supărare a zeilor pentru profanarea pe care Cicero ar fi adus-o zeiţei Libertatea. Oratorul se apără cu succes şi reuşeşte chiar să întoarcă explicarea cutremurului în defavoarea lui Clodius.

Pro Sestio. Din aceeaşi epocă, dar în mai puţină strânsă legătură cu exilul, este discursul *Pro Sestio,* rostit în 56, adică anul imediat următor revenirii la Roma. Publius Sestius, devotat prieten al marelui orator, pe care în calitate de quaestor îl secondase în anul consulatului în descoperirea conjuraţilor, fusese tribun în 57 şi, în această calitate, ajutase pe Cicero să se poată întoarce din surghiun. Clodius, adversarul de moarte al oratorului, căuta prin toate chipurile să împiedice convocarea adunării poporului şi votarea legii de rechemare. Puterea lui

Clodius sta, mai ales, în bandele armate pe care le avea la dispoziţie; trebuia deci ca, la rândul său, şi Sestius să se folosească de acelaşi mijloc. În adevăr, ajutat de Milo, celălalt agitator, Sestius organizează şi el bande de oameni fără căpătâi, şi reuşeşte să pună stavilă acţiunii lui Clodius.

Când, un an după întoarcerea triumfală a lui Cicero la Roma, Clodius este numit edil, el dă în judecată pe Sestius, acuzându-l de infracţiuni electorale (*de ambitu*) şi de violenţă (*de vi*). Apărătorii acuzatului sunt patru: Hortensius, Crassus, Licinius Calvius şi Cicero. Primii trei dezbat chestiunea de drept; M. Tullius îşi rezervă, ca întotdeauna, dreptul să vorbească ultimul, luând asupra sa să facă peroraţia. În discursul său, el arată că Sestius nu atacase, ci se găsise în legitimă apărare, atunci când ţinuse la respect bandele lui Clodius cu bandele sale; deci, acuzatul nu vătămase ordinea publică, ci o apărase. Apoi Cicero se ocupă de firea clientului său, de caracterul, de serviciile aduse de el statului; el reface toată *vita anteacta* a acuzatului, spre a deduce de aici un *probabile ex vita*. Este un discurs politic general, poate ceva cam confuz, dar în cursul căruia face unele digresiuni de mare importanţă pentru cercetători. Aşa, explică de ce plecase în exil înainte de a se fi dat o sentinţă în acest sens; face doctrina partidului optimaţilor, pe care îl visa Cicero. Legând persoana sa de a acuzatului, prin rememorarea ajutorului dat de Sestius în timpul conjuraţiei şi prin comparaţia pe care o schiţează între situaţia de acum a acuzatului şi cea trecută a apărătorului său actual, Cicero face să beneficieze şi acesta de curentul de opinie care făcuse posibilă reîntoarcerea sa din exil şi obţine achitarea. Ea este o victorie şi a lui Cicero şi a partidului conservator.

Am amintit despre digresiunea pe care o face asupra partidului oprimaţilor. Revenim asupra acestei chestiuni, deoarece, din tot discursul, este, poate, partea cea mai interesantă pentru noi. Expunerea aceasta asupra punctelor de vedere ale optimaţilor, constituie un preţios document al hărţii

politice de atunci. Cicero arată că erau două partide istorice: al optimaţilor şi al democraţilor. Între ele, nu se dădea o luptă de fond, căci plebea îşi cucerise drepturile la care aspirase şi nu mai avea de realizat revendicările de altădată; lupta ei pierduse caracterul iniţial, de luptă de clasă. Dacă, totuşi, antagonismul exista, el era datorat diferenţelor de metodă: optimaţii voiau să susţină statul pe baza constituţiei existente şi a respectului legilor în vigoare, pe când democraţii, dimpotrivă, erau *cupidi rerum novarum,* dornici de schimbări şi prefaceri radicale, care să facă posibilă trecerea puterii în mâna lor. De aceea, Cicero afirmă pe drept cuvânt că partidul optimaţilor trebuia să se compună nu numai din senatori, ci din cetăţeni de toate categoriile, din acei *boni cives* care doreau menţinerea ordinii. Ei puteau fi senatori, cavaleri, tribuni *aerarii* şi agricultori, realizând astfel *concordia ordinum,* care forma doctrina politică a lui Cicero.

In Vatinium testem. Alături de *Pro Sestio,* trebuie aşezată cuvântarea *In Vatinium testem,* care, deşi ţinută în cursul procesului lui Sestius, nu face parte din pledoaria cu acest titlu. Aici, Cicero aruncă o invectivă la adresa unuia din martori, Vatinius – pe care o publică, apoi, aparte. Oratorul face portretul acestui martor mincinos „repezind-se să vorbească cu ochii bulbucaţi, cu gâtul umflat, cu muşchii încordaţi..."[449].

Pro Caelio. În *Pro Caelio,* care e din acelaşi an 56, Cicero apără pe M. Caelius Rufus, fiul unui bogat cavaler care făcuse avere în Asia. Tânărul se bucurase de o educaţie aleasă şi învăţase elocinţa cu Crassus şi cu Cicero însuşi. Acum era acuzat de multe crime, pe care i le imputa văduva lui Metellus Celer, faimoasa Clodia, sora lui Clodius, Lesbia lui Catul. Caelius fusese, un timp, adoratorul Clodiei de care mai apoi se despărţise. Mândria patriciană îi păstra o ură neîmpăcată; de aici, înscenarea acestui proces, având răzbunarea ca mobil, care

cuprindea numeroase capete de acuzare. Se afirma, astfel, că Caelius ar fi furat bijuteriile Clodiei şi ar fi încercat, apoi, să o otrăvească spre a scăpa de pedeapsă; că îşi omorâse pe propriu-i părinte; că omorâse pe Dio din Alexandria; că-şi însuşise nişte bunuri sacre; că se făcuse vinovat de corupţie electorală; că provocase o răscoală la Napoli; că participase la conjuraţia lui Catilina şi câte alte isprăvi, adevărate sau false. Din punct de vedere juridic, o singură acuzare nu putea cuprinde motive atât de diverse şi e de mirat că procesul s-a putut prezenta în această formă. Tribunalele variau, după natura acuzării; crima de otrăvire, spre pildă (*veneficium*) era prevăzută de *Lex Cornelia de sicariis et veneficiis* şi judecată de un anumit tribunal, pe când violenţa (*vis*) era prevăzută de *Lex Plautia de vi* şi judecată de alt tribunal. Prima problemă care se punea era deci de a şti care era acuzarea principală. Cicero susţinea că ar fi fost cea care privea pe Clodia, deci trebuia încadrată în procesele de *veneficium*. Procesul avea însă şi un aspect politic, în legătură cu aşa numita „chestiune egipteană". Ptolemeu Auletul, monarhul Egiptului, era protejatul lui Pompei. Egiptenii trimiseseră însă o delegaţie la Roma, ca să se plângă în contra regelui lor. În fruntea delegaţiei era cunoscutul filosof academic Dio, găzduit de un literat bogătaş, Lucceius, prieten cu Pompei.

Acuzarea pretindea că Ptolemeu ar fi cumpărat pe sclavii lui Lucceius ca aceştia să suprime pe Dio, iar Lucceius, gazda, ar fi consimţit la acest asasinat, spre a face jocul lui Pompei. Acuzarea adusă lui Caelius era deci şi un atac la adresa lui Pompei, astfel că, apărând pe Caelius, Cicero apăra în acelaşi timp interesele lui Pompei şi ale partidului senatorial. În cele din urmă, din lipsă de probe, Caelius e achitat.

În discurs sunt unele pasagii de mult interes. *Pro Caelio* ne dă o icoană despre situaţia femeii la Roma. Din starea de inferioritate în care stătuse multă vreme, ea se emancipase, devenise independentă şi îşi administra singură averea. Tipul femeii de afaceri este chiar Terentia, prima soţie a lui Cicero. Apoi, pe încetul, femeia începe să se introducă şi în viaţa

publică, unde i se resimte influenţa. Modelul acestui nou gen feminin este Clodia, acuzatoarea, căreia Cicero îi face un necruţător portret plin de culoare şi de realism. Îndeosebi, impresionantă este relatarea morţii lui Metellus Celer, soţul ei. Din cauza acestei noi situaţii a femeii în societate, încă din secolul II se contura la Roma o tot mai mare tendinţă către celibat, pe care conducătorii statului încercaseră deseori să o combată. Aşa, ne-a rămas un foarte amuzant discurs al unui Metellus, bunic al Clodiei, care căuta să convingă bărbaţii să se însoare. Ceea ce-i constituie însă savoarea, sunt argumentele aduse:

„Cetăţeni, dacă viaţa ar fi posibilă fără femei, ne-am lipsi cu toţii de această pacoste. Dar, fiindcă natura a voit să fie tot aşa de imposibil de trăit fără ele pe cât e de neplăcut de trăit cu ele, să sacrificăm plăcerile unei vieţi aşa de scurte în interesul statului, care trebuie să fie veşnic."[50]

Amănunt interesant într-un moment când problema celibatului se va pune din nou la Roma, cu toată acuitatea, August, pentru a-l combate, va socoti nimerit să facă să se retipărească discursul bătrânului Metellus, rostit cu două secole înainte.

Emanciparea femeii şi imixtiunea ei în treburile publice, proces aproape terminat în epoca lui Cicero şi a cărui oglindă ne-o dă pledoaria sa pentru Celius, începuse de altfel mai de mult şi găsise un adversar redutabil în Cato, marele duşman al femeilor. Titus-Livius ne raportează următoarele cuvinte ale acestuia, rostite pentru a combate o lege în favoarea emancipării femeii:

„Amintiţi-vă de toate legile pe care le-au făcut strămoşii noştri, pentru a subordona pe femei bărbaţilor. Aşa înlănţuite cum sunt, şi tot abia le stăpâniţi. Ce se va întâmpla dacă le redaţi libertatea, dacă le lăsaţi să se bucure de aceleaşi drepturi ca şi voi? Credeţi că atunci veţi mai putea fi voi stăpânii? În ziua în care vor deveni egalele voastre, vă vor fi superioare."[51]

De provinciis consularibus. Al treilea discurs din anul 56 este *De provinciis consularibus*. Senatul trebuia să decidă ce provincii aveau să fie acordate consulilor. Mulţi senatori voiau să profite de această ocazie pentru a lua lui Caesar cele două provincii, Gallia Cisalpină şi Gallia Transalpină, care se aflau sub ocârmuirea lui, fiindcă întrevedeau în generalul ambiţios şi întreprid pe dictatorul de mâine. Spre surpriza generală, Cicero se face la Roma interpretul lui Caesar şi vorbeşte în senat pentru a-i susţine cauza. El îi face, în acest discurs, elogiul şi reuşeşte să convingă senatul că trebuie să-i lase mai departe cele două provincii. Era a doua oară că Cicero lua apărarea unui general; cu deosebirea că, în 66 (*De imperio Cn. Pompei*) era vorba de un prieten, Pompei, pe când acum de un adversar, Caesar. Este primul pas pe care marele orator îl face pentru împăcarea cu marele general.

Pro Balbo in Pisonem. Alte două cuvântări din această vreme, de o mai mică importanţă, sunt: 1. *Pro Lucio Cornelio Balbo,* cetăţean din Cadix, căruia i se contesta dreptul de cetăţenie, pe care Cicero reuşeşte să i-l păstreze. 2. *In L. Pisonem,* o invectivă în genul celei în contra lui Vatinius, însă mai ordonată decât aceea.

Din anul 54, ni s-au transmis trei discursuri: *Pro Scauro, Pro Plancio* şi *Pro Rabirio Postumo.*

Pro Scauro. Cel dintâi nu ne-a fost păstrat decât în câteva fragmente, descoperite în palimpsest, destul de importante totuşi pentru a ne permite să închegăm fizionomia procesului respectiv.

Scaurus fusese praetor în 56, iar în 55 propraetor în Sardinia şi în Sicilia. Când, în 54, iese din funcţiune, îşi pune candidatura la consulat. Spre a evita un concurent de temut (era prietenul lui Pompei şi, ca edil, dăduse jocuri destul de reuşite), duşmanii lui îi intentaseră proces *de repetundis,* adică îl acuzau că spoliase

provinciile guvernate. La judecată, preşedinte al tribunalului era Cato; apărarea era reprezentată prin şase avocaţi, între care Hortensius şi Cicero. Acuzaţia cuprindea două părţi, căci vina principală era agravată prin altele secundare: alături de spoliaţiune, mai i se punea în socoteală că asasinase pe un sard, la un banchet, pentru a-i lua averea şi că determinase pe soţia unui cetăţean să se sinucidă, pentru motive de ordin sentimental.

Cicero, din capul locului, curăţă terenul de acuzaţiile secundare: un propraetor putea lua averea cuiva şi fără să fie silit a-l ucide; apoi, doamna sinucisă era în etate; deprimarea sufletească îi fusese pricinuită de însuşi soţul ei, care plecase la Roma într-o tovărăşie agreabilă. Rămânea, deci, acuzaţia de spoliere. Spre a o combate, Cicero spune că nu se făcuse o anchetă la faţa locului pentru deplină edificare, aşa cum procedase el în procesul lui Verres. Acuzatorul nici nu voise să profite de cele treizeci de zile acordate de lege pentru a se documenta; deci, în ultima analiză, această grabă trăda adevărata intenţie, care era, pur şi simplu, înlăturarea lui Scaurus de la alegerile de consulat. Acuzatul a fost achitat cu 60 de voturi din 68.

Pro Plancio. În 64, Cn. Plancius fusese ales edil, contra lui M. Iuventius Laterensis; alegerile se anulează, dar tot Plancius reuşeşte şi a doua oară. Familia lui Laterensis era familie de consulari, şi, pe deasupra, bogată; ea nu putea admite că acesta să fie învins de un burghez ca Plancius. De aceea îi intentează proces de corupţie, în baza legii Licinia.

Situaţia lui Cicero era delicată, întocmai ca în procesul lui Murena, când trebuise să combată pe prietenul său, Sulpicius Rufus. Era deopotrivă prieten şi cu Laterensis şi cu Plancius, căruia îi datora şi multă recunoştinţă. Or, a face apologia meritelor lui Plancius însemna să diminueze pe Laterensis. Totuşi, el a ştiut să iasă cu abilitate şi din această încurcătură. Pledoaria sa are două părţi: în prima, o consolare pentru

Iuventius Laterensis; cei doi adversari, zice Cicero, au merite şi calităţi la fel de importante, cu deosebire că acelea ale lui Laterensis nu sunt aşa de aparente; apoi, mai zice el, poporul nu judecă după minte, ci după sentiment, după simpatie sau antipatie; în a doua parte, el arată cât de mult bine îi făcuse Plancius: în momentul când toţi îl părăsiseră, exilatul găsise în Cn. Plancius, pe atunci quaestor în Macedonia, un prieten devotat şi primitor; astfel că Roma nu numai că nu ar trebui să-l vadă în situaţia de acuzat, ci să-i fie recunoscătoare, fiindcă, ajutând pe Cicero, făcuse un serviciu statului.

Plancius a fost achitat.

Pro Rabirio Postumo. Procesul lui C. Rabirius Postumus, care nu trebuie confundat cu Rabirius din 63, e în legătură cu *Pro Caelio,* fiindcă se referă, ca şi acesta, la „problema egipteană".

Din această pledoarie putem afla o mulţime de amănunte privitoare la starea socială din ultimile zile ale republicii. Afacerile luaseră la Roma un mare avânt. Oamenii de afaceri se ţineau după legiuni; după fiecare nouă cucerire, ei se instalau în provinciile cucerite şi le exploatau fără nici un scrupul. De regulă, locuitorii provinciei respective le făceau procese, dar aceşti *negotiatores* ştiau să se apere; în afacerile lor erau cointeresate cele mai vechi şi mai influente familii patriciene.

C. Rabirius Postumus îşi făcea afacerile în Egipt. El împrumutase mari sume de bani regelui Ptolemeu Auletul, dar s-a întâmplat că augustul său debitor a fost detronat; spre a nu pierde banii, Rabirius îl aduce la Roma, unde urma să obţină de la senat mijloacele ca să-şi reocupe tronul. Pentru aceasta trebuiau însă, iarăşi, mulţi bani: bani pentru ca să-şi poată ţine rangul de rege; bani pentru ca să cumpere pe senatori. Rabirius este silit să continue a-l împrumuta şi, cum personal îşi isprăvise capitalurile, împrumuta la rândul său în dreapta şi în stânga, asigurând pe toată lumea că era o afacere sigură şi un excelent

plasament. Dar lucrurile se încurcă. Pompei pretindea să ia pe Ptolemeu sub aripa sa. Altă partidă, în cap cu Lentulus, înţelegea să tragă ea foloasele acestei reinstalări. Se ciocneau atâtea interese potrivnice că, până la urmă, senatul a preferat să se abţină de a interveni, pentru a nu supăra pe nimeni şi Ptolemeu a rămas în vânt. Rabirius însă nu se putea împăca cu gândul ruinei. El găseşte, în persoana tribunului Gabinius, un aventurier energic, care în schimbul a zece mii de talanţi, îşi lua angajamentul să meargă cu soldaţii în Egipt şi să restabilească pe Ptolemeu pe tron, *manu militari*. Ceea ce se şi întâmplă. Acum, mai rămânea ca Rabirius să-şi recupereze banii, iar Gabinius să fie plătit. Pentru aceasta, Rabirius se duce în Egipt, şi, ca să fie mai sigur, ia asupra lui funcţiunea de *diaecetes* (διοικητής), adică ministru de finanţe al lui Ptolemeu, în care îi era tare la îndemână să-şi retragă sumele. Totul ar fi mers de minune, dacă egiptenii n-ar fi protestat; Ptolemeu, bucuros să scape de un prieten devenit incomod, îl demite şi-l bagă la închisoare; Rabirius reuşeşte să fugă, mulţumit că, cel puţin, a scăpat cu viaţă şi, trebuind să se întoarcă la Roma, mai încearcă o ultimă dată să-ţi refacă averea pierdută: cumpără din Egipt o însemnată cantitate de mărfuri în care acea regiune era mare producătoare, o încarcă pe corabie şi porneşte în patrie. Abia ajunge cu vasul la Pozzuoli şi la Roma se şi zvoneşte că Rabirius vine cu bogăţii mari; dezamăgirea a urmat imediat şi Rabirius devine un simplu falit. Mulţi din foştii amici îl părăsesc; ca ultimă lovitură, este dat în judecată pentru spolierea Egiptului.

Cicero, care îi era recunoscător fiindcă Rabirius îl ajutase cu bani în timpul exilului, îi ia apărarea. A împrumuta pe cineva cu bani – argumentează el – nu-i o crimă, legile nu interzic împrumutul. Rabirius fusese ministru de finanţe la Alexandria, e adevărat; îmbrăcase chiar şi haina greacă; dar nu trebuie uitat că toată averea lui era acolo. Pledoaria reuşeşte să convingă şi acuzatul e achitat.

Pro Milone. *Pro Milone* este una din capodoperele oratorice ale lui Cicero. Obiectul procesului îl forma asasinarea faimosului demagog Clodius. Milo şi Clodius, cei doi mari rivali, se foloseau de aceleaşi arme: agitaţiile populare şi bandele armate; demagogia şi violenţa. Într-una din zile, Milo şi bandele lui întâlnesc pe Via Appia pe Clodius cu bandele sale; în ciocnire Clodius e ucis. Moartea lui Clodius, foarte simpatizat de plebe, provoacă mari dezordini la Roma, mai ales că nu era decât concluzia unor lungi şi tumultoase lupte dintre cei doi rivali.

Era, mai întâi, o rivalitate de ordin electoral: în 53, Milo era candidat la consulat, iar Clodius la praetură. Cel dintâi era susţinut de senat şi reuşise să câştige şi o parte din simpatiile plebei romane, prin jocurile de gladiatori ce dăduse. Cel de al doilea îl combătea cu îndârjire, pentru că ştia că, dacă va fi praetor sub consulatul lui Milo, magistratura lui nu va avea nici o strălucire. Şi, cum amândoi erau şefi de bandă, lupta electorală lua uneori aspectul unui război civil. Din cauza violenţelor, alegerile nu se puteau face: de câte ori era convocată adunarea comiţiilor, unul dintre ei venea cu bandele şi o dizolva. Tot împrăştiindu-se adunările, magistraţii nu putuseră fi aleşi. Anul se încheie în această situaţie fără precedent: vechii magistraţi ieşeau din funcţiune, iar cei noi nu existau. Anul 52 începe deci cu sumbre perspective; republica se găsea fără consul şi anarhia începea să se arate. În aceste turburi împrejurări se întâmplă, în ianuarie 52, asasinarea lui Clodius de către Milo. Cadavrul lui Clodius este îndată adus la Roma. Partizanii celui ucis se adună în număr mare, îi înalţă rugul funerar chiar în curie şi fac de gardă în jurul cadavrului. Soţia lui Clodius, pentru a întărâta mulţimea, arăta rănile de pe trupul celui mort. Rugul era făcut din scaune, mese şi tot ce se afla în senat; odată cu cadavrul lui Clodius, ia foc curtea, dimpreună cu basilica Porcia. Oraşul era în fierbere, panica se întindea; senatul decide să se numească conducători pe câte cinci zile, interregn între magistraţii ieşiţi din funcţiune şi cei ce urmau să fie aleşi. E numit Lepidus şi e

învestit cu *senatusconsultum ultimum*. Agitaţia însă nu încetează; dimpotrivă creşte şi ia tot mai mult aspectele unui război intestin. Ea ajunge la paroxism în momentul când Milo, care îndată după uciderea lui Clodius stătuse departe de Roma, se întoarce în capitală şi îşi continuă impasibil campania electorală, atitudine menită să îndârjească şi să exaspereze furia clodienilor. În faţa unei astfel de situaţii, senatul hotărăşte numirea unui singur consul, în persoana lui Pompei, care devine astfel *consul sine collega*. Învestit, la rândul său, cu *senatus consultum ultimum*, e silit, pentru a pune stavilă fierberii populare, să voteze o lege împotriva lui Milo şi să facă proces.

Acest proces se va judeca deci după o lege specială, cu o procedură specială şi cu o atmosferă cu totul specială. Rareori un tribunal văzuse, în Roma, o astfel de afluenţă la o dezbatere. Mulţimea se adunase, întărâtată şi ameninţătoare şi Pompei se vede nevoit să aducă încă din prima zi trupele în jurul tribunalului, pentru a asigura liniştea. Şi cum liniştea nu poate fi obţinută nici aşa, a doua zi soldaţii sunt introduşi chiar în tribunal şi procesul se desfăşoară la adăpostul trupelor.

În această atmosferă grea, primele trei zile ale procesului sunt consacrate audierii martorilor. După aceea, când vine rândul apărării, Cicero poate vorbi numai cu multă greutate. El nu-şi mai recunoaşte vechiul său public, auditor docil şi entuziasmat de vorba frumoasă a oratorului, ci are în faţă o mulţime îndârjită, care-l întrerupe, care-l apostrofează şi în ai cărei ochi se citeşte ameninţarea. Când se ridică să vorbească, plebea îl insultă, soldaţii intervin ca să-l apere şi ciocnirea care se produce e aşa de violentă, că sunt răniţi şi morţi. Ostilitatea plebei, prezenţa legionarilor lui Pompei, întreaga atmosferă neobişnuită îl intimidează pe Cicero şi cum, probabil, în înfăţişarea sa teama era vizibilă, el începe prin a o mărturisi, spunând însă că nu se teme pentru el, ci pentru cel pe care îl apără:

„Etsi vereor, judices, ne turpe sit pro fortissimo viro dicere incipientem timere..."

(*Pro Milone*, 1, 1)[52]

Oratorul nu este la înălţimea pledoariilor lui din alte ocazii, Milo este condamnat cu 38 voturi contra 13 şi pleacă în exil.

În apărarea pe care o face, Cicero nu tăgăduieşte actul în sine al asasinatului. Cinstea sa profesională şi conştiinţa lui îl opresc de asemenea să constate acest asasinat ca un simplu delict politic, ca o crimă făptuită pentru „binele statului". Dacă ar fi susţinut acest punct de vedere, el ar fi pus un fals principiu şi ar fi creat un precedent periculos, fiindcă, după aceea, orice crimă ar fi putut fi interpretată ca „politică". Ceea ce el combate însă cu energie este afirmaţia că Milo îşi premeditase crima. Milo, zice Cicero, a fost luat pe neaşteptate şi se găsea în legitimă apărare. Oratorul răstoarnă deci teza acuzării şi arată că nu Milo, ci Clodius pregătise atentatul. În sprijinul acestei afirmaţii venea mărturia lui Cato, care depune că, cu trei zile înainte de ciocnirea de pe Via Appia, un cetăţean, M. Favonius, îi spusese că Milo va fi suprimat de Clodius în trei zile, intenţie pe care o deţinea de la acesta din urmă. În al doilea rând, analiza împrejurărilor în care ciocnirea se produsese era de natură să arate că cel care atacase era Clodius: Milo pleca din Roma, Clodius venea la Roma; Milo călătorea în care, cu soţia şi familia, cu bagaje şi servitori, pe când Clodius era împreună cu însoţitorii săi, călare; locul unde se produsese atacul era favorabil pentru cel care venea către Roma.

Deci la întrebarea *cui bono fuerit?* răspunsul trebuia să fie că folosul era pentru Clodius. Dacă totuşi Clodius a fost ucis, acesta era numai o întâmplare. Se întâmplă câteodată că nu tâlharul ucide pe călătorul pe care-l atacă, ci călătorul pe tâlhar. Tot aşa se putea să fie ucis Milo.

Condamnarea lui Milo se datoreşte lui Pompei. Având răspunderea situaţiei şi dorind să restabilească ordinea, el era, în fond, foarte mulţumit de dispariţia lui Clodius, dar era şi mai

mulţumit să scape, cu aceeaşi ocazie, şi de cel de al doilea tulburător al liniştei, care era Milo.

Cuvântarea pe care o posedăm noi astăzi cu titlul *Pro Milone* nu este cea rostită în realitate. Cea scrisă este una din cele mai perfecte pledoarii ciceroniene, o adevărată capodoperă. Cea rostită trebuie să fi fost o cuvântare slabă. După proces, Cicero a revăzut-o, a transformat-o şi a publicat-o. Se zice că, citind la Marsilia, unde se găsea exilat, un exemplar din *Pro Milone* pe care il trimitea fostul său avocat, Milo, om cu spirit, ar fi exclamat: „Dacă Cicero ar fi vorbit aşa, n-aş putea mânca acum bunul peşte din Marsilia".

Pro Marcello. Între anul 52, când a pronunţat cuvântarea de mai sus, şi 46, când rosteşte *Pro Marcello,* este un hiatus de aproape şase ani. Această lungă tăcere se datoreşte evenimentelor politice întâmplate între timp.

În 51–50, Cicero a fost proconsul în Cilicia, deci n-a putut vorbi la Roma. În răstimp, asociaţia politică a triumviratului începuse să se disloce: Crassus murise în războiul contra parţilor; Pompei, la Roma, se apropiase de senat; Caesar, din Gallia, premedita marea lovitură. Când în 49 senatul îl somează să predea legiunile, el refuză şi trece Rubiconul. Pompei fuge în Grecia; în 48, e învins la Pharsalus de Caesar, şi, puţin după aceea, e ucis. Urmează victoriile noului stăpânitor, la Zela (Egipt) în 47, la Thapsus (Africa) în 46, la Munda (Spania), în 45. Repuiblicanii, învinşi pretutindeni, se împrăştie; rezistenţa republicană scade treptat-treptat, încheindu-se cu faimoasa sinucidere a lui Cato la Utica (46).

Dictatorul îşi da însă seama că, dacă reuşea să concilieze cu noua stare de lucruri pe marile nume care supravieţuiau dezastrului republicii, ar fi dat guvernării sale o nouă strălucire. Devenit stăpânul Romei, el arată o mare şi mai ales neobişnuită atunci mărinimie, în contrast cu atitudinea caracterizată prin proscripţii nemiloase, pe care o avusese înaintea lui Sulla şi pe

care o va avea după el August; el inaugurează „un nou fel de a învinge". Mulţumită lui, romanii, care până atunci se conduceau după concepţia exprimată în *vae victis*[53] învaţă că şi învinsul are drept la respect.

Aulus Hirtius, fostul său aghiotant din Gallia, spune că Caesar a adoptat această atitudine *„pro natura et pro instituto"*; era, adică, mărinimos şi din fire şi din calcul. Prin iertare, voia să-şi câştige devotamente pe care nu i le-ar fi adus răzbunarea. Totuşi, el ştie să-şi dozeze mila, ca să obţină maximum de foloase. Un edict oprea pe toţi pompeienii să se întoarcă în Italia, făcându-se excepţie numai pentru Cicero şi pentru Laelius. Învoirea de a reveni în patrie se acorda în detaliu, prin graţieri parţiale. Surghiuniţii erau iertaţi în parte şi nu dintr-odată. Li se da voie, mai întâi, să locuiască în Sicilia, apoi într-un oraş din Italia şi numai pe urmă la Roma. Fiecare etapă a reîntoarcerii devenea astfel un nou motiv de recunoştinţă către dictator. În astfel de condiţii, Cicero profită de situaţia sa privilegiată ca să se facă apărătorul exilaţilor; în bună parte dintr-un sentiment de ruşine: toţi erau din fostul partid republican. Pe când ei rătăceau în exil, Cicero se bucura de şederea la Roma şi lumea începuse să-l critice. Cu fiecare exilat care revenea, Cicero avea o remuşcare mai puţin. Unul din ei, Marcellus, dintr-o veche şi nobilă familie, consul în 51, om mândru şi minte cultivată, şedea retras la Mitilene şi scria pamflete contra dictatorului. Prietenii săi din Roma, cu Cicero în frunte, cer şi obţin de la Caesar iertarea lui Marcellus. Entuziasmat, oratorul rosteşte atunci, în senat, un discurs de mulţumire către stăpânul mărinimos. Este cuvântarea *Pro Marcello*. Ea are, incontestabil, defectul că e prea linguşitoare: am fi fost bucuroşi să întâlnim mai multă demnitate din partea fostului consul la adresa celui pe care-l numeşte „cea mai strălucitoare lumină a tuturor neamurilor şi a tuturor timpurilor". Ne displace să-l auzim numind războiul civil, într-un moment când el nici nu se terminase bine (fiindcă bătălia de la Munda va avea loc după aceea), o simplă luptă între

ambiţii; ne displace felul cum sacrifică pe Pompei lui Caesar, când amintirea celui dintâi era încă vie în memoria romanilor, insinuând că Pompei, dacă ar fi fost victorios, nu s-ar fi purtat la fel. Dar trebuie să recunoaştem, cu obiectivitate, că el are scuze însemnate pentru această atitudine: era întâia oară când vorbea, după o tăcere de şase ani şi emoţia era firească. Apoi, admiraţia lui pentru Caesar era sinceră şi recunoştinţa legitimă. Forma discursului e demnă de admiraţie: nobil, patetic, Cicero ştie să pună în valoare două sentimente care sunt cele mai frumoase în sufletul unui om: prietenia şi recunoştinţa. Prietenia lui către Marcellus şi recunoştinţa către Caesar. Fondul îl formează două idei fundamentale, pe care le enunţase Caesar înainte de a lua cuvântul Cicero şi pe care acesta le dezvoltă: el spune că victoria cea mai frumoasă este aceea pe care o dobândeşti asupra ta însuţi; asemenea victorii se câştigă fără ajutorul altora, fără soldaţi şi fără arme: o astfel de victorie câştigase Caesar iertând pe Marcellus. Apoi, Caesar mai spusese că cei pe care îi iartă astăzi vor fi cei care nu-l vor ierta pe el mâine; Cicero susţine că, dimpotrivă, aceştia vor fi cei mai calzi apărători ai săi. Istoria arată că cel care ştiuse să vadă just fusese Caesar, fiindcă toţi republicanii graţiaţi de el vor deveni părtaşii conspiraţiei de la 15 martie 44.

Marcellus n-a avut parte să se bucure de graţierea acordată; el moare pe drum, pe când se întorcea în patrie.

Pro Ligario. Şi Quintus Ligarius fusese unul dintre cei care luptaseră contra lui Caesar. Făcut prizonier după lupta de la Thapsus, acesta îi lăsase viaţa, dar îl exilase. Graţie intervenţiei lui Cicero cât şi a rudelor lui Ligurius, care se aruncaseră la picioarele dictatorului implorându-l, Caesar îl iartă. Înainte însă ca cel iertat să aibă timpul să se întoarcă, doi duşmani îi intentează proces, acuzându-l de *perduellio* (înaltă trădare), sub cuvânt că luptase alături de Juba, regele Numidiei, care fusese declarat duşmanul poporului roman.

Procesul se judecă în for, în faţa lui Caesar (anul 46). Acesta avea, ca dictator, şi depline puteri judecătoreşti. Discursul lui Cicero, de aceea, nu este o tratare juridică. El nu se adresa unui tribunal, ci unui om şi scopul era să impresioneze pe acest om. *„Omnis oratio ad misericordiam tuam conferenda est"* spune Cicero lui Caesar. („Toată cuvântarea are de scop să-ţi trezească mila")[54]. Acuzatul este achitat şi s-a zis că, obţinând această achitare, Cicero a învins pe învingător şi a triumfat asupra victoriei.

Pro rege Dejotaro. Dejotarus fusese mai întâi tetrarh în Galatia şi apoi senatul şi Pompei îl făcuseră rege în Armenia; la Pharsala luptase împotriva lui Caesar, dar îndată după aceea trecuse de partea învingătorului şi luase parte, alături de Caesar, la războiul din Egipt. După terminarea războiului, un nepot îl acuză că, în complicitate cu Philippus, un medic sclav, ar fi încercat să omoare pe Caesar în baie, la Alexandria, pe când acesta era musafirul lui Dejotarus. Cicero se oferă să-l apere. Condiţiile în care se judecă acest proces (anul 45) sunt tot aşa de singulare ca şi cele de la procesul lui Ligarius. Judecătorul este tot Caesar şi de astă dată judecata se ţine chiar la el acasă, fără public. Cu atât mai curioasă era situaţia, cu cât judecătorul însuşi era pus în cauză. În urma unei pledoarii pline de tact, Cicero nu obţine decât un succes mediocru: amânarea. Caesar moare apoi, nu mult după aceea, şi procesul nu mai are nici o urmare.

Filipicele. *Filipicele* sunt ultimele cuvântări ciceroniene, cu care oratorul îşi încheie activitatea şi viaţa. Titlul acestor 14 cuvântări aparţine lui Cicero însuşi; Aulus Gellius le numea *Antonianae.* În corespondenţa dintre Cicero şi Brutus, găsim două fragmente, din care se vede lămurit că autorul îşi denumise singur aceste cuvântări *Philippicae,* asemănându-le desigur cu cele pronunţate de Demostene în contra lui Filip, regele Macedoniei. Numele lor complet era *In M. Antonium orationes*

Philippicae. Ele sunt expresia luptei pe care o duce Cicero contra lui Antoniu, după moartea lui Caesar. Caesar murise la 15 martie 44. Cicero plecase curând din Roma şi se reîntorsese la 30 august, după o absenţă de cinci luni. Lipsa lui Cicero nu plăcuse lui Antoniu; voind să ia locul dictatorului defunct, el se temea că marele orator, vechi şi călduros partizan al republicii, se va opune; de aceea, încearcă să-l atragă de partea lui sau, cel puţin, să-l silească a ieşi din echivocul pe care absenţa din Roma îl făcuse posibil. Chiar a doua zi după sosirea lui Cicero, la 1 septembrie, Antoniu convoacă senatul, propunând să se acorde lui Caesar noi onoruri şi, pe deasupra, o *supplicatio,* care se adresa numai divinităţilor; în ajun, el trimisese vorbă marelui orator că-l roagă să nu lipsească de la şedinţă şi că se bizuie pe sprijinul său. Prin aceasta, Antoniu voia să silească pe Cicero să se declare. Dacă vota propunerea, ar fi avut îndată contra lui propriul său partid şi o parte din plebea romană, care simpatiza cu conjuraţii; dacă vota contra propunerii, ar fi nemulţumit pe veteranii lui Caesar. Cicero observă jocul şi lipseşte de la şedinţă, sub cuvânt că e obosit de drum; înfuriat, Antoniu pronunţă un discurs în care îl atacă. La şedinţa următoare a senatului, care are loc la 2 septembrie, scena se repetă, dar exact invers: vine Cicero şi, în lipsa lui Antoniu, rosteşte prima *Filipică,* în care, reluând vechea sa temă favorită, apără cauza libertăţii şi a republicii şi arată că, dacă ar fi fost prezent la şedinţa precedentă, nu ar fi votat propunerea.

A doua *Filipică* a fost doar scrisă. Antoniu, plin de ură, voia să răspundă lui Cicero şi convoacă senatul pentru a discuta discursul acestuia. Cicero n-a participat la şedinţă, fiindcă se temea de atentat; consulul atacă pe cel absent cu o mare violenţă. Ducându-se în împrejurimile oraşului Napoli, Cicero îşi scrie răspunsul, această a doua *Filipică,* căreia i-a dat o întinsă publicitate. În ea sunt respinse toate acuzaţiile lui Antoniu, care-şi acuza adversarul de ingratitudine şi se face un portret al lui Antoniu însuşi, în care acesta apare ca un personagiu odios.

Între timp, Antoniu părăseşte Roma spre a lupta contra lui Decimus Brutus, care izbutise să-şi recruteze o armată numeroasă şi era apărător hotărât al republicii. Senatul mai dobândeşte apoi, în tânărul Octavian, nepotul lui Caesar, un aliat binevenit, dispunând de un element foarte preţios: armata.

Într-o nouă şedinţă a senatului, Cicero propune spre votare o ordine de zi care cuprindea, mai întâi, aprobarea propunerii făcute de tribunii ostili lui Antoniu, anume să se acorde o gardă pentru consulii designaţi ca nu cumva să fie asasinaţi şi, în al doilea rând, un elogiu adus lui Octavian, lui Brutus şi legiunilor care părăsiseră pe Antoniu. Este a treia *Filipică.* Succesul ei e deplin şi ordinea de zi e votată.

În aceeaşi zi, rosteşte în for a patra *Filipică,* pentru a informa poporul. Ea are acelaşi conţinut ca şi a treia, cu modificările dictate de auditoriul căruia se adresa, şi este primită cu mari aplauze.

La începutul lui 43, intraseră în funcţie noii consuli: Vibius şi Pansa. Un senator, Celenus, socrul lui Pansa, propunea să se trimită lui Antoniu o *deputatio,* o delegaţie, care să încerce o împăcare, rugându-l să revie la ascultarea legilor înainte de a fi declarat duşman al poporului roman. Cicero se opune şi rosteşte astfel a cincea *Filipică,* arătând că senatul se dovedise în repetate rânduri împăciuitor şi făcuse destule concesii pe când Antoniu fusese mereu provocator şi făcuse numai excese. În a doua parte, el mai propune să se acorde recompense apărătorilor republicii, cerând, în special, demnitatea de propraetor cu puteri excepţionale pentru Octavian, pe care-l numeşte „tânărul divin": *„quis populo Romano obtulit hunc divinum adulescentem deus?"*[55]. – „Ce zeu a dăruit poporului roman pe acest tânăr divin?"

Senatul ia în discuţie cele două propuneri şi, după trei zile de dezbateri, respinge prima parte şi admite pe a doua: se acordă recompensă lui Octavian, dar se trimite deputăţia la Antoniu, cu următorul mandat: Antoniu este somat să ridice ased

Modenei, lăsând Gallia lui D. Brutus şi să vină la Roma pentru a se supune senatului. După deliberare, Cicero rosteşte în for a şasea *Filipică,* pentru a face poporului relatarea şedinţei. Deşi hotărârea luată era contra părerii lui, el vorbeşte cu moderaţiune şi patriotism, afirmând că hotărârea senatului este bună, deoarece Antoniu va respinge invitaţia şi, astfel, va dispare şi ultima iluzie a celor nehotărâţi.

În acest timp, partizanii lui Antoniu din Roma, cu care acesta întreţinea întinse legături epistolare, încep să răspândească ştiri false şi tendenţioase. Într-o şedinţă de puţină importanţă, Cicero face o digresie într-o cuvântare; digresia este a şaptea *Filipică,* în care admonestează pe senatorii cu atitudine dubioasă şi laudă pe cei doi consuli care se arată oameni hotărâţi. Îl încheie spunând că, deşi este un om paşnic, consideră pacea cu Antoniu un fapt ruşinos, periculos şi imposibil. Caracterul ei de digresie ne explică mica întindere a acestei cuvântări.

Din cei trei deputaţi trimişi să discute cu Antoniu, Sulpicius, jurisconsultul, care plecase bolnav, moare pe drum; ceilalţi se întorc la Roma, cu propuneri inacceptabile. Senatul decide să înceapă ostilităţile, decretând că nu va fi un *bellum,* ci un *tumultum.* Cicero rosteşte a opta *Filipică,* în care critică lipsa de energie a consulilor şi lipsa de curaj a senatului. El pretinde că lupta contra lui Antoniu nu trebuie considerată ca un război civil. În războaiele civile, se luptase poporul împărţit în partide, pe când acum situaţia era cu totul alta: de o parte se găsea tot poporul şi senatul, de cealaltă un general răzvrătit. Examinând propunerile de la Modena, se miră că deputaţii au putut sta să le asculte şi, în fine, propune ca oricine rămâne credincios lui Antoniu să fie declarat duşman al poporului roman. Propunerea se votează de către un senat îmbărbătat de curajoasa cuvântare a lui Cicero.

După două zile, într-o nouă şedinţă a senatului, consulul însă propune să se acorde lui Sulpicius, mort în serviciul

patriei, funeralii naţionale, un monument sepulcral şi o statuie la Roma. A treia propunere găseşte un glas contra; Cicero ia atunci cuvântul pentru a susţine propunerea consulului şi rosteşte a noua *Filipică;* apărând memoria lui Sulpicius, el găseşte ocazia de a lovi în Antoniu. Cuvântarea cuprinde un elogiu al celui defunct; apoi observaţia că ridicarea unei statui este un obicei moştenit de la strămoşi pentru a onora memoria celor care s-au sacrificat pentru patrie; şi, pentru încheiere, faptul că, în cazul special, statuia va însemna şi o veşnică protestare împotriva lui Antoniu. Statuia se acordă. Această *Filipică* este de o mai mare noblețe şi înălţime de spirit.

A zecea *Filipică* o ţine cu ocazia unor veşti favorabile, sosite din Orient. Brutus, cu ajutorul lui Q. Hortensius, proconsul în Macedonia, reuşise să strângă o armată la Durazzo şi comunicase senatului acest fapt îmbucurător. Consulul Pansa propune să i se acorde un elogiu, dar socrul său, Calenus, se împotriveşte, sub cuvânt că n-avea încredere în exactitatea celor trimise de Brutus. Cicero vorbeşte pentru a susţine propunerea lui Pansa. el face elogiul lui Brutus, vorbind despre trecutul lui şi despre marile calităţi cu care era înzestrat: înţelepciunea, dezinteresarea, cumpătarea. Portretului lui Brutus îl opune pe acela al lui Antoniu, îndreptând în contra acestuia un nou şi violent atac. Încheia propunând să se acorde lui Brutus comanda în Macedonia, Iliria şi Grecia.

Cassius, care se afla în Siria, voia să facă acolo ceea ce Brutus făcuse în Macedonia, adică să strângă o armată pentru a o pune la dispoziţia senatului. Dolabella, fostul ginere al lui Cicero, era guvernatorul Siriei, şi, aflând de intenţiunea lui Cassius, se opune. Pentru aceasta, e declarat duşman al patriei şi se decide să se trimită contra lui o expediţie. După o zi de discuţii asupra comandei, Cicero ia cuvântul, rostind astfel a unsprezecea *Filipică,* şi cere comanda pentru Cassius. Lucrul era destul de delicat, fiindcă trebuia să menajeze pe cei doi consuli, care aveau dreptul să ceară ei comanda. Dar nici nu i se

putea face lui Cassius, care avea acolo merite incontestabile, ofensa de a i se trimite alt comandant. Senatul ezită şi tergiversează. Cassius nu mai aşteaptă decretul senatului, ia singur comanda, are succese şi, drept recompensă pentru aceste succese, îi vine pe urmă şi decretul cerut.

A douăsprezecea *Filipică* a fost rostită tot în senat. Unii agitau ideea să se trimită o nouă deputaţie lui Antoniu, la Modena unde Brutus continua să se găsească asediat. Cicero, din afecţiune pentru Brutus, aprobă ideea trimiterii unei noi deputaţii şi primeşte chiar fără să facă parte din ea. După ce se admite propunerea, propunătorii, care erau amici ai lui Antoniu, declară că nu ştiu cum va fi primită delegaţia de către acesta, fiindcă ei făcuseră propunerea pe cont propriu, fără o prealabilă înţelegere cu dânsul. Văzându-şi buna credinţă înşelată, Cicero pronunţă a douăsprezecea *Filipică* în contra lui Antoniu, în urma căreia nu se mai trimite nici o delegaţie.

A treisprezecea *Filipică* e provocată de două scrisori: una a lui Lepidus către senat, ca să-l sfătuiască să facă pace cu Antoniu; alta a lui Hirtius către Cicero, prin care-l informa că Antoniu făcuse propuneri lui Octavian, în vederea unei acţiuni comune împotriva foştilor pompeieni şi a republicanilor, asasinii unchiului său. Scrisorile dovedeau intenţia lui Antoniu de a continua lupta cu senatul şi de aceea Cicero pronunţă o cuvântare în care combate părerea lui Lepidus şi arată că întoarcerea lui Antoniu este incompatibilă cu libertatea.

A paisprezecea *Filipică* e provocată de noi succese obţinute de generalii devotaţi senatului în contra lui Antoniu. Se propune să se acorde acestor generali *supplicationes,* iar cetăţenii să considere războiul terminat şi să înceapă a purta iarăşi toga. Cicero ia cuvântul spre a răci puţin entuziasmul senatorilor; războiul e în curs, crede Cicero, şi nu se poate vorbi de pace; Modena era încă asediată şi Brutus continua să lupte. El cere însă ca suplicaţiile să dureze cinci zile (numai Caesar şi Pompei mai avuseseră suplicaţii aşa de lungi), să se acorde celor trei

generali titlul de *imperator,* să se ridice un monument în cinstea soldaţilor căzuţi şi familiile lor să capete recompense. Această *Filipică* (21 aprilie 43) poate fi socotită cântecul lebedei: este ultimul discurs rostit de Cicero. După şapte luni, la 7 decembrie, va fi asasinat.

Tonul *Filipicelor* e foarte violent. El se explică prin faptul că Antoniu era nu numai un adversar politic, dar şi un inamic personal al lui Cicero. Se pare că în discursul lui contra lui Cicero fusese de o ironie reuşită şi-l ridiculizase cu mult spirit. Lovit în amorul său propriu, marele orator nu putea uita această ofensă şi de aceea lupta sa contra lui Antoniu are şi accente de ură personală. În a treisprezecea *Filipică,* el mărturiseşte în mod clar scopul cuvântării sale:

„Vreau să-i răpui sub invectivele mele şi să-l predau, vestejit, dispreţului etern al posterităţii"[56].

CARACTERELE ELOCINŢEI CICERONIENE

În întinsa activitate a lui Cicero, partea oratorică ocupă desigur locul cel mai important. Este interesant să ştim ce crede el însuşi despre arta sa oratorică. Între cele trei domenii – oratoric, retoric şi filosofic, – în care i-a fost dat să se manifeste, preferinţa lui merge către cel dintâi. Se socoteşte, în primul rând, orator. Ne-o spune la începutul tratatului filosofic *De officiis* (1, 1, 2), unde declară că, dacă se recunoaşte inferiorul multora în filosofie, revendică întâietatea în arta de a vorbi. Predilecţia sa pentru această ocupaţie, ne-o explicăm când citim, în *De oratore,* că cea mai mare satisfacţie i-o dă oratoria. Vorba frumoasă este, pentru el, cel mai minunat meşteşug, fiindcă ea dă oratorului posibilitatea să aibă o influenţă directă asupra mulţimii, s-o cucerească, să o îndrumeze. Prin puterea ei asupra maselor, elocinţa are astfel şi o mare utilitate socială.

Antichitatea confirmă în totul opinia pe care Cicero o exprimase despre sine. Ea este unanimă în a-l socoti ca pe cel mai mare orator. Quintilian (*Instit. orat.*, X, 1, 112), scrie că, pentru cei vechi, Cicero şi elocinţa erau două cuvinte sinonime:

„Quare non immerito ab hominibus aetatis suae regnare in iudiciis dictus est, apud posteros vero id consecutus, ut Cicero iam non hominis nomen, sed eloquentiae habeatur".

(„De aceea cu drept cuvânt contemporanii săi l-au numit regele tribunalelor, iar urmaşii îl admiră în aşa măsură, încât socotesc că Cicero nu este numele unui om, ci al elocinţei.")

Aceeaşi părere a împărtăşit-o neîntrerupt şi Evul Mediu şi Renaşterea. În secolul XIX se produce însă o reacţiune. Pe când criticii francezi, englezi şi italieni continuă vechea tradiţie, şcoala germană, începând cu Drumann şi continuând cu Mommsen, contestă cu violenţă nu numai pe orator, dar întreaga personalitate a lui Cicero. Explicaţia acestei poziţii ne-o dau condiţiile speciale în care scriau cei doi istorici germani. Drumann şi Mommsen nu scriau o istorie obiectivă, ştiinţifică, preocupată numai de a găsi adevărul, oricare ar fi fost el, ci o istorie cu tendinţe, o istorie pentru prezent: cum Cicero fusese adversarul cel mai neîmpăcat al imperialismului cezarian, a-l combate pe el însemna a combate adversarii imperialismului german de la 1870; după cum a ridica în slăvi figura lui Caesar, însemna a servi pe Wilhelm I şi pe Bismarck.

Marea critică ce i se aduce este, mai ales, lipsa de etică. Oratorul trebuie să aibă şi *pathos*, dar şi *ethos*, o conştiinţă morală. Absenţa unei baze etice s-ar manifesta la Cicero prin nesinceritate şi prin versatilitate. Toată activitatea sa judiciară, spune Drumann, este opera unui avocat versatil. Astfel, Cicero a atacat vehement în *Verrine* pe magistraţii ce jefuiau provinciile. Dar acelaşi Cicero apără pe Fonteius, un fel de Verres al Galliei. Constituindu-se în apărător al bunelor moravuri, el atacă pe Piso, pe Antoniu, dar pledează pentru Caelius, prototipul desfrâului roman. Face o lege contra corupţiei electorale (*Lex Tullia de ambitu*), dar apără pe Murena, care o calcă.

La aceste critici se răspunde în felul următor: un om politic e totdeauna silit să ţină seama de nevoile momentului. Există, în viaţa politică, o seamă de contingenţe cărora omul nu se poate sustrage, care îl silesc să se-ndoaie, să facă compromisuri. E, deci, defectul speciei, nu al unui om. Este, în al doilea rând, o chestiune temperamentală. Sunt caractere inflexibile, cum au fost cei doi Cato, şi sunt caractere mai flexibile, între care trebuie să aşezăm şi pe Cicero. În fine, în al treilea rând, nu trebuie să uităm condiţiile speciale ale meseriei de avocat. Apărarea clientului obligă pe avocat să susţină deseori puncte de vedere cu care el nu se identifică. Cauza clientului nu este şi cauza apărătorului. Este o idee asupra căreia Cicero însuşi ţine să insiste:

„Sed errat vehementer, si quis in orationibus nostris, quae in iudiciis habuimus, auctoritates nostras consignatas se habere arbitratur. Omnes enim illae orationes causarum et temporum sunt, non hominum ipsorum ac patronorum. Nam si causae ipsae pro se loqui possent, nemo adhiberet oratorem. Nunc adhibemur, ut ea dicamus, non quae nostra auctoritate constituantur, sed quae ex re ipsa causaque ducantur". (*Pro Cluentio,* 50, 139–140).

(„Se înşeală foarte cine crede că, în pledoariile pe care le-am ţinut în tribunale, întâlneşte propriile noastre convingeri. Toate acele pledoarii sunt ale proceselor şi ale împrejurărilor, nu ale oamenilor şi ale avocaţilor. Dacă pricinile s-ar putea judeca singure, nimeni nu ar lua un avocat. Suntem angajaţi tocmai ca să spunem nu ceea ce constituie convingerea noastră, ci ceea ce este necesar pentru împrejurare şi pentru proces.")

De altfel, unii critici (Quintilian) admiră tocmai pledoariile ţinute în procesele grele, în care oratorul, găsindu-se la strâmtoare, trebuind să apere cauze dubioase, pune la contribuţie toate resursele talentului său.

Acuzaţiile aduse omului politic nu sunt mai puţin grave decât cele privind pe avocat. Mommsen porneşte atacul,

afirmând că toate succesele lui Cicero se datorau nu elocinţei, ci abilităţii: el vedea unde reuşita îi era asigurată şi alerga după ea: *„il courait au secours de la victoire"*. Cicero ar fi pledat deci numai cauze câştigate, de care nu era legat nici un risc. Astfel, *Verrinele* ar fi fost publicate după ce legea lui Sulla asupra tribunalelor fusese abolită; *Filipica* a II-a ar fi fost răspândită după ce Antoniu plecase din Roma; *Catilinara* I, al cărei obiect era de a decide pe Catilina să părăsească Roma, ar fi fost pronunţată într-un moment când conjuratul era deja hotărât să plece. Argumentele sunt pătimaşe. Dacă *Verrinele* au fost publicate după reforma tribunalelor este o simplă întâmplare; hotărârea lui Cicero de a acuza pe Verres era luată înainte, şi, ca dovadă avem ancheta sa de trei luni în Sicilia cu mult anterioară reformei. Dacă *Filipica* a II-a a fost rostită în absenţa lui Antoniu, *Filipica* I a avut loc pe când acesta era în Roma. Catilina era hotărât să plece, dar hotărârea lui era luată tocmai în urma atitudinii lui Cicero.

O altă greşeală ce se face e judecarea elocinţei lui Cicero după rezultatele ei practice, care sunt nule. El şi-a făcut, în adevăr, iluzia că poate, prin elocinţă, să domine prezentul, care aparţinea oamenilor de arme. Şi-a dat singur seama, mai târziu, de această naivitate, când scria lui Atticus: *„Bella gerimus contra arma verbis"* („Mă lupt cu cuvintele contra armelor")[57], dar atunci era prea târziu. A mai crezut, apoi, cu tărie – şi aceasta era o a doua eroare de optică politică – în capacitatea vechilor instituţii republicane de a se menţine neatinse în mijlocul formelor noi de viaţă pe care le îmbrăca societatea romană. Dar nu toate lucrurile se judecă după succesul lor imediat. După rezultate se poate judeca omul politic, nu însă scriitorul, oratorul şi artistul.

Calităţile artistice ale oratoriei lui Cicero nu sunt prea uşor de definit. Elocinţa sa nu se întemeiază nici pe tăria argumentelor (ca la Demostene), nici pe forţa convingerii (fiindcă adesea e silit să pledeze călcându-şi pe inimă), nici pe

ştiinţa juridică (fiindcă de multe ori interpretează legile, le sofisticheză şi le trage de păr). Elocinţa ciceroniană se caracterizează însă prin patetic, abilitate, spirit, pitoresc, stil îngrijit şi armonie (ritm).

Cicero e neîntrecut în *pathos,* care formează secretul prerorației ciceroniene. De aceea, ori de câte ori pleda într-un proces alături de alţi avocaţi, era lăsat să vorbească cel din urmă. Pateticul său nu era uniform şi monoton, ci nuanţat, potrivit cu situaţia. Modele de perorații patetice sunt cele din *Pro Milone, Pro Murena, Pro Fonteio, In Verrem,* etc.

Prin tact şi abilitate, el ştie să câştige de la început bunăvoinţa ascultătorilor, să li se facă simpatic, să prezinte lucrurile într-o lumină favorabilă tezei sale şi să evite cu dexteritate tot ceea ce ar fi impresionat în chip neplăcut. Crea, cu alte cuvinte, atmosfera.

Pentru spiritul său, a fost socotit cu dreptate „cel mai spiritual dintre romani". Ca orice om de spirit, putea să parcurgă cu uşurinţă toată gama de nuanţe pe care le prezintă acest aspect al minţii omeneşti, de la umorul cel mai fin până la invectiva cea mai aspră. Ştia să unească ironia, gluma şi satira cu complimentul şi amabilitatea.

Pitorescul se manifestă în descrierile şi portretele pe care le întâlnim în foarte multe dintre discursurile sale. Înzestrat cu puterea de a reda realitatea în mod plastic, el face descrieri pline de viaţă şi de mişcare, iar în portrete reuşeşte să fixeze un tip în câteva trăsături caracteristice. Exemple de asemenea portrete magistrale avem în *Pro Roscio Comoedo* (negustorul Cheres), în *Verrine* (Verres), în *In Vatinium* (Vatinius) ş.a.

Stilul ciceronian e fără rival şi se distinge prin două mari calităţi: puritatea vocabularului şi ritmul frazei. Zicem că limba lui Cicero este pură, fiindcă nu întrebuinţează decât cuvinte urbane, de bună calitate, clasice, evitând deopotrivă neologismele şi arhaismele, expresiile populare şi barbarismele. Cât priveşte ritmul, periodul ciceronian este un model

armonie şi muzicalitate. Elementul ritmic îl formează mai ales aşa numitele clausule, adică felul cum se sfârşeau frazele din paralelismul propoziţiunilor în frază. Debitul larg, bogăţia verbală, verbozitatea, volubilitatea care i se impută câteodată lui Cicero se explică tocmai prin preocuparea de ritmică. Prin aceasta, proza ciceroniană e înrudită cu poezia. Se deosebeşte de poezie prin aceea că evită să întrebuinţeze clausulele poetice şi în special clausula epică (dactil-troheu) şi are grijă să nu se repete, cel puţin la mică distanţă, aceeaşi clausulă. Această grijă reuşeşte să dea prozei o cadenţă mai puţin uniformă şi monotonă decât cadenţa poetică.

Forma oratorică a lui Cicero nu a avut de la început aceeaşi înfăţişare. Cultivând la început genul asiatic, al cărui reprezentant era la Roma era Hortensius, gen abundent, încărcat, emfatic, teatral (v. *Pro Quinctio, Pro Roscio Amerino*), el a evoluat apoi către genul temperat, mai sobru, mai simplu, mai personal. El a ştiut să pună la contribuţie toate cele trei genuri de oratorie (*tres genera dicendi*) şi pe cel mai simplu, atic (tipul lisiac) şi pe cel moderat şi pe cel sublim, fie folosindu-le separat (stil simplu în *Pro Caecina,* moderat în *Pro lege Manilia,* sublim în *Pro Rabirio*), fie reunindu-le pe toate trei într-o aceeaşi cuvântare (*Verrine, Pro Cluentio, Pro Murena,* etc.).

Se pune chestiunea dacă cuvântările lui Cicero, în forma în care ne-au parvenit nouă, sunt şi cele rostite în realitate. E neîndoielnic că, înainte de a le publica, autorul le-a revăzut şi le-a refăcut. Modificările nu privesc însă părţile literare, artistice, ci pe cele tehnice, adică pe acelea care se supuneau mai greu efectelor artei. Cicero nu putea să nu aducă aceste modificări, fiindcă trebuia să adapteze cuvântările publicului căruia se adresau. Astăzi, pentru noi modernii, este o mare diferenţă între scris şi între vorbit. Scrisul se adresează ochilor şi vorba urechii. Altfel scriem şi altfel vorbim. Există un stil al cuvântului tipărit şi altul al cuvântului rostit. La cei vechi, această diferenţă nu exista. Publicul antic era un public de auditori, nu de

cititori. Cartea se citea cu voce tare, se auzea. De aici grija de a adapta şi cuvântul scris exigenţelor muzicale ale urechii.

OPERA RETORICĂ

Cicero n-a fost numai un om elocvent şi un mare artist al cuvântului, ci şi un teoretician al artei de a vorbi. Este sigurul dintre marii oratori care a expus în detalii teoria artei sale. Teoria pare, de altfel, să fi precedat la el practica, sau, în orice caz, primele sale încercări de teoretizare sunt contemporane cu primele discursuri. Opera sa de retorică cuprinde şase lucrări: *De inventione, Brutus, Orator, De optimo genere oratorum, Partitiones oratoriae* şi *Topica.*

De inventione. *De inventione* a fost scrisă pe la 86 (84, după alţii), când autorul avea între 20 şi 22 de ani. Fusese concepută pe un plan vast: trebuia să se ocupe cu toată elocinţa, dar n-au fost scrise decât două cărţi din cele patru proiectate. E o carte ce se resimte de extrema tinereţe a autorului, care abia ieşise din şcoala de retorică.

Prima carte cuprinde definiţia, delimitarea şi clasificarea materiei retorice.

Retorica e definită ca o disciplină a ştiinţei politice. Ea are trei componente: a) *officium,* b) *finis,* c) *materia.* Datoria oratorului este să vorbească în chip convingător; scopul său final este să convingă; materialul său îl formează toate mijloacele pe care arta i le pune la îndemână.

În fine, diversele genuri de elocinţă se pot clasifica în trei: a) *demonstrativum,* b) *deliberativum,* c) *iudiciale.* Genul demonstrativ priveşte pe oratorul politic; cel deliberativ discuţiile filosofilor; cel judiciar pe avocaţi.

Se trece apoi la analiza celor cinci operaţii ale activităţii retorice: 1) *inventio,* 2) *dispositio,* 3) *elocutio,* 4) *memoria,* 5) *pronuntiatio.*

Invenţiunea este adunarea materialului ce va forma substanţa discursului; dispoziţiunea e aşezarea în ordine a materialului cules; elocuţia e forma în care acel material va fi prezentat; memoria este partea tehnică, de memorizare; pronunţarea priveşte rostirea, dicţiunea.

După aceasta, Cicero se ocupă de diferitele feluri de subiecte juridice (*causae*). Punctul central al oricărui proces se numeşte *constitutio;* este fondul unui discurs, punctul controversat, motivul care a provocat discuţia şi dezbaterea juridică. *Constitutio* poate fi de patru feluri: *conjecturalis,* adică se discută despre existenţa faptului în sine; *definitiva,* dacă se discută asupra numelui care trebuie dat faptului existent; *generalis,* dacă cercetează felul faptului în discuţie; *translativa,* când se discută asupra procedurii de urmat.

În fine, se analizează părţile unei cuvântări care sunt şase: 1) *exordium,* 2) *narratio,* 3) *positio* (*probatio*), 4) *confirmatio,* 5) *reprehensio,* 6) *peroratio.* Exordiul este introducerea; *narratio* este expunerea faptelor; *positio* (*probatio*) este expunerea punctului de vedere al celui ce vorbeşte; *confirmatio* e susţinerea acestui punct de vedere; *reprehensio* este combaterea punctului de vedere advers, iar peroraţia este finalul patetic.

Cartea a doua cuprinde *loci communes,* locurile comune care stau la îndemâna oratorului pentru ca să-şi mobilizeze orice pledoarie; diferitele aspecte pe care le poate lua *confirmatio* şi *reprehensio,* părţile active ale unui discurs; argumentele care servesc să amplifice orice fapt, prin care acesta poate deveni subiect de consideraţii de ordin general.

Două observaţii se impun cu privire la această operă a lui Cicero. Prima, pe care o face şi Quintilian, e că oratorul nu s-a mărginit la limitele indicate de titlu, adică la invenţiune, ci s-a

ocupat şi cu părţile unei cuvântări care, după clasificarea lui Hermagoras, urmată de Cicero, aparţine lui *ordo* (τάξις) nu lui *inventio* (εὕρεσις). Apoi, Cicero îşi dă osteneala să contopească două teorii: a celor trei genuri (demonstrativ, deliberativ şi judiciar) – pe care greşit o atribuie lui Aristotel – cu cealaltă teorie a lui Hermagoras, care susţinea că elocinţa se împarte în două categorii: *thesis* (θέσις) (elocinţa deliberativă) şi *hypothesis* (ὑπόθεσις) (elocinţa judiciară).

Izvoarele lui Cicero par să fie aceleaşi cu ale operei *Rhetorica ad Herennium,* al cărei autor e necunoscut (poate Cornificius), dacă nu cumva s-a folosit chiar de-a dreptul de această lucrare. Dar, pe când *Rhetorica ad Herennium* romanizează materia, ca şi numele proprii, introducând exemple din istoria Romei şi căutând să capete aspectul unei lucrări latine şi al unei contribuţii peronale, Cicero tratează o materie greacă, nu substituie numele greceşti şi se mulţumeşte să raporteze ce învăţase la şcoală. *Rhetorica ad Herennium* voia să inaugureze o educaţie naţională şi polemiza cu grecii; Cicero face o simplă operă de informaţie asupra originilor greceşti ale elocinţei şi, departe de a le combate, el adoptă regulile şi clasificările greceşti, fără a reuşi însă să dea acestei doctrine, în expunerea sa, coeziune, sistem sau măcar o prezentare personală. *De Inventione* e o încercare, o însăilare, de care el însuşi va vorbi mai târziu fără multă consideraţie.

De oratore. O operă personală face Cicero după 30 de ani, în 55: *De oratore.* E anul în care luptele dintre bandele lui Clodius şi Milo erau la paroxism. La această epocă, după 25 de ani de succese neîntrerupte, oratorul se găsea acum în punctul culminant al elocinţei sale. Nu mai era şcolarul necunoscut din 84, ci acela care cucerise „regalitatea forului" (*Ad Att.,* IX, 18, 1). Forma nu mai e didactică, expozitivă, ci e dialogată. Autorul era preocupat de o formă artistică, urmând exemplul ilustru al lui Plato. Într-o asemenea formă de prezentare, problemele puteau

fi discutate pe toate feţele, pro şi contra. Tonul putea fi mai variat şi mai animat; în locul didacticismului grav, o conversaţie familiară şi plină de mlădiere; în locul teoriei uscate şi abstracte, idei în mişcare, viaţă, cu o „punere în scenă" şi cu actorii în acţiune. Cei doi convorbitori sunt Lucius Licinius Crassus şi M. Antonius, cei doi mari oratori ai epocii precedente. Cicero nu apare în dialog. Cadrul convorbirii îl formează vila de la Tusculum a lui Crassus. Dialogul se desfăşoară în mijlocul naturii, sub un platan stufos, ca şi acela sub care Socrate discuta cu Phedru.

Scopul în care publică această nouă operă e important: reacţiunea contra retoricii şi contra şcoalei. E un punct de vedere cu totul opus celui din *De inventione*. În şcoale se învăţau regule, numai regule şi iarăşi regule; se operau clasări, diviziuni şi subdiviziuni la nesfârşit; se analizau cazuri, genuri, specii şi se dădeau formule pentru fiecare caz, gen şi specie; se etichetau şi se catalogau toate procedeele retorice: cu un cuvânt, şcoala pretindea să fabrice oratori după reţete consacrate, suplinind aptitudinile personale, meditaţia şi sforţarea, cu regule. Cicero se ridică împotriva acestor regule şi împotriva exagerărilor tratatelor de retorică. Acestea ucid adevărata elocinţă. El observă cu dreptate:

„sic esse non eloquentiam ex artificio, sed artificium ex eloquentia natum" (*De or.*, I, 146).

(„Nu elocinţa s-a născut din retorică, ci retorica din elocinţă.")

Elocinţa a fost întâi, retorica a venit pe urmă. Retorica nu e decât un mijloc, şi nu un scop. Ceea ce Cicero cere, în primul rând, unui orator este studiul. Prima condiţie e o mare cultură generală. Prin studiu ajunge oratorul să realizeze două lucruri: o bună preparare prealabilă a fiecărui discurs în parte (Cicero nu admite improvizaţia) şi o aprofundare a diferitelor domenii de cunoştinţe. El combate „specializarea" care se face în şcoală. Cultura generală a oratorului trebuie să cuprindă toate domeniile

de activitate spirituală: drept civil, istorie, geografie, poezie, literatură, filosofie. Mai ales filosofia este importantă, fiindcă ea dă amploare chiar şi cazului cel mai neînsemnat; înnobilează şi dă orizont larg oricărui subiect. Iată un exemplu de lărgire a perspectivei: C. Gracchus a fost ucis de consulul Opimius. Dacă vrei să treci de la acest fapt particular şi banal la o discuţie mai înaltă, trebuie să-l legi de o idee generală, independentă de persoanele în chestiune; omorul e condamnat de legi; dar Opimius era înarmat cu un senatusconsult. Şi atunci, problema care trebuie discutată, în afară de cazul special şi care să poată fi raportată la multe alte cazuri, e următoarea: întrucât un omor e permis când e în joc salvarea patriei?

Deci, înainte de a vorbi, oratorul trebuie să ştie ce are de spus; înainte de a exprima idei, trebuie să aibă idei. Ca şi filosoful, el trebuie să aibă un conspect general al capitalului de cunoştinţă umană (συνοπτικὸς ὁ φιλόσοφος). Devenit filosof, oratorul va fi condus de filosofie pe cele mai înalte culmi ale elocinţei.

Dintre cei doi interlocutori, Crassus susţine teoria ciceroniană, iar Antonius teoria scolastică. Opera e împărţită în trei cărţi, cu trei subiecte: *Metodologia, Enciclopedia* şi *Tehnica.*

În *Metodologie,* Cicero examinează calităţile care sunt necesare unui orator. El trebuie să aibă:

1) *doctrina* (ştiinţă),
2) *natura* (calităţi naturale),
3) *exercitatio* (practică),
4) *imitatio* (şcoală).

Prin ştiinţă, Cicero înţelege cultura generală şi preparaţia specială a fiecărui caz; prin calităţi naturale el înţelege atât pe cele fizice, voce sonoră, plămâni puternici, prestanţă în înfăţişare (calităţi cu care cineva se naşte şi care nu se pot obţine la şcoală), cât şi pe cele intelectuale, adică mobilitatea, puterea de a impresiona, căldura care animează gândirea. Prin practică se înţeleg exerciţiile care trebuie făcute pentru a dezvolta şi

ameliora calităţile naturale; începătorii trebuiau să ia parte la acele procese simulate, pe care le preparau mai întâi scriindu-le, şi care erau cea mai bună preparaţie, pentru procesele adevărate de mai târziu. Prin *imitatio* (şcoală), Cicero înţelege că fiecare tânăr trebuie să-şi aleagă un orator-model, cu care crede că are puncte de asemănare şi să caute a egala modelul propus, imitând părţile bune şi ocolind pe cele rele.

Enciclopedia elocinţei oratorul trebuie s-o obţină prin lecturi întinse în domeniul ştiinţelor şi al artelor (drept roman şi străin, istorie, poezie, etc.), prin colecţionarea cuvintelor celebre, a glumelor şi a vorbelor de spirit rostite de marii oratori, prin citirea şi declamarea de pasagii din autorii însemnaţi şi, în fine, prin traducerea din greceşte.

Tehnica cuprinde cunoştinţele de specialitate, regule gândite şi experimentate de cei cu practică.

Inventio e operaţia adunării materialului; oratorul trebuie mai întâi să stea de vorbă cu clientul şi să scoată de la el tot ce se poate scoate; apoi să mediteze singur, cântărind toate argumentele favorabile. Trebuie să se gândească în care dintre cele patru categorii de *constitutio* poate închide faptul dat. Procesul are a stabili dacă faptul s-a întâmplat sau nu? (*coniectiuralis*); sau cum trebuie calificat? (*generalis*); sau ce nume poartă? (*definitiva*); sau care e procedura de urmat? (*translativa*).

Oratorul nu trebuie să uite că are trei mari datorii – spune Cicero: *probare, conciliare, movere:* să dovedească, să câştige simpatia auditorului şi să-l mişte.

După *inventio* urmează *dispositio,* aranjarea materialului. Aici are două căi de urmat: să-l ordoneze după tipic, adică în cele şase părţi ale unei cuvântări (*exordium, narratio, positio, confirmatio, reprehensio, peroratio*), sau să-i aleagă un alt plan după necesităţile cazului (cum a făcut Cicero însuşi în *Verrine*).

Elocutio e forma în care prezinţi materialul. Elocuţiunea trebuie să îndeplinească patru condiţii; ea trebuie să sune: *latine*

(corect), *plane* (clar), *ornate* (frumos), *apte congruenterque* (*dicere*) (potrivit cu împrejurarea).

Latine: a vorbi curat şi corect latineşte; *plane:* a avea o expunere clară, evitând cuvintele cu două sensuri, frazele prea lungi şi tot ce poate îngreuia cursivitatea expunerii; *ornate:* discursul să fie îngrijit, alegând cuvinte frumoase prin ele însele, considerate izolat, şi apoi unindu-le frumos în frază, folosind figurile retorice şi dând frazei cadenţă (*numerus*), ritmul prozei; *apte congruenterque:* stilul să fie potrivit cu materialul, adică stil simplu, mediu ori sublim, după caracterul cuvântării.

Sistemul retoric expus în *De oratore* este, în eclectismul său, o creaţiune ciceroniană. Problema pe care o dezbate este destul de gingaşă şi constă, în ultimă analiză, în a şti care e partea retoricii şi care a filosofiei în formarea unui orator. Dispute dintre partizanii şcolii de retorică şi dintre aceia ai largei pregătiri filosofice, dintre retori şi filosofi, se reduce, în fapt, la vechiul antagonism dintre fond (filosofia) şi formă (retorica). Această discuţie nu se iscase în timpul lui Cicero, ci începuse mult mai demult, prin secolul IV a. Cr. între Socrate şi sofişti. Sofiştii susţineau că oratorul trebuie să posede numai abilitate politică, pe când Socrate îi cerea virtute politică. Pentru sofişti, singurul scop al oratorului era să aibă succes asupra adversarului; pentru Socrate, ţinta era căutarea adevărului. Sofiştii reprezentau, deci, teza retorică, Socrate pe cea filosofică. Platon, elevul şi divulgatorul ideilor maestrului, duce mai departe concepţia socratică: pentru el, retorica este sclava filosofiei. Filosoful singur gândeşte pe cont propriu; oratorul nu este decât interpretul, pe lângă cetăţeni, al doctrinelor filosofice. După Platon, Aristotel reia şi dezvoltă într-un mod personal teoriile platoniene despre oratorie. El, spre deosebire de Socrate şi Platon, înalţă retorica până în sferele filosofiei, silind-o să se încorporeze în sistemul său filosofic. Epicur o exclude cu totul din învăţământul său. În fine, stoicii imită pe Aristotel,

contopind cele două discipline, însă cu vederi de un pronunţat caracter practic. În secolul III e linişte. Discuţia e reluată însă, şi cu un pronunţat caracter polemic, în secolul al II-lea a. Cr., când filosofii peripateticeni (Critolaos) se ridică din nou împotriva tiraniei retoricii; filosofii stoici (Carneade) o apără. Epicurienii erau împărţiţi în două.

Această ceartă dintre filosofie şi retorică se poate grupa în jurul a două chestiuni principale: 1) este retorica o artă? 2) care sunt limitele retoricii faţă de cele ale filosofiei? Locul lui Cicero în această controversă este acela al unui eclectic. El ocoleşte prima întrebare, spunând că răspunsul depinde de ceea ce înţelegem prin artă. Condiţionează deci rezolvarea acestei probleme de conţinutul ce se acordă termenului artă. La a doua întrebare, Cicero răspunde contopind studiul retoricii cu filosofia. Unirea trebuie făcută în aşa măsură, încât să concilieze cele două teze în discuţie, a oratorului şi a filosofului. Filosoful caută, analizează şi discută. Oratorul convinge. El se foloseşte de rezultatele obţinute de filosof, dar suprimă ariditatea discuţiei prin care s-a ajuns la ele. S-ar părea că Cicero adoptă concepţia aristotelică; în realitate, e o sensibilă diferenţă între cele două concepţii: la Aristotel, retorica era înglobată în filosofie, pe când Cicero uneşte idealul teoretic (filosofia) cu cel practic (retorica). În această îmbinare a teoriei cu practica stă caracterul latin al lui *De oratore* şi contribuţia personală a lui Cicero în această îndelung cultivată disciplină. Opera se distinge şi prin formă; proza din *De oratore* este un model de frază artistică.

Brutus. *Brutus* e scris către sfârşitul lui 46, după Pharsalus, în plină dictatură a lui Caesar, când Cicero era retras din viaţa politică şi se ferea să mai apară şi la tribunale. Ea e izvorâtă din dorinţa autorului de a combate o altă şcoală, care prinsese teren la Roma: şcoala atică. Un cenaclu de tineri nobili, rafinaţi la cultura greacă, profesau următoarele două credinţe: în proză, aticismul; în poezie, alexandrismul (*poetae novi,* νεώτεροι). În

proză, ei cereau simplitate şi *urbanitas;* în poezie, eleganţă, erudiţie, graţie, luând ca model pe Callimach. În ce priveşte arta de a vorbi, ei nu puteau să fie decât adepţii unei forme oratorice simple, sobre, reci, fără artificii şi fără flori de retorică, propunând ca modele pe Lysias şi Thucydide. Şcoala era reprezentată de Calvus, Catullus, Rufus, M. Iunius Brutus şi alţi tineri de talent şi teoriile lor începeau să prindă teren; Cicero simte nevoia să reacţioneze contra acestei noi şcoale, apărând pe cea veche, al cărei reprezentant era el. Nu cunoaştem aspectele acestei dezbateri literare, căci ne lipsesc izvoarele. Avem, firește, opera ciceroniană *Brutus* şi corespondenţa; dar aceste informaţii provin dintr-o singură parte. Nu ne-a rămas mai nimic de la atici (cu excepţia poeziei lui Catul); nu avem nimic din discursurile lor, deşi ştim că Licinius Calvus era unul din oratorii foarte apreciaţi ai Romei. Abia o notiţă informativă din Tacit, care nu iubeşte nici pe atici, nici pe Cicero. Putem doar să ne dăm seama că polemica a avut un caracter foarte violent, după tonul operei lui Cicero. Pe când *De oratore* era scris pe un ton sigur, calm, didactic, în cele următoare se observă unul iritat şi agresiv. Ecou al caracterului violent al acestei discuţii este epigrama pe care Catul i-o face lui Cicero: *„Tanto pessimus omnium poeta / quanto tu optimus omnium orator"*[58], care nu se explică decât ca răspuns la un atac al lui Cicero. Ce despărţea pe Cicero de atici? Ca fond, ei nu se deosebesc deloc: şi unii şi alţii cereau oratorului o vastă cultură. Unde survenea neînţelegerea era forma: aticii îi imputau lui Cicero prea multă verbozitate, *copia verborum;* Cicero le imputa aticilor uscăciunea, *inopia verborum.* Când Cicero se întorsese la Roma, după studiile din Grecia, cu mai bine de 30 de ani în urmă, era la modă un stil oratoric foarte încărcat, stilul asiatic, al cărui reprezentant era Hortensius. Cicero, care învăţase la şcoala lui Apollonios Molon un stil moderat de elocinţă, apărea atunci ca o reacţiune contra oratoriei lui Hortensius. Vremea trecuse şi tânăra generaţie socotea că şi acest gen era prea încărcat şi manifesta o

pronunţată tendinţă către simplicitate. Aticii se găseau acum faţă de Cicero în aceeaşi poziţie în care acesta se găsise, cu 30 de ani în urmă, faţă de Hortensius.

Ca să se apere, ca să respingă acuzaţiile aticilor şi ca să convingă pe Brutus, la care ţinea şi care prefera teoriile atice, Cicero compune două tratate de retorică, *Brutus* şi *Orator*, şi dă, ca să exemplifice şi să sprijine părerile sale, două traduceri: *Discursul asupra coroanei* al lui Demostene şi *Discursul lui Ctesifon* al lui Eschine. Aceste două traduceri s-au pierdut; ni se păstrează prefaţa pe care el o scrisese pentru aceste traduceri, intitulată *De optimo genere dicendi.*

Brutus e scris tot în formă de dialog: de o parte Cicero, de cealaltă Brutus şi Atticus. Dar, deşi scris în această formă, se simte uşor firul expunerii continue, căci întreruperile sunt numai un artificiu stilistic. Poartă acest titlu fiindcă e dedicat lui M. Iunius Brutus, pentru care avea o mare afecţiune. De altfel, raporturile dintre ei erau de o cordială prietenie şi prietenul tânăr arăta totdeauna prietenului mai în vârstă admiraţie şi deferenţă. Astfel, când, în 44, după ce a ucis pe Caesar, Brutus a ţinut un discurs pe Capitoliu, pentru a explica fapta conjuraţilor, a trimis discursul lui Cicero cu rugămintea să-l citească şi să i-l corecteze, Cicero, cunoscător de oameni, i l-a înapoiat fără nici o modificare, explicându-i lui Atticus: „Nici prin gând nu mi-a trecut să fac asta: Brutus s-ar fi supărat. E o operă frumoasă, dar eu aş fi scris-o altfel."[59]

Brutus e o istorie a elocinţei romane, de la origini până la anul când opera apare (200–46 a. Chr.). Materia istorică e împărţită în două epoci; prima se întinde pe circa o sută de ani, de la origini până la anul o sută; a doua cuprinde cincizeci de ani, de la 100 până la 46. Se începe cu Cato Major şi cu Laelius, se continuă cu Tiberius Gracchus, apoi cu Caius Gracchus şi se încheie cu Antonius şi cu Crassus, creatorul prozei oratorice artistice. A doua perioadă cuprinde pe Hortensius şi se termină cu autorul însuşi, cu Cicero. Autorul ilustrează teoriile sale din

De Oratore, verificându-le pe exemplele puse la îndemână de istoria elocinţei latine. Vrea să demonstreze că elocinţa e arta cea mai grea; ea cere calităţi naturale, intelectuale şi fizice, o cultură solidă (literară, juridică, filosofică) şi o practică îndelungată. De aceea Roma a avut mulţi oratori, dar puţini mari. Cicero judecă pe toţi aceşti oratori pe baza celor patru principii metodologice expuse în *De Oratore.* (*doctrina, natura, exercitatio, imitatio*) şi e condus să constate că, pe măsură ce se introduc la Roma doctrinele greceşti, elocinţa progresează.

De la Cato până la Cicero, elocinţa romană a descris o linie de dezvoltare care merge către tipul de artă Demostene şi nu către tipul Lysias. Această dezvoltare nu era rezultată din capriciul diverşilor oratori romani, ci era o evoluţie naturală, datorită exigenţelor speciale ale vieţii publice romane. Elocinţa romană era activă, vorba era pusă în serviciul acţiunii şi oratorul trebuia să fie pasionat, viguros, persuasiv, ca Demostene, nu sec, rece, uscat, ca Lysias.

Trebuie să mai observăm că, deşi operă de istorie, *Brutus* cuprinde toate ideile esenţiale ale retoricii şi nu sunt neglijate nici amănuntele tehnice. Întâlnim astfel, în cursul expunerii, cele trei datorii ale oratorului (*probare, conciliare, movere*) şi cele trei genuri de stil (simplu, temperat, sublim); cele patru condiţii ale elocinţei (*doctrina, natura, exercitatio, imitatio*); cele cinci părţi ale retoricii (*inventio, disposito, elocutio, memoria, pronuntiatio*); cele şase părţi ale unui discurs (*exordium, narratio, positio, confirmatio, reprehensio, peroratio*).

Orator. Polemica lui Cicero cu şcoala atică şi-a găsit expresia în trei opere: *Brutus, Orator* şi o traducere pierdută, de la care ne-a rămas numai prefaţa. *Orator* este a treia parte din trilogia retorică a lui Cicero, a cărei primă parte fusese *De oratore,* expunerea sistemului ciceronian, iar a doua fusese *Brutus,* istorie cu tează a elocinţei romane, care trebuia să ilustreze teoriile din *De oratore.* Cicero scrisese *Brutus* pentru a

convinge pe prietenul său M. Iunius Brutus de adevărul concepţiei sale asupra elocinţei. Se pare însă că n-a reuşit să-l convingă, fiindcă el cere lui Cicero să mai scrie o carte, în care să dezvolte în special teoria stilului şi a ritmului. Şi Cicero scrie *Orator.* De fapt, sunt două tratate, unul despre stil, altul despre ritm, pe care le-a reunit, intercalând între ele un portret al oratorului perfect.

În partea întâi, *Despre stil,* Cicero arată că sunt mai multe stiluri; fiecare gen îşi are stilul său propriu; există astfel un stil poetic, unul narativ (istoric), unul filosofic. Filosofii, prin însăşi natura operei lor, au un stil sobru; ei nu se adresează mulţimilor, ci învăţaţilor, deci unei elite; n-au ca scop să transporte pe cititor, ci doar să evidenţieze un adevăr. Dar această sobrietate nu exclude frumuseţea stilului, cum se vede la „divinul" Platon, la Teofrast şi la Aristotel, emulul lui Isocrate.

Istoricii, pe de altă parte, au alt obiectiv: nu caută să convingă, ci să placă. De aceea, stilul istoric se compune din descrieri, naraţiuni ornamentate, discursuri. Stilul poetic urmăreşte să realizeze o armonie, care e diferită de a oratorilor, folosind tot arsenalul de figuri, comparaţii, metafore, etc. al poeticii. El se întemeiază pe arta de a împerechea cuvintele.

După ce trece în revistă aceste feluri de stil, Cicero vine la stilul oratoric. Oratorii dispun de trei feluri de stil: simplu (umil), temperat şi sublim. Fiecare din ele este afectat unuia din cele trei obiective ale oratorului: *probare,* (dovada), *conciliare* (simpatia auditoriului), *movere* (mişcarea lui). Când vrea să dovedească, el întrebuinţează stilul simplu; când vrea să placă, pe cel temperat; când vrea să mişte, pe cel sublim. Stilul simplu, liber, fără ritm, asemănător conversaţiei familiare, e mai potrivit în elocinţa judiciară, la procese. Stilul temperat, mai abundent, mai hrănit, cu oarecare ornamente, se potriveşte în discuţiile filosofice. Stilul sublim, bogat, înflorit, cu mişcări largi, patetic, e de rigoare în elocinţa politică. Dar Cicero atrage atenţia că măiestria marilor oratori a constat în a şti să îmbine cele trei stiluri. E cazul lui Demostene şi e propriul său caz.

Partea a doua cuprinde portretul oratorului perfect, aşa cum îl vede Cicero. Este o sinteză a ideilor expuse în *De oratore.* Oratorul perfect îl formează: o educaţie generală (filosofică, dialectică, ştiinţifică, juridică) unită cu o educaţie profesională, tehnică (retorică), a cărei cea mai importantă parte e *elocutio* (prezentarea materialului).

Partea a treia se ocupă cu ritmul. Preocuparea de ritm intervine, firește, tot în *elocutio,* adică în operaţia privind forma în care se prezintă materialul. *Elocutio* e pasibilă să primească două specii de ornamente: stilul poate fi *ornatus insignis* sau *ornatus suavis et adfluentis.*

Stilul *ornatus insignis* este acela care se obţine prin figuri, atât de gândire cât şi de cuvinte. Stilul *suavus et adfluens* rezultă din aşezarea cuvintelor în frază (simetrie): începutul şi sfârşitul trebuie să-şi facă ecou:

„Paria paribus adiuncta et similiter definita itemque contrariis relata contraria, quae sua sponte, etiam si id non agas, cadunt plerumque numerose..." (*Orator,* 52, 175).

(„Membrele de frază simetrice şi terminate la fel, sau membrele de frază antitetice, de la sine, chiar când nu urmăreşte acest lucru, produc de cele mai multe ori o cadenţă.")

Această aşezare a cuvintelor trebuie să urmărească şi alt efect: asonanţa (ὁμοιοτελευτὰ), un fel de rimă în proză, pe care noi modernii o evităm. Iată, în *Pro Milone,* o asemenea frază, în care se vădeşte preocuparea de asonanţă, realizată printr-o succesiune de patru dative:

„Cui numquam se hic profecto tradidisset nisi causae suae confideret, praesertim omnia audienti, magna metuenti; multa suspicanti, non nulla credenti" (*Pro Mil.,* 23, 61).[60]

Stilul *suavis et adfluens* rezultă şi din alegerea cuvintelor frumoase ca formă şi sonoritate, a acelor cuvinte *bene sonantia,* căutate de orator pentru valoarea lor fonică, pentru sunetele care le compun şi care trebuie să producă o armonie plăcută urechii. Ritmul este o lege metrică adapată la proză. El se deosebeşte de

poezie prin faptul că proza are legi mai largi, pe când poezia le are mai stricte. Proza, de altfel, trebuie să evite cadenţa versului.

Cicero defineşte astfel acest ritm, care în latineşte poartă numele de *numerus:*

„Quidquid est enim quod sub aurium mensuram aliquam cadit, etiam si abest a versu – nam id quidem orationis est vitium – numerus vocatur, qui graece ῥυθμὸς *dictus".* (*Orator,* 20, 67).

(„Tot ceea ce urechea poate să perceapă ca măsură, chiar dacă se depărtează de vers – căci versul e un defect în proză – se cheamă *numerus* şi pe greceşte ritm.")

Ritmul prozei se obţine prin clausulă. Clausula e reunirea câtorva picioare (de obicei două), care încheie fraza. Unii cercetători cred că şi începutul frazei are o dispoziţie metrică, dar lucrul e discutabil. Clausulele pot prezenta combinaţiile metrice cele mai variate. Iată câteva exemple din *Filipica a VI-a:*

dichoreu	– v – v –	*mitterentur.*
		sumi iuberet.
		iudicium senatus.
spondeu + dichoreu	– – – v – v	*oppugnaret Saguntum.*
spondeu + spondeu	– – – –	*Certe nemo.*
spondeu + cretic	– – – v –	*expectabimus*
cretic + dichoreu	– v – – v – v	*Caesaris bis fuerunt.*
cretic + spondeu	– v – – –	*ante Castoris.*
cretic + cretic	– v – – v –	*incenderit curiam.*

ş.a.

Urechea romană era foarte sensibilă la clausule şi distingea imediat dacă o frază era prevăzută cu acest ornament sau nu. Pentru a scoate în evidenţă diferenţa dintre o propoziţiune cu şi una fără clausulă, Cicero ia ca exemplu (*Orator,* 63) o propoziţiune din oratorul Carbo şi o citează, mai întâi în forma sa originală şi apoi schimbând ordinea cuvintelor, pentru a face să dispară clausula:

Patris dictum sapiens temeritas filii comprobavit. (dichoreu).

Patris dictum sapiens comprobavit filii temeritas.

În al doilea caz, combinaţia ritmică finală nu mai există.

Meritul lucrării stă în puterea de asimilare a izvoarelor greceşti şi în adaptarea lor la materialul latin; apoi, Cicero este primul care vorbeşte, în limba latină, de acele trei specii de stil; în fine, tot el e primul roman care vorbeşte de ritm şi o face mai pe larg decât toţi autorii greci.

De optimo genere oratorum. Polemica cu şcoala atică o închide Cicero cu câte o traducere din Demostene şi Eschine, precedate de o prefaţă: *De optimo genere oratorum.* Lucrarea e scurtă; trebuia să combată cu un exemplu pe atici, care nu admiteau decât un singur stil, cel simplu, şi un singur model, pe Lysias. Prefaţa e interesantă, fiindcă, în partea a doua, Cicero vorbeşte de traducerile sale din tinereţe. Pe atunci, îşi îngăduia cu textul tradus toate libertăţile: tăia, amplifica, modifica. Acum traduce interpretând şi transpunând; dar rămâne totdeauna fidel textului.

Topica. O altă carte de retorică e *Topica,* scrisă pentru jurisconsultul Trebatius. În vara lui 44, Cicero primeşte la Tusculum vizita lui Trebatius; acesta găseşte în biblioteca lui Cicero *Topica* lui Aristotel. O împrumută, o citeşte, apoi îi scrie lui Cicero că n-a înţeles-o. Cicero compune atunci şi el o *Topică,* pentru a expune doctrina aristotelică. Această carte a fost redactată în condiţii vitrege: în iulie 44 pe corabie în cele şapte zile de navigaţie pe o mare rea între Velia şi Rhegium, obosit, într-o stare sufletească deprimată, nepotrivită cu asemenea preocupări; n-avea la el nici o carte pe care s-o poată consulta, nici o referinţă. Lucrarea, care uneori e prea concisă, se resimte de rigiditatea şi condiţiile speciale ale confecţionării. Se ocupă de τόποι, *loci communes,* ce se pretează a fi tratate într-un discurs. Cicero cataloghează aceşti loci şi îi ordonează după cele trei aspecte pe care le poate prezenta o dezbatere: constitutio,

conjecturalis, definitiva, generalis (după cum se discută dacă faptul a existat sau nu, ce nume are, de ce gen e faptul comis). La prima întrebare, *an sit,* locurile de dezvoltare sunt: cauzele, efectele şi concomitenţele; la a doua, *quid sit,* faptele antecedente, subsequente şi concomitente; la a treia, *quale sit,* consideraţii de ordin psihologic, filosofic şi etic.

E o operă de pură tehnică.

Partitiones oratoriae. Ultima operă retorică este *Partitiones oratoriae,* un dialog între Cicero şi fiul său Marcus. Tatăl scrie acest scurt tratat pentru ca să înveţe pe fiu, în limba şi cu nomenclatura latină, retorica pe care acesta o învăţase în greceşte.

În privinţa datei, cercetătorii au propus trei diferite: 54, 46 şi 44. Preferăm anul 46, fiindcă, la 54, Marcus n-avea decât 11 ani, când deci abia intrase la gramatic. Dac-am admite 44, dialogul ar fi fictiv; Marcus nu era în Italia în anul 44.

Cuprinde expunerea materiei retoricii, împărţită după calapodul tipic, cu cele cinci capitole ale retoricii, cele şase părţi ale unei cuvântări, cele trei feluri de *constitutio* (*an sit, quis sit, quale sit*), etc.

E o operă de mai puţin interes decât celelalte şi mult mai puţin personală.

OPERA FILOSOFICĂ

Filosofia e al treilea domeniu de activitate al lui Cicero. Ea n-a fost pentru el o preocupare mai mică decât celelalte două; printre primele sale lucrări, din tinereţe, au fost şi câteva traduceri din filosofia greacă, de exemplu *Economicul* lui Xenofon. Apoi, în tot cursul vieţii, filosofia a rămas studiul său

preferat, fiindcă pentru el filosofia făcea parte integrală din cultura oratorică şi era indispensabilă elocinţei. În fine, de câte ori politica îl silea să stea retras, să nu mai apară nici în curie, nici pe rostre, nici la tribunal, filosofia era refugiul sigur, domeniul în care îşi concentra toată activitatea.

Epoca însăşi era prielnică dezvoltării preocupărilor filosofice: veniseră în Italia filosofii epicureici şi stoici, care răspândiseră aceste curente la Roma şi o dată cu ele, interesul pentru filosofie. În aceeaşi epocă are loc apariţia poemului lui Lucreţiu, *De rerum natura,* operă importantă, care nu puţin a contribuit la trezirea, în lumea romană, a gustului pentru îndeletnicirile filosofice.

Cicero a scris cărţi de filosofie politică, de filosofie morală şi de filosofie religioasă.

Opere de filosofie politică sunt două: *De republica* şi *De legibus.*

De republica. *De republica* e un dialog desfăşurat în timp de trei zile între nouă personagii, dintre care trei principale: Scipio Aemilianul, Laelius şi Q. Scaevola. Epoca în care se presupune a fi avut loc dialogul este aceea a turburărilor provocate de Gracchi, adică în a doua jumătate a secolului II. Opera, scrisă între 54–51, era compusă din şase cărţi, din care însă nu ne-au parvenit decât primele două, şi acelea incomplete, şi câteva fragmente din a treia şi a patra. Nu ne putem da seama care va fi fost planul lucrării şi conţinutul ei amănunţit, dar putem desprinde ideile generale. Problema dezbătută este următoarea: care e cea mai bună formă de guvernământ? În această materie, Cicero era competent, ca unul care guvernase, exercitase magistraturi, cunoştea legile şi pe legislatorii greci şi latini. Între formele de guvernământ, el distinge şase: trei bune şi trei rele. Cele bune ar fi: monarhia, după modelul regatelor orientale, aristocraţia şi democraţia; cele rele: tirania, oligarhia, olocraţia.

Primele două cărţi cuprind discuţiile din prima zi. Scipio răspunde la întrebarea lui Laelius că forma cea mai bună de guvernământ este forma mixtă, adică reunirea armonică a celor trei forme bune de gyvernământ.

Cărţile III–IV (ziua a doua a dialogului) studiază raporturile dintre justiţie şi guvern. Cicero îşi pusese întrebarea, deseori, dacă cel ce guverna poate trece peste justiţie pentru raţiuni superioare de stat.

Cărţile V–VI se ocupă cu instituţiile civile: familia, educaţia, tribunalele, spectacolele, funeraliile, etc.

Ideea formei mixte de guvernământ nu aparţinea lui Cicero; o dezvoltase mai întâi Dicearh din Messina, elev al lui Aristotel, luând ca model constituţia spartană, pentru a se opune astfel teoriei evoluţioniste (κύκλωσις) a lui Platon, care credea că şi formele de guvern, ca tot ce are viaţă, se transformă, alternează şi se succed într-un ciclu etern (περίοδος).

Ea se găseşte şi la filosofii stoici. Zenon şi Chrysip, cei mai vechi reprezentanţi ai acestei şcoale, o puneau în relaţiune cu cele trei diviziuni ale filosofiei: logica, etica, fizica. Cele trei forme de guvernământ, reunite în forma mixtă, ar corespunde acestor trei diviziuni. La un moment dat, stoicii se bucură de mare favoare la Roma. Ei vin aici, se împrietenesc cu Scipionii şi cercul literar şi filosofic care se întemeiază în a doua jumătate a secolului II în casa lui Paulus Aemilius, intitulat cercul Scipionilor, devine un focar important de cultură stoică. Această favoare se datoreşte faptului că filosofia stoică corespundea felului de viaţă publică şi privată de la Roma. Toate preceptele stoice: austeritate, frugalitate, dispreţul morţii, supunerea la legi erau virtuţile caracteristice ale romanilor.

În ceea ce priveşte forma de guvernământ, constituţia Romei ar fi reprezentat forma mixtă de guvernământ. Consulii ar fi corespuns monarhiei, senatul, aristocraţiei; iar tribunii, democraţiei. După Scipioni, constituţia Romei era modelul clasic al formei mixte, având calitatea că asigură stabilitatea şi că nu poate fi schimbată de către popor.

Istoricul Polybiu (201–120) e adus ca ostatec la Roma la 168, unde devine prietenul şi admiratorul lui Scipio Aemilianul şi poate, graţie acestei prietenii, să consulte arhivele statului. Scrie pe bază de documente o *Istorie* universală (Ἱστορίαι) în 40 de cărţi. În cartea a II-a se ocupă de constituţia Romei şi dezvoltă, ca şi Dicearh, teoria formei mixte. Dar, pe când Dicearh o discută ca pe un ideal, Polybiu o înfăţişează ca pe o realitate actuală şi eternă, concretizată în constituţia Romei. Mai mult, el arată că – lucru admirabil – forma de guvernământ romană nu era creaţiunea unui om (cum era cazul constituţiei spartane, concepută de Licurg), ci rezultatul experienţelor sociale făcute de un întreg popor, timp de mai multe secole. E drept că, mai târziu, Polybiu, care e martor la revoluţia Gracchilor şi vede că se rupe echilibrul dintre cele trei forme, părăseşte teoria sa mixtă, adoptând pe cea evoluţionistă a lui Platon.

Filosoful Panetios, care a avut o mare înrâurire atât asupra epocii lui Cicero cât şi asupra celei următoare, a scris şi el o operă, Περὶ πολιτείας, în care s-a ocupat cu formele de guvernământ.

În fine, Cato, adept al filosofiei stoice pentru utilitatea socială a acestei doctrine, care ştia să vadă partea practică a stoicismului, se ocupă în *Origines* (I) de constituţia Romei, pe care o socoteşte cea mai bună.

Deci, izvoarele de care s-a folosit Cicero în dezvoltarea teoriilor despre forma mixtă de guvernământ, sunt: Dicearh din Messina, Panetios şi Cato, dar a pus mai ales la contribuţie pe două din ele: pe Cato pentru fond şi pe Polybiu pentru dezvoltarea lui.

Avea dreptate Polybiu, şi după el Cicero, să considere constituţia Romei ca o formă mixtă? Desigur că nu. Guvernul Romei era aristocratic. Senatul era expresiunea aristocraţiei romane. Consulii erau o emanaţie a senatului, iar tribunii n-aveau decât o aparenţă de suveranitate: pacea şi războiul se declarau de

către senat; justiţia a fost mai totdeauna în mâinile senatorilor; marea proprietate rurală, latifundiile, tot lor le aparţineau. Dar, dacă Polybiu se putuse înşela, cum de nu văzuse Cicero realitatea şi încă după o sută de ani? Unii au căutat o explicare în faptul că peronagiile din dialog aparţineau trecutului şi că, deci, vorbeau cu ideile timpului lor. Explicaţia nu e valabilă, fiindcă Cicero nu face istorie politică, ci filosofie politică. Cea justă e poate alta: Cicero fusese martor la luptele politice ale Romei şi la succesele pe care le câştigase, rând pe rând, democraţia, căreia, totuşi, senatul îi rezista. Deşi democrat din convingere, el nu se putea împăca cu democraţii din timpul său, oameni corupţi şi fără nici o valoare, ci visa o democraţie ideală, aşa cum o concep gânditorii moderni. El nu admitea acea egalitate imorală, conform căreia oricine putea ajunge oriunde, indiferent dacă e cinstit sau necinstit, învăţat sau ignorant, capabil sau incapabil. Socotea că o astfel de egalitate este cea mai mare inegalitate: *„ipsa aequitas iniquissima est"*.[61] El dorea o democraţie în care fiecare să poată ajunge acolo unde e demn să ajungă.

Asistând, deci, la atacurile şi excesele democraţiei şi la rezistenţa pe care aceste excese o găseau în senat şi în consuli, el pledează pentru forma mixtă de guvernământ, fiindcă vedea în aristocraţie corectivul necesar al democraţiei. Prin acest fel de a gândi, Cicero se dovedeşte la înălţimea oricărui gânditor politic modern.

De legibus. *De legibus* e o completare a operei precedente. După ce se ocupase de guvernarea statului, el socoteşte necesar să se ocupe şi de legile unui stat. În aceasta el imită exemplul lui Platon, care scrisese şi el despre stat şi despre legi. Unul dintre interlocutorii săi îi spune:

„quoniam scriptum est a te de optimo reipublicae statu consequens esse videtur, ut scribas tu idem de legibus. Sic enim fecisse video Platonem..." (*De legibus,* I, 15).

(„Fiindcă tu ai scris despre cea mai bună constituţie a *statului, mi se pare firesc ca tot tu să scrii şi despre legi. Căci aşa făcuse şi Platon...*")

Şi Cicero însuşi declară:

„Sequar, igitur, ut institui, divinum illum virum..." (*De legibus,* III, 1).

(„Voi imita aşadar, după cum am hotărât, pe acel bărbat divin...").

Tratatul e scris tot în formă de dialog şi este cel care reproduce bine forma dialogilor lui Platon, ca stil, mişcare, etc. S-a zis că, dacă dialogii platonici ar fi pierduţi şi dacă am fi constrânşi să ne formăm o idee despre ei numai după *De legibus* al lui Cicero, ideea pe care ne-am face-o ar fi justă. Interlocutorii sunt trei, toţi în viaţă: Atticus, Quintus şi Cicero, care într-o zi de vară discută la ţară asupra legilor. Opera cuprinde trei cărţi privitoare la: I. dreptul natural, II. dreptul religios, III. magistraţii.

I. Despre izvoarele ideii de drept. Dreptul în natură şi dreptul în sine.

II. Raporturile dintre lege şi religie. Legea trebuie să sprijine religia. Zeii sunt conducătorii tuturor lucrurilor.

III. Un elogiu al lui Platon; definiţia magistraţilor; magistraturile romane.

Sunt câteva chestiuni de lămurit privitoare la titlu, dată şi izvoare.

Titlul *De legibus* e contestat de unii istorici literari, fiindcă, afară de locul citat mai sus, unde Cicero îşi desemnează opera cu acest titlu, sunt şi altele unde o numeşte *De jure civili et legibus, De jure civili, De jure et legibus,* etc. Ne oprim la titlul prim, fiindcă este cel pe care ni-l dă tradiţia manuscrisă şi fiindcă este şi titlul folosit de Platon, modelul lui Cicero (Νόμοι). Chrysip scrisese şi el un tratat Περὶ νόμου.

Data publicării nu se cunoaşte. Este sigur că a apărut după moartea autorului, fiindcă nu întâlnim nici o aluzie despre ea,

nici în celelalte scrieri ale lui Cicero, nici în scrisori. Cât priveşte data compunerii, savantul german Moser crede că trebuie să fi fost scrisă într-un moment când Clodius fusese ucis, dar Cato Uticensis mai trăia încă şi anume prin 53. Wittemberg propune anul 51. Alţii sunt de părere că e scrisă mai târziu, cu puţin înainte de moarte. E probabil că cea de-a treia ipoteză e mai aproape de adevăr, dar cu certitudine nu se poate afirma decât că a fost compusă după *De republica,* adică după anul 51.

Izvoarele folosite sunt: Platon, Chrysip, Panetios şi Antioch din Ascalona. Totuşi, Cicero nu e un imitator servil, căci niciodată el nu copiază, ci adaptează teoriile greceşti şi le raportează la realităţile romane.

Am spus că la activitatea filosofică este condus Cicero atunci când, înfrânt în viaţa publică, evenimentele politice îl silesc să se retragă în viaţa privată. În asemenea împrejurări, filosofia nu este pentru el numai o ocupaţie, dar şi un sprijin moral. Astfel, primei sale retrageri din vâltoarea luptelor politice, cea care succede exilului (58–57), se datoresc: opera *De republica,* consideraţiile asupra morţii şi nemuririi din *Pro Sestio,* unirea filosofiei cu elocinţa, din *De oratore.*

Dar lovitura primită de Cicero în 58 era numai de natură politică; de aceea şi opera care i-a urmat a fost una de filosofie politică. După zece ani, rana pe care o primeşte este mai profundă; ea nu priveşte numai viaţa sa publică, ci şi pe cea privată. La dezastrul suferit de partidul republican la Pharsalus, vin să se alăture curând moartea Tulliei, divorţurile succesive de cele două soţii, sinuciderea la Utica a prietenului său Cato. De aceea Cicero îşi va îndrepta acum privirile către filosofia morală şi metafizică.

Paradoxa Stoicorum. Deci, după grupul scrierilor de filosofie politică, un al doilea grup care se poate distinge în activitatea sa filosofică este acela al scrierilor de filosofie morală. El începe cu opera intitulată: *Paradoxa Stoicorum ad*

M. Brutum. Data *Paradoxelor* se poate stabili cu destulă preciziune. În prefaţa adresată lui Brutus, se vorbeşte de Cato ca de o persoană în viaţă, deci cartea e scrisă înainte de aprilie 46. Dar e scrisă după tratatul de retorică *Brutus,* fiindcă în acesta se spune că între *De Republica* şi *Brutus,* Cicero n-a mai scris altă operă. Cu toată probabilitatea, deci *Paradoxele* au fost scrise în primele luni ale anului 46.

Paradoxele cuprind dezvoltarea, în formă oratorică, a câtorva teme de morală stoică şi anume a următoarelor şase: frumuseţea morală e unica avuţie; omului virtuos nu-i lipseşte nimic pentru a fi fericit; acţiunile bune şi cele rele sunt toate de aceeaşi valoare; numai omul înţelept e liber; numai omul înţelept e bogat. Cicero explică astfel, în prefaţă, conţinutul şi obiectul cărţii sale:

„Am redus la câteva locuri comune, pentru ca să treacă timpul, teoriile pe care stoicii le profesează în şcolile lor. Se numesc paradoxe, fiindcă sunt curioase şi se îndepărtează de înţelepciunea obişnuită. Am voit să-mi dau seama dacă era posibil să le fac accesibile tuturor şi acceptabile de către toată lumea, sau dacă filosofia vorbeşte o limbă deosebită de aceea pe care o înţelege majoritatea oamenilor".

Academica. Altă operă e *Academica,* apărută în două ediţii şi sub două forme. Prima era împărţită în două cărţi, purtând respectiv numele lui Q. Lutatius Catullus şi Lucullus. Din această primă redacţiune ne-a mai rămas cartea a II-a, denumită de istoricii literari *Academica priora.* În a doua formă, opera era împărţită în patru părţi şi numele lui Catul şi Lucullus fuseseră înlocuite cu acelea ale lui Varro şi Atticus. Din această a doua formă ne-a rămas prima carte, şi a fost denumită *Academica posteriora.*

În *Academica priora,* Cicero tratează problema cunoaşterii. Acea problemă care se întreabă cum ia omul cunoştinţă de lumea

înconjurătoare; dacă şi cum ajunge el să-şi creeze, despre lume, certitudini, adevăruri sigure; şi apoi, care este partea simţurilor şi care a raţiunii în procesul cunoaşterii.

Într-o primă parte, se expune teoria stoicului Antioch despre certitudinea obţinută prin simţuri şi se combate opinia acelor filosofi care admiţând că există cunoaşteri certe şi evidente, afirmă că nu se poate şti nimic cu siguranţă; şi a celor care admiţând că există cunoaşteri verosimile, afirmă de asemenea lipsa de siguranţă în cunoaşterea oricărui lucru.

Într-o a doua parte, Cicero expune doctrina academicului Carneade (urmată de Filon), pe care o adoptă şi o opune celei a lui Antioch. El susţine că lumea percepută prin simţuri, prin imaginile senzoriale, nu ne poate face să cunoaştem esenţa reală a lucrurilor; simţurile nu ne dau realitatea; dar nici raţiunea singură nu ne-o poate da. Ceea ce cunoaştem sunt probabilităţi, lucruri verosimile, dar nu adevărate. Şi Cicero împacă această doctrină cu necesităţile vieţii, afirmând că şi aceste posibilităţi sunt suficiente pentru a da omului o normă de viaţă şi pentru a nu distruge creaţiile sale în diferitele domenii spirituale. În adevăr, toate disciplinele umane nu pot fi concepute decât plecând de la certitudini. N-ar putea exista morală, drept, artă, logică, dacă n-am putea afirma că un lucru e moral şi altul imoral, unul drept şi altul nedrept, unul frumos şi altul urât, etc.

În *Academica posteriora* Varro face o istorie a filosofiei aplicată la morală. Această aplicare o inaugurase Socrate şi o continuase Platon; din simbioza filosofiei cu morala ieşise două şcoli: vechea Academie şi peripatismul. După Varro ia cuvântul Cicero, care pune în antiteză pe Zenon cu Arcesilaos, creatorul celei de a doua Academii şi întemeietorul îndoielii sistematice, care nega orice certitudine şi orice probabilitate. Vorbeşte apoi despre Carneade, care admitea un probabilism conform cu dubiul socratic şi întemeiase a treia Academie. De aici, textul lipseşte.

De finibus bonorum et malorum. *De finibus bonorum et malorum,* scrisă în 45 între iulie şi august, dezbate cea mai palpitantă problemă a fiilosofiei: care este mijlocul prin care omul poate ajunge la fericire? Această problemă constituie scopul suprem al tuturor şcoalelor filosofice greceşti. Ele caută, toate, să dea un răspuns următoarelor întrebări, condiţionate una de alta:

– încotro se îndreaptă natura umană, lăsată singură în voia ei?

– în ce scop acţionează ea? (τὸ οὗ ἕνεκα);

– care este binele capabil să asigure omului maximum de fericire în viaţă?

Ele se străduiesc deci să afle un „bine suveran", de care să fie condiţionată fericirea, dincolo de care să nu se mai poată dori nimic, care să fie scopul suprem al omului: *finis* – τέλος. *Finis* este scop şi este limită, hotar; totul se raportează la el, el nemairaportându-se la nimic:

„Tale debet esse, ut ad id omnia refferi oporteat, ipsum autem nusquam" (*De finibus,* I, 29)[62].

O dată dat acest obiect al filosofiei, diferitele şcoale l-au rezolvat în felurite chipuri. Toate plecau să caute un *finis,* dar când era vorba să vadă în ce consta acest *finis,* îl găseau în locuri diferite; fiecare şcoală filosofică da o soluţie particulară problemei „suveranului bine". Unii credeau că τέλος este plăcerea, mergând de la forma ei brutală şi imediată (sensualitatea filosofilor cyrenaici, discipolii lui Aristip), până la înţelepciunea superioară a plăcerii calculate, moderate, care să nu turbure liniştea vieţii (ἀπάθεια epicureică). Alţii, că fericirea stă în absenţa durerii (Hieronym). Alţii găseau fericirea în folosirea bunurilor naturale, pe care natura le-a dat omului (Carneade); alţii, în contemplarea adevărului prin ştiinţă (Erillus); alţii afirmau că fericirea se obţine printr-o viaţă dreaptă, cu observarea marilor virtuţi: prudenţa, temperanţa, curajul şi dreptatea, cele patru componente ale lui τὸ καλὸν,

frumuseţea morală, pe care Cicero îl traduce prin *honestas honestum.* Iată numai câteva din soluţiile discutate în diverse tratate Περὶ τελῶν, pe care şcolile filosofice greceşti le aduceau problemei „suveranului bine". Varro socotise că erau vreo 288 de şcoli cu tot atâtea „reţete de fericire" la dispoziţia omului. În ultimă analiză, toate aceste soluţii se puteau reduce la două: o virtute sau o plăcere.

Opera lui Cicero nu pretinde să fie originală, ci doar expozitivă. Nu caută şi el un nou *finis,* ci relatează care erau şcolile greceşti şi cum rezolvau ele problema fericirii. Totuşi, el nu trece în revistă toate multiplele teorii existente, dintre care cele mai multe căzuseră în desuetudine, ci numai trei: epicureismul (două cărţi), stoicismul (două cărţi) şi şcoala eclectică, rezultată din unirea Academiei cu peripateticismul (o carte). Cicero arată cum concepeau aceste trei şcoale „suveranul bine": epicurienii puneau fericirea în plăcere; stoicii, în virtute, iar eclecticii realizau un compromis între plăcere şi virtute. Aceştia socotesc că fericirea stă şi în respectul moralei, dar şi în uzul legitim a ceea ce ne-a dat natura. A trăi în conformitate cu natura şi a fi privat de dureri fizice e normativul omului înţelept, după concepţia academico-peripatetică. Este şi punctul de vedere la care se raliază Cicero.

Titlul lucrării e cam ciudat, căci conţinutul cărţii ar fi suficient explicat prin *De finibus,* (Περὶ τελῶν). Ideea de „suprem bine" e cuprinsă în cuvântul *finis* (τέλος); restul, *bonorum et malorum,* pare superfluu. S-a încercat o explicaţie, în sensul că ar servi să sublinieze conţinutul lui *finis* (*summum bonum*), iar *malorum* ar fi antiteza lui *bonorum* (*summum malum,* τελικὸν κακὸν).

Ce valoare are opera lui Cicero? Are ea un caracter personal, sau este un compendiu al tratatelor greceşti? Răspunzând lui Atticus, care se temea că îi va fi greu să exprime în limba latină subtilitatea filosofiei eline, Cicero spune:

„De lingua latina securi es animi, dices, qui talia conscribis? Ἀπόγραφα sunt; minore labore fiunt; verba tantum affero, quibus abundo" (*Ad Att.*, XII, 52, 3).

(„Mă întrebi dacă limba latină nu este o greutate când scriu astfel de lucruri. Nu sunt decât copii ce se fac cu uşurinţă; eu n-am de adus decât cuvintele, şi nu-mi lipsesc".)

Din acest pasagiu s-ar putea deduce că Cicero nu considera această lucrare decât ca pe o copie, *apographa*. Dar cu ce fel de copie avem de a face: e o simplă traducere, sau e o adaptare? Tot Cicero ne răspunde la această întrebare, în primul capitol al lucrării:

„non interpretum fungimur munere, sed tuemur ea quae dicta sunt ab iis quos probamus eisque nostrum iudicium et nostrum scribendi ordinem adiungimus" (*De finibus*, 1, 6).

(„Eu nu fac o operă de traducător; păstrez ideile celor de care mă ocup, dar adaug felul meu de a vedea şi stilul meu.")

De unde se poate vedea că autorul însuşi îşi socotea opera, nu ca o traducere, ci ca o adaptare, ca o prelucrare.

Cât priveşte izvoarele, ele sunt vaste. În lucrarea lui Cicero e toată filosofia greacă, la epoca la care ea s-a constituit: mai bine de trei secole de gândire filosofică. Cum din filosofii greci din primele trei secole înainte de Chr. nu ne-au parvenit decât mici fragmente, nu ne putem da seama cum a utilizat Cicero izvorul.

Meritul lucrării stă, pe de o parte, în materia ei abundentă şi în expunerea clară, pe de alta în faptul că a ştiut să exprime în limba latină ideile abstracte şi dificile ale filosofiei greceşti, idei care, până la dânsul, se credea că nu pot găsi expresiune decât în limba greacă. Cu Cicero, limba latină devine şi ea un instrument al filosofiei.

Tusculanele. *Tusculanele* tratează problema morţii şi a suferinţei. Titlul lor, *Tusculanae disputationes*, nu spune nimic asupra conţinutului, ci evocă doar forma şi cadrul: *Tusculanele*

poartă acest titlu pentru că au fost scrise la Tusculum; *disputationes,* pentru că nu mai sunt dialoguri expozitive, ca până acum, ci expuneri, lecţii, conferinţe (*disputatio* = *schola*), cu întrebări şi răspunsuri după metoda socratică. Cicero a adoptat, de data asta, această formă, fiindcă face operă de vulgarizare şi are nevoie să întrebuinţeze mijloace oratorice, care nu pot fi utilizate decât în expunere continuă. Apoi, pentru că în *Tusculane* pune o parte mai mare de originalitate şi vrea să sublinieze aportul personal printr-o formă profesorală. Data operei o putem stabili după indicaţii din corespondenţa autorului. *De finibus* este din 45; într-o scrisoare către Atticus, din 9 mai 45, Cicero îl anunţă că a terminat această operă şi cere să i se trimită la ţară, de unde-i scrie, Περὶ ψυχῆς a lui Dicearh, care-i era necesară pentru o operă cu subiect similar. Într-o altă scrisoare, din 5 august 45, el cere Περὶ θεῶν a lui Phedru, pentru a se folosi de ea într-o nouă operă proiectată: *De natura deorum.* Deci *Tusculanele* sunt scrise la jumătatea lui 45, la repezeală, în iunie. E anul în care se naşte filosofia latină (căci acum scrie Cicero *De finibus* şi *Tusculanele*) şi în care moare definitiv, după o lungă agonie, republica şi vechiul regim. Caesar desăvârşeşte acum forma de guvernământ, pe care abia August o va numi cu numele potrivit: imperiu. În asemenea împrejurări, când politica era concentrată în mâna unui singur om, cei ce nu puteau sta inactivi se refugiau într-o activitate spirituală, singura libertate care le mai rămânea: scriu istorie sau filosofie.

Cicero porneşte să scrie tratate de filosofie, pentru ca romanii să nu se mai adreseze tratatelor greceşti. El vrea ca publicul latin să citească filosofie în opere latine. „Grecia a îmbătrânit – zice el – hai să-i smulgem gloria filosofică" (*Tusc.,* II, 2). Întru realizarea acestui program, el îşi împarte activitatea filosofică în trei: O primă grupă cuprinde *Hortensius,* operă pierdută, care era un îndemn către publicul roman să citească filosofie şi *Academice,* în care expune doctrina filosofică la care el aderase. A doua grupă cuprinde *De finibus* şi *Tusculanae* care

împreună formează un fel de istorie a filosofiei, destinată să facă educaţia filosofică a contemporanilor. În fine, a treia grupă cuprinde operele cu caracter religios: *De divinatione, De natura deorum, De fato.* Istoricii literari au ordonat în alt chip activitatea filosofică a lui Cicero şi anume după conţinut: opere de filosofie politică, *De republica, De legibus;* opere de filosofie morală, *Paradoxa, Academica, De finibus, Tusculanele, De officiis;* opere de filosofie socială, *De senectute, De amicitia;* opere de filosofie religioasă, *De divinatione, De natura deorum, De fato.*

Împărţirea modernă poate este mai exactă; a lui Cicero ne lămureşte însă asupra intenţiilor sale. Ea ne arată, în orice caz, că, în gândul lui Cicero, între *De finibus* şi *Tusculanae* era o intimă legătură. În adevăr, în *De finibus* el tratase teoretic problema capitală a filosofiei antice, problema fericirii. *Tusculanele* verifică în ordinea practică concluziile la care ajunsese *De finibus.* Pe când în *De finibus* înfăţişase pe înţelept, pe omul care posedă cheia fericirii umane, în *Tusculane* ia pe acest înţelept şi ni-l arată cum se comportă în faţa evenimentelor grave ale vieţii: moartea, durerea, pasiunea.

Opera se împarte în cinci cărţi: cartea I-a tratează despre dispreţul faţă de moarte (*De contemnenda morte*); a II-a despre suportarea durerii fizice (*De tolerando dolore*); a III-a despre îndulcirea durerii sufleteşti (*De aegritudine lenienda*); a IV-a despre pasiuni (*De reliquis animi perturbationibus*); a V-a despre virtute ca garanţie a fericirii.

Cartea nu a fost concepută şi scrisă pentru cărturari, ci pentru mulţime, pentru lumea de mijloc, pe care Lucreţiu ne-o înfăţişează ca pe o turmă dibuind la întâmplare calea cea bună. Romanii luau filosofia în serios şi o puneau în practică. Cicero vrea să le dea o filosofie şi o morală cu proprietăţi active, care să poată fi aplicată efectiv, o morală trăită, cu precepte urmate. Pentru aceasta, *Tusculanele* se prezintă cu caractere bine determinate de operă de popularizare. Cicero îşi dă seama că la

Roma doctrinele filosofice simple aveau succes. Epicureismul era popular fiindcă profesa o filosofie puţin complicată, la îndemâna tuturor. Filosofia academică a lui Cicero era mai grea, mai subtilă; ea se adresa unei elite; spre a remedia acest defect, scrie *Tusculanele,* operă destinată tuturor (*omnibus*). Caracterul popular al acestei opere e evident mai întâi în forma ei de conferinţă, de lecţie, de predică întreruptă din când în când de întrebări, după metoda socratică. E tonul unui magistru care învaţă pe şcolarii săi. Apoi în felul cum tratează subiectele, cu argumente care se adresează bunului simţ, cu foarte puţine părţi tehnice şi cu multă literatură. În fine, şi mai cu seamă, în forma retorică; Cicero pune oratoria în slujba filosofiei. Lucrarea are o dispoziţiune oratorică. În *De oratore* el scrisese:

„Greşesc cei care pun la început părţile mai slabe şi tot aşa cei care, când angajează mai mulţi avocaţi – de altfel acest obicei nu mi-a plăcut niciodată – cer ca acela pe care-l socotesc mai puţin bun să vorbească cel dintâi. Ceea ce trebuie este să răspunzi fără întârziere aşteptării auditorului şi, dacă nu reuşeşti de la început, va fi mult mai greu în cursul dezbaterii. Este compromisă cauza care, de la început, nu şi-a îmbunătăţit poziţia. De aceea, fie că e vorba de avocaţi, fie că e vorba de discursuri, elementul cel mai solid trebuie să fie în cap, observând totuşi ca, în ce priveşte pe avocaţi şi în ce priveşte discursurile, elementele de calitatea cea mai bună trebuie să fie întrebuinţate şi la încheiere" (*De oratore,* II, 77, 313).

Perceptul din *De oratore* îl observă întocmai în *Tusculane:* părţile cele mai bune sunt cartea I şi V, începutul şi sfârşitul. Forma oratorică se recunoaşte apoi în detaliul argumentării: Cicero disociază argumentele adversarilor, trece repede peste obiecţiile solide şi nu se opreşte decât la cele slabe; când e în impas, scapă întrebuinţând – ca şi în discursuri – fie pateticul, fie ironia.

Trecând la fond, observăm că oratorul e un eclectic. Deşi Cicero era partizanul Academiei, în *Tusculane* sunt foarte multe

păreri din doctrinele stoică şi epicureică. Explicaţia stă tot în caracterul de vulgarizare al operei; publicul era neîncrezător faţă de filosofie, fiindcă toţi filosofii erau în dezacord; fiecare şcoală pretindea că numai ea deţine monopolul exclusiv al adevărului şi că toate celelalte n-au nici o valoare. Spre a dobândi încrederea publicului, Cicero îşi propune să concilieze diversele şcoli antagonice, să ia de la toate ceea ce aveau mai bun.

Dar, mai presus de toate, intenţia lui Cicero, de a câştiga publicul pentru filosofie, se recunoaşte în atitudinea sa faţă de problemele discutate.

Când, spre pildă, vorbeşte de Zenon, care contesta existenţa durerii fizice, autorul se opune cu hotărâre acestei teorii. Care cititor va lua o asemenea afirmaţie în serios, căci cine n-a suferit cândva, în viaţă? Filosofia nu trebuie să nege durerea, ci să arate cum poate fi înlăturată. Şi marele public gândea, desigur, la fel.

Problema cea mai chinuitoare însă, era problema morţii, dezbătută în prima carte a *Tusculanelor*. Cicero pune întrebarea, pe care fiecare om şi-o pune nu o dată în viaţă: „e moartea un rău?" Şi răspunde astfel: din punct de vedere fizic, nu poate fi un rău, fiindcă după moarte nu există nimic. Din punct de vedere sufletesc, ori se admite că sufletul e muritor, cum susţin epicureii şi stoicii, şi atunci lucrul e simplu, moare şi sufletul, şi totul se sfârşeşte; ori se admite că sufletul e nemuritor şi în acest caz moartea e un bine, fiindcă sufletul se eliberează şi începe adevărata lui viaţă. Şi aici Cicero susţine teza platonică a sufletului şi a nemuririi sale. Şi fiindcă fericirea nu stă în trup, ci în suflet şi fiindcă sufletul e nemuritor, Cicero ajunge la concluzia, reconfortantă pentru umanitate, că fericirea e şi ea fără sfârşit. Dacă e adevărat că rolul cel mai mare, cel mai greu, dar şi cel mai frumos, al filosofiei, este să facă pe oameni să considere moartea fără frică, să-i ajute să poată muri fără spaimă (*„philosopher, c'est apprendre à mourir"* spunea Montaigne) –

atunci *Tusculanele* sunt o carte de filosofie prin excelenţă. S-a zis că nu sunt decât un simplu loc comun, dezvoltat cu mijloace de avocat. E o acuzare nedreaptă; rareori o carte de filosofie a fost mai sinceră şi mai simţită ca atare de cititorii ei; rareori o astfel de carte a ieşit, mai mult decât *Tusculanele,* din necesităţile sufleteşti ale unei epoci nefericite; căci, să ne gândim la împrejurările în care a fost scrisă. La Roma, în 45, vremile erau sumbre şi atmosfera încărcată. Generaţia aceea, care cunoscuse proscripţiunile lui Sulla, trecuse prin focul războiului civil şi avea să sfârşească în proscripţiunile lui August; generaţia fără noroc de la sfârşitul republicii, simţea planând asupră-i mari nenorociri şi căuta, cu toată sinceritatea, să găsească un sprijin moral în filosofie. Atticus însuşi, realistul şi egoistul, practicul Atticus, era mişcat de învăţăturile filosofiei, căci iată ce găsim într-o scrisoare a lui Cicero către dânsul:

„Îmi spui că *Tusculanele* mele îţi dau curaj. Cu atât mai bine. Nu e mijloc mai prompt şi mai sigur contra evenimentelor, decât cel pe care l-am indicat acolo" (*Ad Att.,* 15. 2).

Mijlocul era dispreţul morţii. Şi cum să negăm legăturile dintre carte şi viaţă, dintre ideile cuprinse în ea şi epoca din care au ieşit, când constatăm că sinuciderea devenise o adevărată contagiune, o epidemie? Era o frenezie de sinucideri. După aceea celebră a lui Cato la Utica, ele se ţinuseră lanţ: se sinucide Scipio, când e înfrânt; Laterensis, de durerea de a vedea că prietenul său Lepidus trădează cauza republicii; când Decimus Brutus, înfrânt, fugar, ezită s-o facă, Blasius, prietenul său, se sinucide în faţa lui ca să-i dea exemplu; după Philippi, – zice Boissier – e un adevărat delir: Quintilius Varus, Labeo, tânărul Cato, Cassius, ce cascadă de sinucideri! Marele Brutus închide seria printr-o sinucidere impresionantă ca demnitate şi calm! – Ideea dispreţului de moarte poate fi, pentru noi modernii, un banal loc comun, dar pentru contemporanii *Tusculanelor* era o vie realitate. Istoria sfârşitului republicii romane e cel mai înfricoşător comentar la *Tusculanele* lui Cicero.

Cele trei opere de filosofie teologică sunt *De natura deorum, De divinatione, De fato.* Toate sunt scrise, în ordinea enumerării, în anul 44, adică în ultimul an de activitate al lui Cicero (în 43 moare).

Aceste trei opere formează un tot, după cum ne spune autorul în prefaţa celei de a doua:

„Tres libri perfecti sunt de natura deorum, in quibus omnis eius loci quaestio continetur. Quae ut plane esset cumulateque perfecta, de divinatione ingressi sumus his libris scribere, quibus, ut est in animo, de fato si adiunxerimus erit abunde satis factum toti huic quaestioni" (*De div.*, 2, 3).

(„Am isprăvit de scris cele trei cărţi despre natura zeilor, care cuprind tot ce se raportă la această problemă. Pentru ca ea să fie completată şi clarificată, am început să scriu, în această operă, despre divinaţiune, căreia dacă îi vom adăuga, cum am de gând, una despre soartă, voi fi tratat pe larg tot ce priveşte această materie.")

De natura deorum. *De natura deorum* se compune din trei cărţi şi e dialogată. Problema originii zeilor e privită din trei puncte de vedere: al filosofiei epicureice (doctrina realistă), al filosofiei stoice (doctrina morală) şi al filosofiei academice (concilierea celor două). Cele trei personagii care duc discuţiile sunt: Velleius, epicureu, Balbus, stoic, şi Aurelius Cotta, academic.

În cartea I, vorbeşte Velleius şi expune doctrina epicureică. După ea, universul nu este o creaţie a zeilor, ci există astfel din eternitate, *ab aeterno.* Făcut din materie neanimată, el nu era creat pentru oameni. În ce priveşte zeii, ei există; însă sunt umanizaţi, antropomorfizaţi, trăind fericiţi în Câmpiile Elizee. Dovada de existenţa lor stă în faptul că toţi oamenii cred acest lucru. Aurelius Cotta, academicul, ia cuvântul şi-l combate.

În cartea a II-a, Balbus expune doctrina stoică. După această concepţie, zeii există. Existenţa lor o demonstrează: diferitele fenomene supranaturale; apariţiunile, prezicerile, varietatea de

fenomene zilnice care scapă de sub puterile omului, frumusețea lumii, organizarea perfectă a cosmosului (aceasta din urmă e o idee pe care o va relua creştinismul). Stoicii mai spuneau că materia e însufleţită, are o *anima,* pentru că actele naturale sunt aşa de bine făcute, că par să fie conştiente. Ei contrazic pe epicurei, susţinând că zeii n-aveau forme umane şi că lumea e guvernată de zei. De altfel, nu numai cosmosul, dar şi faptele oamenilor sunt guvernate de zei. Divinitatea s-a îngrijit de oameni, dându-le un corp admirabil organizat şi creând filosofi.

În cartea a III-a, ia cuvântul Aurelius Cotta, reprezentantul doctrinei academice, care respinge şi combate stoicismul. Din nenorocire, această carte nu ni s-a transmis în întregime; e cu atât mai regretabilă pierderea, cu cât şcoala academică era aceea căreia îi aparţinea şi Cicero. Se pot desprinde, totuşi, câteva idei din fragmentele rămase. Astfel, Cotta neagă că universul e de natură divină, cum pretindeau stoicii. După Carneade, universul nu-i divin, fiindcă e supus stricăciunii şi ruinării, nu este – deci – perfect. Cotta mai combate argumentul stoic, privitor la oamenii înţelepţi, care spune că ei sunt creaţi de divinitate spre a face fericirea omenirii; or, spune Cotta, filosofii au fost ei înşişi în viaţă nişte nefericiţi; divinitatea nici măcar cu ei n-a fost echitabilă.

De divinatione. Opera lui Cicero este singurul loc unde găsim părerile anticilor despre divinitate, căci scrierile greceşti s-au pierdut.

De divinatione studiază următoarea problemă: oamenii pot prevedea viitorul? Opera e scrisă sub forma unui dialog între cei doi fraţi, Marcus şi Quintus Cicero, la Tusculum şi e împărţită în două cărţi.

În cartea I ia cuvântul Quintus; acesta zicea: dacă zeii există, nici posibilitatea divinaţiunii nu poate fi contestată. Cicero avea altă părere, întemeiată pe alt raţionament: se poate concepe prezicerea viitorului chiar dacă n-ar exista zei; se poate,

pe de altă parte, să fie zei şi să nu le permită oamenilor divinaţia. Divinaţia, după Quintus, e de două feluri: naturală şi artificială. Naturală: visele, apariţiile, calitatea de a profetiza a oamenilor inspiraţi (Pythia). Artificială: fenomenele cerului, zborul păsărilor, cântecul lor, măruntaiele victimelor sacrificate pe altar. Quintus mai zicea că, dacă uneori prezicerile nu corespund cu realitatea, nu trebuie să conchidem că nu există divinaţie. Încheie, aducând în sprijinul său credinţele populare şi exemplele poeţilor.

În cartea a II-a, Marcus îl combate, făcând o critică a bunului simţ. Procedează metodic. Întâi, în ceea ce priveşte divinaţia artificială: ce legătură poate fi între măruntaiele unei păsări şi între rezultatul unei bătălii? sau între semnele cerului şi un copil care trebuie să se nască? Cum ar fi admisibil că nebunia de o clipă a unei femei (Pythia) ar putea ghici viitorul, când judecata temeinică a înţelepţilor n-a putut să-l prevadă de-a lungul atâtor veacuri? Toţi cei ce pretind că pot ghici viitorul sunt nişte impostori; divinaţia e o superstiţie la care recurgem, când nu ne putem explica unele fenomene; ea e datorată insuficienţei noastre de a lămuri tot ce se întâmplă în lume, deşi tot ce se întâmplă are o cauză naturală.

Cartea e interesantă prin faptul că, în ea, se dezbate procesul, în plină formă – cu apărător şi acuzator – al palpitantei probleme care era atunci prezicerea viitorului şi care pasionase şi Grecia şi Italia: interesant e că Cicero adoptă în această materie, doctrina epicureică, o dovadă mai mult a eclectismului său şi a independenţei sale de spirit.

E interesant de-asemeni că *De divinatione* a servit creştinilor, în lupta contra păgânilor. În primele timpuri ale creştinismului, păgânismul era combătut, între altele, şi cu argumentele cu care Cicero lupta contra superstiţiei divinaţiunii. De aceea Diocleţian, împărat păgân, adversar al creştinismului, dăduse ordin să se ardă trei opere: *De divinatione, De natura deorum* şi *Biblia*.

De fato. *De fato* e a treia carte din ciclul religios; ne-au parvenit din ea numai puţine fragmente. Cicero expune doctrinele filosofilor greci asupra soartei. Este o chestiune foarte interesantă, care şi astăzi continuă să stea în centrul discuţiilor filosofice: problema destinului şi a liberului arbitru. Unii susţin că omul e predestinat: se naşte cu o viaţă dinainte hotărâtă: este fatalismul. Teoria opusă, a liberului arbitru, spune că omul îşi face viaţa cum vrea el, e stăpân pe actele sale, nu e o simplă păpuşă, un actor ce joacă într-o piesă scrisă dinainte.

Ideea ispăşirii după moarte, a justiţiei din viaţa viitoare pentru păcatele din viaţa pământească nu se mai poate susţine, dacă se admite prima ipoteză, a predestinaţiunii. Ea îşi recapătă însă toată vigoarea, dacă se admite a doua ipoteză, a liberului arbitru. Din *De fato* ne-au rămas două fragmente ceva mai mari: unul combate un argument al stoicului Posidoniu, altul este o respingere parţială a doctrinei epicureice. De aci se poate deduce că Cicero expunea o teorie proprie, ceea ce ne măreşte regretul pentru pierderea operei.

O ultimă serie de scrieri, cu care se încheie activitatea filosofică a lui Cicero, se compune din trei opere, care au fost numite „de filosofie socială": *Cato Major, sive de senectute; Laelius, sive de amicitia; De officiis.* Toate trei datează din anul 44.

Cato Major, sive de senectute. *Cato Major, sive de senectute* e un dialog între Cato Major, Scipio Aemilianul şi Laelius, care are loc în 151, când Cato avea 84 de ani şi se găsea deci în culmea gloriei sale. Cato expune unele idei despre bătrâneţe, din care se pot extrage două principale. Ideea general-admisă, după care bătrâneţea e un rău, aparţine celor ce n-au ştiut să-şi întrebuinţeze bine tinereţea. Cato apără bătrâneţea de imputările ce i se aduc în mod general; că ea împiedică pe om de la o viaţă activă, că trage după sine infirmitate fizică; că e lipsită de plăceri; că aduce cu ea teama de moarte. Cato combate aceste obiecţii: e adevărat că bătrâneţea slăbeşte trupul, dar, în schimb,

fortifică inteligența; e adevărat că bătrânețea privează pe om de plăceri, dar aceasta nu e un rău, ci un bine, fiindcă îl eliberează din sclavia pasiunilor; bătrânul este astfel adevăratul om liber. Cât privește moartea, ea amenință pe om la orice vârstă; lunga lor viață a dat timp bătrânilor să se obișnuiască cu ideea morții.

Izvoarele acestui dialog ni le arată chiar Cicero: *„Omnem sermonem tribuimus non Tithono ut Aristo"*[63]. E Aristos Boukaios, a cărui operă s-a pierdut, așa că nu putem ști cum a utilizat Cicero izvorul, dar se poate deduce că imitația nu era servilă, fiindcă întâlnim exemplificări din literatura latină.

Calitățile lucrării stau în părțile ei literare: e un frumos portret al lui Cato cel bătrân, portretul idealizat al unui adevărat reprezentant al republicii romane. Însuși stilul cărții reproduce felul de a vorbi al lui Cato: *„Iam ipsius Catonis sermo explicabit nostram omnem de senectute sententiam"*[64]. Alături de el, figurile lui Scipio Aemilianul și Laelius.

Laelius, sive de amicitia. *Laelius, sive de amicitia* este un dialog între Laelius și cei doi gineri ai săi, Fannius și Mucius Scaevola. Dialogul are loc la moartea lui Scipio Aemilianul care era cel mai bun prieten al lui Laelius. Prietenia dintre cei doi era proverbială. Cu această tristă ocazie, el vorbește despre prietenie, căreia-i dă o frumoasă definiție filosofică: *„Est amicitia nihil aliud, nisi omnium divinarum humanarumque rerum, cum benevolentia et caritate consensio"*. („Prietenia nu este altceva decât un acord perfect în toate credințele și concepțiile, unit cu un sentiment de afecțiune și stimă.")[65] Cicero, deci, nu consideră prietenia ca fiind născută numai din sentiment, ci el cere ca prietenii să mai fie uniți și printr-o aceeași ideologie, politică sau socială, sau prin aceleași credințe. Prietenii se întâlnesc mai întâi pe terenul intelectual și numai apoi pe cel sentimental. Este, incontestabil, forma superioară a prieteniei. Explicând apoi originea prieteniei, Laelius spune că nu-i condiționată de interes, căci, altmintreli, o dată interesul dispărut, ar dispărea și prietenia. Apoi, raporturile dintre prieteni

trebuie să fie reglementate de morală; nu trebuie să-şi acorde între ei lucruri care ar fi contrarii virtuţii.

Se pare, după afirmaţia lui Aulus Gellius, că Cicero a imitat pe Teofrast, dar opera acestui scriitor grec s-a pierdut. Între felul de a concepe prietenia al lui Cicero şi între acela al lui Aristotel este o deosebire esenţială. Aristotel admite că prietenia poate fi de trei feluri: bazată pe interes; pe plăcerea comună; pe virtute. Deci, Aristotel face mai mult o teorie etico-socială a prieteniei; la Cicero, prietenia e numai de natură etică şi deloc socială, căci filosoful latin exclude prietenia născută din plăceri sau interes: *„Ipsa virtus amicitiam gignit."*[66]

De officiis. A treia operă din acest ultim grup, mai întinsă decât precedentele, *De officiis,* nu mai e sub formă de dialog, ci sub formă de tratat scris pentru fiul său Marcus, care studia la Atena. Cuprinde trei cărţi: prima se ocupă cu idealul moral (*honestum*), a doua cu utilul şi a treia cu conflictul ce se poate ivi dintre moral şi util.

Frumuseţea morală e desemnată de Cicero cu termenul de *honestas, honestum vivere* (τὸ καλὸν). Această noţiune cuprinde, după Cicero, patru atribute: prevederea, dreptatea, curajul, măsura. Omul moral trebuie să fie prudent, drept, curajos, măsurat. Sunt cele patru virtuţi care formează, după morala stoică, pe omul înţelept (Vezi *De finibus*).

În cartea a II-a, tratând despre util, Cicero susţine că acesta coincide în viaţă cu moralul. Ceea ce este moral este şi util. Când oamenii fac lucruri contra moralei, se înşeală dacă cred că o fac pentru motive de utilitate. În interesul omului este să fie moral. Şi autorul caută să dovedească această teză, analizând principalele situaţii în care omul se poate găsi în viaţă şi raportul acestor situaţii cu moralul şi utilul.

Conflictul dintre moral şi util, examinat în cartea a III-a, nu există, după Cicero, pentru omul înţelept. El pune principiul că omul înţelept evită orice act ar putea atinge dreptul individului

în raport cu societatea. Evitarea conflictului se dobândeşte prin respectarea libertăţii individuale.

Izvoarele lui Cicero sunt, pentru această lucrare, stoicii, şi în special Panetios. Autorul aminteşte singur că l-a urmat, dar nu cu servilitate:

„Sequemur Stoicos non ut interpres. Panaetius quem multum in his libris secutus sum. Panaetium correctione quadam adhibita potissimum secuti sumus."[67]

De officiis e cel mai bun tratat de etică socială, de morală aplicată la societate, pe care ni l-a lăsat antichitatea. Ideile lui Cicero sunt foarte frumoase şi, pentru vremea când au fost aduse, sunt şi noi; atât de noi, încât unele din ele nu s-au învechit până azi. Iată câteva din ele: justiţia trebuie să fie egală pentru toate clasele sociale, chiar pentru sclavi; războiul este condamnabil şi nu poate fi aprobat decât în cazul când o naţiune îşi apără propria existenţă; cruzimea faţă de învins este condamnabilă; proprietatea duşmanilor trebuie respectată; duşmănia dintre popoare este condamnabilă. Sunt ideile unui modern.

Dar găsim şi mai mult: Cicero e cel dintâi care aduce marele principiu al iubirii de aproape, principiu în contrazicere cu tot ce simţiseră oamenii până atunci:

„Natura propensi sumus ad diligendos homines, quod fundamentum iuris est."[68]

(„Suntem în mod natural aplecaţi către iubirea de oameni, care este fundamentul dreptului.")

E principiul animator al moralei creştine. Cicero e întâiul creştin. Sf. Ambroziu, care a scris şi el o carte *De officiis*, s-a orientat după Cicero. Voltaire zice că *De officiis* e tot ce s-a scris mai util şi mai adevărat în antichitate.

Cu acestea, activitatea filosofică a lui Cicero se încheie. Valoarea acestei activităţi e întreită: transpune ideile filosofice greceşti în limba latină; operele sale fiind oglinda multor secole

de filosofie greacă; adaptează sau creează din nou vocabularul filosofic latin; nu urmează cu servilitate pe nici una din şcolile filosofice greceşti, ci ştie să aleagă părţile cele mai potrivite, care se adaptau caracterului şi temperamentului roman. Marele merit al lui Cicero este că a creat filosofie latină. Mulţumită ei, înţelepciunea greacă a devenit mai solidă şi mai clară şi a putut fi transmisă popoarelor din Occident.

CORESPONDENŢA

Cicero a scris foarte multe scrisori; puţini scriitori l-au egalat în bogăţia corespondenţei. Către sfârşitul vieţii, el însuşi s-a gândit să adune şi să publice o parte din scrisorile sale.

La 9 iunie 44, scrie lui Atticus:

„Mearum epistularum nulla est συναγογή, *sed habet Tiro instar septuaginta. Et quidem sunt ad te quaedam sumendae. Eas ego oportet perspiciam, corrigam; tum denique edentur."*

(„Nu există nici o colecţie a scrisorilor mele, dar are Tiro ca la vreo şaptezeci. Mai sunt câteva care trebuiesc luate de la tine. E nevoie să le recitesc, să le corectez; după aceea se vor publica.")[69]

Din altă scrisoare, tot către Atticus, e interesant următorul pasagiu:

„Epistulam meam quod pervulgatam scribis esse non fero moleste; quin etiam ipse multis dedi describendam..."

(„Că scrisoarea mea a fost răspândită în public, după cum îmi scrii, nu mă supără; chiar eu am dat-o la mulţi s-o copieze...")[70]

Din aceste două fragmente, rezultă: că, încă înainte de a fi existat o culegere a scrisorilor lui Cicero, ele erau cunoscute şi circulau public; că unele dintre ele erau scrise anume spre a fi

publicate. Lucrul e de natură să ne dezamăgească; noi căutăm să surprindem în corespondenţa cuiva tocmai ceea ce n-a vrut să spună publicului; să întâlnim acolo icoana adevărată a omului, exprimată cu o sinceritate care, în chip fatal, nu poate exista în operele destinate publicităţii. Dar Cicero s-a prins în propria-i cursă: îndată ce se află că Cicero îşi strânge şi publică o parte din scrisorile sale, toţi prietenii şi cunoscuţii lui au fost muşcaţi de ambiţia de a scoate şi ei pe cele primite cândva de la marele orator şi pe care, desigur, acesta le uitase. Primul a fost Tiro însuşi; el primise însărcinarea să îngrijească de apariţia primei colecţii de scrisori şi a pus în ea nu numai pe cele alese de Cicero, dar şi pe cele pe care maestrul i le scrisese lui, cum se vede din următoarele cuvinte ale lui Cicero, adresate lui Tiro:

„Video quid agas; tuas quoque epistulas vis referri in volumina".

(„Văd eu ce pui la cale; vrei să aduni în volum şi scrisorile adresate ţie.)[71]

Deci, fizionomia colecţiei de scrisori ciceroniene nu mai este deloc aceeaşi, în ediţiile următoare, cu cea pe care o dorise autorul lor la prima ediţie. Scrisori noi, scoase mereu la iveală de prietenii lui Cicero, vin să îngroaşe culegerea la fiecare ediţie. Când se fac prea multe, Tuiro le ordonează şi le cataloghează în *libelli,* după destinatari. La un moment dat au un asemenea succes, că Tiro publică şi scrisorile prietenilor lui Cicero către Cicero. Apar astfel colecţiile scrisorilor lui Atticus, Brutus, Cato, Cassius, etc. Ultima culegere publică este aceea a scrisorilor lui Cicero către Atticus, cele mai multe şi, în acelaşi timp, cele mai intime. În ele, Cicero scrisese o mulţime de lucruri privitoare la politică şi mai ales la oameni; de aceea Atticus a ezitat multă vreme înainte de a le publica, fiindcă ar fi putut face rău şi celui care le scrisese şi celui care le primise. La apariţia lor, Cicero nu mai trăia.

Nu toată corespondenţa lui Cicero a ajuns până la noi. Ne-au rămas:

Epistulae ad familiares, 16 cărţi.
Epistulae ad Quintum fratrem, 3 cărţi.
Epistulae ad Brutum, 2 cărţi.
Epistulae ad Atticum, 16 cărţi.

Cu totul, 37 de cărţi, însumând aproape nouă sute de scrisori. S-au pierdut cele către Pompei, Caesar, Calvus, Cornelius Nepos, fiul său Marcus, etc.

Din punctul de vedere al interesului pe care-l prezintă pentru noi, împărţim corespondenţa lui Cicero în două categorii: scrisorile care, deşi în formă epistolară, nu au caracterul de scrisori, fiindcă au fost scrise spre a fi date publicităţii; şi adevăratele scrisori, adresate prietenilor şi rudelor, scrise cu sinceritate şi fără gânduri preconcepute. Aceste două categorii se disting foarte uşor, după stil. În cele destinate publicităţii, regăsim stilul din pledoarii şi din operele filosofice, retorice şi chiar cu preocuparea de ritmul oratoric al frazei. În celelalte, se întâlneşte stilul de toate zilele (*cotidianis verbis, sermone plebei*), adică adevăratul stil de corespondenţă, aşa cum observă Cicero însuşi. La un moment dat, un cunoscut îi scrie, crezând că-i face plăcere, că admiră, în scrisorile lui, expresiile frumoase, *fulmina verborum.* Dar Cicero nu gustă acest compliment şi îi răspunde:

„Ce crezi despre scrisorile mele? Nu găseşti că-ţi scriu cu stilul de care se foloseşte toată lumea? Nu trebuie să ai totdeauna acelaşi ton. O scrisoare nu trebuie să semene cu o pledoarie sau cu un discurs politic... În ea, te foloseşti de expresiile de toate zilele..."[72]

Că acestei din urmă categorii de scrisori nu i se poate contesta caracterul de sinceritate şi atmosfera de intimitate ne-o arată împrejurările în care au fost scrise: sunt scrieri însăilate la repezeală, în timpul unei şedinţe a senatului sau în călătorie sau plimbându-se prin grădină, sau chiar stând la masă – deci în momente când n-avea nici timpul, nici liniştea necesară ca să facă literatură.

Sunt, apoi, între scrisori, contraziceri elocvente; într-una, pe la sfârşitul lui octombrie, aduce mari laude lui Cato, pentru ca, o lună mai târziu, în altă scrisoare, să-l critice fără cruţare. Evident că, dacă aceste două scrisori ar fi fost destinate publicităţii, Cicero ar fi căutat să se pună de acord cu sine însuşi.

Colecţia de scrisori a lui Cicero e prima pe care ne-o dă antichitatea. Grecii n-au cunoscut genul acesta, sau, poate, scrisorile lor s-au pierdut. Epistolarul ciceronian e un model al genului şi e, fără îndoială, cea mai reuşită colecţie de scrisori din literatura universală. Nici Saint-Simon, nici M-me de Sevigné n-ajung la frumuseţea scrisorilor lui Cicero.

Două sunt motivele principale ale unei corespondenţe atât de bogate:

1) Nevoia pe care o simţea Cicero să se explice către prieteni în privinţa atitudinilor sale politice, atunci când, din pricina împrejurărilor, nu putea da aceste explicaţii în public. Astfel, când se întoarce din exil şi părăseşte partidul senatorial pentru a trece de partea triumvirilor, simte nevoia să se explice într-o scrisoare către Lentulus. După Pharsalus, când pompeienii sunt distruşi şi el se împacă cu Caesar, scrie o altă scrisoare de explicaţie.

2) Alt motiv, de ordin general, care nu priveşte doar pe Cicero, ci toată antichitatea, stă în condiţiile vieţii de atunci. Mijloacele de care dispunea omul politic, spre a se ţine la curent cu evenimentele la ordinea zilei, nu erau cele de azi. Presa nu exista. Un om politic ajuns la apogeul carierei sale, era trimis, după ce fusese consul sau praetor, să guverneze o provincie, ca proconsul ori propraetor. El rupea astfel brusc cu toată atmosfera Romei, cu intrigile şi cancanurile ei şi, cum nu exista gazetă şi mijloacele de informaţie de azi, se vedea constrâns să utilizeze mijlocul lent dar sigur, al scrisorilor. Se publica, e drept, un fel de Monitor oficial, *Acta diurna,* în care se publicau scurte dări de seamă ale şedinţelor senatului, solemnităţile, fenomenele meteorologice şi alte informaţii tot atât de anodine. Bogătaşii

angajau câte un grec, un fel de reporter, ca să scrie pentru ei un fel de ziar, o dare de seamă a zvonurilor care circulau în piaţa publică, dar asta nu era încă suficient; grecul nu putea pătrunde în familiile mari şi în intimitatea oamenilor cu influenţă în stat, ca să afle lucrurile importante. Rămânea deci, ca sigur mijloc de informaţie, tot scrisoarea, care era, atunci, adevărată gazetă. Boissier se întreba cu melancolie, în a doua jumătate a secolului trecut, când abia se inventase telegraful, dar nu era încă perfecţionat: „Care va fi soarta scrisorilor, când vom putea vorbi aşa de uşor prin telegraf?" Nu se gândea atunci Boissier la telefon şi mai puţin la radio, care va ucide şi gazeta, asasina scrisorii.

Cicero avea şi toate calităţile necesare pentru a scrie uşor şi frumos. Genul epistolar cere şi el anumite calităţi, pe care Cicero le întrunea:

1) imaginaţie vie, mobilă, *à propos*. Scrisorile cer fantezie, ca să nu plictisească. În corespondenţa ciceroniană întâlnim imagini pregnante, formule din acelea care rămân. Odată, vorbind cu dispreţ despre plebe, o numeşte *hirudo aerarii* „lipitoarea tezaurului public"[73]. Altădată, în 49, când trece de partea lui Pompei, având sentimentul greşelii pe care-o face, spune despre el: *„Ut bos armenta, sic ego bonos viros sequar"* („Voi urma pe oamenii de treabă, cum se ţine boul după turmă")[74]; în altă împrejurare, vorbind de cei ce îl credeau un om sfârşit, spune: *„Qui mihi pennas inciderant, nolunt easdem renasci"*. („Cei care mi-au tăiat aripile nu vor să-mi mai crească la loc").[75]

Pentru noi, expresia „aripilor tăiate" e o banalitate; atunci era o expresie nouă, care va fi apoi reluată de Horaţiu, în ode.

2) Dorinţa de a plăcea, de a fi agreabil, vanitate, cochetărie. Este o calitate (sau un defect) indispensabilă pentru cine vrea să fie un corespondent plăcut. Şi cum, de obicei, cochetăria este un atribut feminin, aşa se explică de ce cei mai mulţi autori de scrisori de literatură universală sunt femei.

3) Uşurinţă, facultatea de a scrie repede şi fără greutate.

Interesul documentar al scrisorilor este de întâiul ordin: datorită lor cunoaştem omul şi viaţa lui privată. Lucruri pe care el nu le putea spune la tribunal, în for sau în tratatele filosofice, le găsim în scrisori. În al doilea rând, din varietatea subiectelor şi din bogăţia de informaţii pe care le prezintă, cunoaştem toată opera lui Cicero. Este cea mai vie, cea mai interesantă, cea mai originală istorie a epocii ciceroniene. O afirmă şi istoricul contemporan Cornelius Nepos:

„...quae qui legat, non multum desideret historiam contextam eorum temporum".

(„Cine citeşte scrisorile către Atticus, să nu mai dorească o istorie în regulă a acelor timpuri.")[76]

În fine, graţie lor, mai cunoaştem atât marile figuri care au ilustrat epoca, precum şi figurile care au trăit in intimitatea lui Cicero, soţia, copiii, rudele, prietenii, chiar şi servitorii. Iată, în privinţa aceasta, două exemple interesante, la fel cu care s-ar putea cita foarte multe:

Din corespondenţa cu Terentia, prima sa soţie, nu s-au păstrat toate scrisorile. Primele datează din timpul exilului, iar ultima e din 47, când Cicero, după Pharsalus, revine în Grecia. Citindu-le, avem imaginea fidelă a evoluţiei relaţiilor dintre ei. Din exil, soţul trimite soţiei scrisori calde, afectuoase, pline de iubire, cu tonul şi cu vocabularul poeziei erotice:

„Vale, mea Terentia, quam ego videre videor; itaque debilitor lacrimis. Vale."

(„Rămas bun, scumpa mea Terentia; mi se pare că te am în faţa ochilor şi cu atât mai mult mă topesc de plâns. Rămas bun.")[77]

Sau:

„Ego vero te quam primam, mea vita, cupio videre et in tuo complexu emori".

(„Pe tine, o viaţa mea, pe tine înaintea tuturor doresc să te văd, şi să mor în braţele tale.")[78]

Sau, în această scrisoare colectivă, către soţie şi către fiică:

„...ad te... et ad nostram Tulliolam non queo sine plurimis lacrimis scribere... Heu, mea lux, meum desiderium, mea Terentia..., obsecro te, mea vita..., valetudinem istam noli vexare... Valete, mea desideria, valete."

(„...ţie... şi micii noastre Tulii nu vă pot scrie fără să vărs multe lacrimi... Vai, lumina mea, dorul meu, scumpa mea Terentia, te implor, viaţa mea..., îngrijeşte-ţi sănătatea... Rămas bun, scumpele mele, rămas bun.")[79]

Când, după Pharsalus, e graţiat de Caesar şi se întoarce din nou în Italia, anunţă Terentiei sosirea pe un ton cu totul schimbat, de nerecunoscut. Scrisoarea, care e şi ultima, pare adresată mai curând unui servitor, decât soţiei sale:

„In Tusculanum nos venturos putamus aut nonis aut postridie. Ibi fac, ut sint omnia parata. Plures enim fortasse nobiscum erunt, et, ut arbitror, diutius ibi commorabimur. Labrum, si balineo non est, ut sit. Item cetera, quae sunt ad victum et ad valetudinem necessaria. Vale."

(„Socotesc că voi fi la Tusculum, fie la none, fie a doua zi. Ai grijă ca acolo să fie totul gata. E probabil că vom fi mai mulţi şi cred că vom întârzia. Dacă nu e cadă în odaia de baie, să fie. De asemeni toate cele necesare pentru viaţă şi îngrijirea sănătăţii. Rămas bun.")[80]

Divorţul a urmat puţin timp după această scrisoare.

Nu mai puţin interesante sunt relaţiile dintre Cicero şi secretarul său, Tiro, aşa cum sunt oglindite în scrisori. Tiro era o fire bolnăvicioasă. Într-o mulţime de scrisori din cartea XVI, *Ad familiares,* vedem grija stăpânului pentru sănătatea secretarului dilect şi ne putem da seama din ele ce reală afecţiune exista între secretar şi maestru:

„Medico mercedis quantum poscet promitti iubeto: id scripsi ad Ummium. Audio te animo angi et medicum dicere ex eo te laborare. Si me diligis, excita ex somno tuas litteras humanitatemque, propter quam mihi es carissmus. Nunc opus

est te animo valere ut corpore possis. Id cum tua, tum mea causa facias, a te peto: Acastum retine, quo commodius tibi ministretur. Conserva te mihi."

(„Plăteşte doctorului atât cât cere; Am scris asta lui Ummius. Aflu că te surmenezi şi doctorul spune că din pricina asta eşti bolnav. Dacă mă iubeşti, nu-ţi turbura liniştea cu literatura şi studiile pentru care-mi eşti mie atât de drag. Totul este, acum, să fii sănătos, şi cu trupul şi cu spiritul. Te rog să faci asta şi pentru tine şi pentru mine. Opreşte pe Acastus, ca să te servească. Îngrijeşte-te pentru mine.")[81]

Dintr-o altă scrisoare se crede că Tiro era pentru Cicero nu numai un secretar, ci şi un colaborator şi un critic:

„Litterulae meae, sive nostrae, tui desiderio oblanguerunt... Pompeius erat apud me, cum haec scribebam, hilare et lubenter. Ei cupienti audire nostra, dixi sine te omnia muta esse. Tu Musis nostris para ut operas reddas."

(„Bietele opere ale mele, sau, mai bine zis, ale noastre, tânjesc de dorul tău... Când scriam scrisoarea asta, Pompei era la mine vesel şi bine dispus. Mi-a cerut să-i citesc ceva; i-am spus că în lipsa ta, toate sunt mute. Pregăteşte-te să dai iar de lucru muzelor noastre.")[82]

Dintre prietenii lui Cicero, cel mai statornic, cel mai devotat şi cel mai iubit a fost Titus Pomponius Atticus. E una dintre cele mai interesante figuri ale epocii. Deşi unul dintre cei mai bogaţi oameni din Roma, nu ducea o viaţă de lux fără măsură, nici nu avea, ca atâţia alţii, vile nenumărate, în locurile căutate pentru frumuseţea naturii; ducea o viaţă mai degrabă sobră. Se ferise să-şi facă avere în Italia, din tactică politică; preferase să-şi facă afacerile în Epir, în Grecia, unde şezuse multă vreme şi de unde i-a venit şi cognomenul de Atticus. Cicero era, în afacerile sale, un dezordonat şi un cheltuitor. Cel care liniştea pe creditori, cel care se îngrijea de buna întreţinere a averilor sale, cel care căuta să îndulcească raporturile lui Cicero cu adversarii săi politici era Atticus. Datorită abilităţii şi prudenţei sale extreme, este unul

din puţinii oameni foarte bogaţi şi cu vază de la Roma, care reuşeşte să moară de moarte bună, în epoca cea mai agitată din toată istoria poporului roman.

Calitatea literară a scrisorilor este desăvârşită. În această privinţă, modernii sunt de acord cu anticii. Fronto, profesorul lui Marcus Aurelius, spusese:

„Omnes Ciceronis epistulas legendas censeo, mea sententia, vel magis quam omnes eius orationes. Epistulis Ciceronis nihil est perfectius."

(„Socotesc că trebuiesc citite toate scrisorile lui Cicero, după părerea mea, chiar mai mult decât toate cuvântările sale. Nu există nimic mai perfect decât scrisorile lui Cicero.")[83]

IMPORTANŢA OPEREI LUI CICERO

„On ne saurait concevoir d'études latines sans une connaissance sérieuse de Cicéron." Această frază a lui Laurand cuprinde un adevăr indiscutabil. A-l pune în lumină înseamnă a arăta motivele pentru care Cicero merită un studiu serios şi aprofundat.

Opera lui Cicero, luată în întregimea ei, constituie un tablou complet al antichităţii. Este de proporţii vaste: operele lui Caesar, Sallustius, Titus-Livius, Tacit şi Suetoniu, adunate la un loc, abia ar egala numărul paginilor ciceroniene. Întinderea nu trebuie totuşi să ne sperie. Laurand face socoteala că, dacă am citi câte 15 pagini de format obişnuit, în fiecare zi, am reuşi ca, în 10 luni, să citim toată opera lui Cicero.

Simpla lectură a operei nu este încă suficientă. Ea mai trebuie şi înţeleasă şi înţelegerea ei nu e uşoară. Nu o pot înţelege bine decât aceia care au cunoştinţe destul de întinse de istorie, de drept, de filosofie şi antichităţi. De aceea, opera lui Cicero trebuie negreşit studiată în cadrul epocii sale; ea trebuie neîncetat raportată la vremea din care a ieşit.

Studiul operei lui Cicero, în asemenea condiţiuni, prezintă desigur, o oarecare greutate, dar această greutate trebuie neapărat învinsă, fiindcă nu se poate face studiu serios asupra antichităţii, în orice domeniu, fără opera lui Cicero.

Istoria politică are în opera lui Cicero unul din cele mai preţioase izvoare: istoria celor şapte regi se găseşte, pentru întâia oară, în *De republica;* Gracchii şi reformele lor ne sunt cunoscute din *De lege agraria;* războiul lui Pompei, istoria lui Mithridate îşi au izvorul principal în *De imperio Cn. Pompei;* iar corespondenţa lui e o istorie contemporană de cel mai viu interes.

Cât priveşte istoria literară, istoria elocinţei romane din epoca republicană o datorăm operei *Brutus.*

Lingvistica îşi întemeiază cercetările ei asupra limbii latine din perioada clasică pe textele lui Cicero şi pe limba ciceroniană.

Filosofia n-ar putea avea decât o istorie cu totul incompletă fără opera lui Cicero. Ea este, de fapt, o istorie a doctrinelor filosofiei antice. Şi sunt capitole întinse ale acestei istorii care nu ne sunt cunoscute decât prin Cicero. Cât cunoaştem noi, prin sursă directă din toată filosofia greacă? Secolul al IV-lea, adică pe Platon (şi prin el, pe Socrate şi pe sofişti) şi pe Aristotel. Cunoaşterea doctrinei lui Epicur o datorăm poemei lui Lucreţiu. Restul, adică trei secole de filosofie greacă (III, II şi I înainte de Christos), cuprinzând curentele şi ideile cele mai interesante care au agitat lumea veche, ar fi iremediabil pierdute pentru noi, fără *De finibus,* fără *Brutus,* fără *Tusculane,* fără *De officiis* şi celelalte.

Alături de interesul documentar, amintit până aici, trebuie să subliniem valoarea literară şi ideologică a operei ciceroniene. Ei i se datorează existenţa unei arte oratorice la latini, ca şi teoretizarea acestei arte. Desigur, elocinţa lui Cicero nu poate fi gustată de un modern de la prima întâlnire cu discursurile sale. Altfel înţelegeau cei vechi arta de a vorbi şi altfel noi. Trebuie

un studiu mai îndelungat, pentru ca să putem cuprinde şi gusta frumuseţile elocinţei ciceroniene. Dar ne vom da seama imediat de valoarea acestei oratorii, dacă ne vom aminti că Bourdaloue, pe care Sainte-Beuve îl consideră cel mai mare orator modern, recomanda tinerilor preoţi, dorind să devină predicatori, şi în special iesuiţilor, să citească trei opere: Sfânta Scriptură, pe Sf. Ioan Chrysostomul şi pe Cicero.

Cicero este, apoi, creatorul filosofiei latine. În filosofie, el este un eclectic; spiritul său critic l-a împiedicat să accepte integral o doctrină, l-a îndepărtat de dogmatismul afirmaţiilor stoicilor sau epicureilor şi l-a îndreptat spre probabilismul Academicilor. El este un divulgator la Roma al filosofiei greceşti şi un romanizator al filosofiei astfel divulgate.

În morală, Cicero e un precursor. Prin el se face trecerea de la morala celor vechi la morala noastră. Vorbind despre datoriile omului, militează pentru ideea frumoasă că politica nu trebuie separată de morală; cere omului politic onestitate şi spirit de dreptate. Creator al ideii şi cuvântului *humanitas,* omenie, care a făcut o glorioasă carieră, el este părintele umanismului modern. Umanismul e doctrina care încearcă să creeze, întemeindu-se pe cultura clasică, acea *humanitas,* ideea cea mai înaltă despre om şi idealurile sale.

Cicero avea cultură greacă; vorbea greceşte ca un grec. Dar el lărgeşte orizontul gândirii greceşti, o umanizează. Grecii aveau însă un spirit local bine caracterizat; şi Platon şi Demostene erau atenieni. Cicero introduce în cultura greacă ideea de om în general. El nu este un grec sau un roman, ci un om, pur şi simplu. La toate acestea, trebuie să adăugăm că Cicero este un mare stilist; nu e numai cel mai mare stilist latin, dar unul dintre cei mai mari ai literaturii universale. E o calitate pe care nu i-o contestă nimeni, nici chiar detractorii săi, care-l contestă într-atâtea alte privinţe. Stilul său se distinge prin trei mari calităţi: prin puritatea vocabularului, prin varietate şi prin armonie (ritm).

Dacă trecem de la opera lui Cicero la omul Cicero, constatăm că el a fost violent atacat, în special de istoricii germani. Iată în ce termeni îl judecă Mommsen, în a sa *Römische Geschichte:*

„Marcus Cicero, cunoscut om politic cu două feţe, obişnuit să cocheteze când cu democraţii, când cu Pompeius, şi mai apoi cu aristocraţii, să aducă servicii avocăţeşti oricărui acuzat influent, fără deosebire de partid, el însuşi fiind fără nici un partid, mai bine zis din partidul intereselor materiale, care domnea în tribunale şi care îşi făcuse din convingătorul avocat un politicos şi spiritual tovarăş..."

Merită el această severă judecată? Nu. Şi iată de ce:

Viaţa privată a lui Cicero poate fi dată ca model. E unul din rarele exemplare de oameni curaţi ai antichităţii. În familie, e un bun soţ şi un excelent tată; este un prieten leal; este un om moral, într-o vreme când la Roma era atâta imoralitate; este profund onest, într-o societate în care lumea fură. Într-o vreme când reprezentanţii celor mai ilustre familii se îmbogăţeau jefuind provinciile ca proconsuli sau propraetori, el e dezinteresat. În 66 refuză provincia la care avea dreptul ca propraetor; în 63 i se atribuie Macedonia, provincie bogată şi râvnită, dar o cedează colegului său de consulat, lui Antonius, iar el se mulţumeşte cu Gallia Cisalpină; până la urmă o cedează şi pe aceasta lui Metellus Celer. Când guvernează Cilicia, e de o cinste exemplară.

Cicero fusese un om sărac şi i se impută că devenise cu vremea bogat. Averea sa e făcută din avocatură. E drept că, pe atunci, avocaţii nu aveau dreptul să fie plătiţi; în schimb, era obiceiul ca, la moarte, foştii clienţi să lase moştenitori pe avocaţii care-i apăraseră în diverse ocazii. În acest chip Cicero ajunsese la o frumoasă avere.

Se mai zice că era un fricos. Acuzarea e nedreaptă: îşi începuse cariera prin a acuza pe Roscius, omul lui Sulla; lovise în Catilina, deşi ştia că nu va fi iertat; luptase, aproape singur,

împotriva lui Antoniu: sunt tot atâtea acte de curaj. Moartea lui e aceea a unui bărbat. Nu era deci un fricos; era însă un timid. Cicero era un om de cabinet, un contemplativ, un om de carte şi un artist, pe care soarta îl aruncase în epoca cea mai turbure, cea mai agitată, a istoriei romane. Vremea lui era pentru oameni de acţiune, nu pentru gânditori; politica era caracterizată prin extreme: de-o parte reacţionarii, conduşi de Cato, de alta revoluţionarii, conduşi de Caesar. Între ei, moderatorul Cicero voia să păstreze drumul de mijloc. Voia o conciliaţie a extremelor; el făcea o politică de idei, pe când ceilalţi făceau politică de persoane.

Privit din acest punct de vedere, Cicero n-a fost poate un om politic, dar a fost cu siguranţă un om de stat. Avea tot ce caracterizează pe omul de stat: o doctrină proprie; militase pentru popularizarea ei şi încercase şi realizarea ei practică. Doctrina lui s-ar putea defini cu două cuvinte ce-i aparţin: *concordia ordinum,* dezvoltarea armonică a claselor sociale; politica sa, tot cu propriile lui cuvinte, era *otium cum dignitate,* linişte şi demnitate. Oamenii de stat moderni nu gândesc altfel. Consul în 63, încearcă să realizeze această doctrină. Întemeiază un partid, al optimaţilor (*optimates*) în care trebuia să intre oameni de ordine, *boni cives,* din orice clasă socială, senatori, cavaleri, agricultori, cetăţenii din municipii şi chiar liberţi. Acest partid trebuia să lupte pentru trei mari idei: egalitatea în faţa justiţiei; egalitatea în viaţa politică, dar proporţionată cu valoarea individului (din punct de vedere moral, intelectual şi material, deci o egalitate inteligentă); păstrarea ordinei în stat şi a formelor de guvernământ tradiţionale. Din această pricină, pentru că era un moderat, Cicero a jucat la Roma un rol foarte mic, deşi era mai înzestrat decât Caesar şi Pompei. Aceasta a fost, în toate timpurile, soarta moderaţilor, care, căutând să *împace pe toată lumea, reuşesc să nemulţumească pe toată lumea. Cato, liderul aristocraţilor, avea cel puţin asigurat sprijinul aristocraţiei; Caesar, şeful democraţiei, avea de partea*

sa plebea; moderatul Cicero nu se putea întemeia pe nimeni. Iată faptele, iată explicaţia lor, dar din ele nu se poate trage, pentru Cicero, o concluzie defavorabilă, ci dimpotrivă. Tot ce se poate spune este că a fost mai mare ca scriitor decât ca politician.

Vom încheia, citând judecata pe care o fac asupra lui Cicero două din personagiile cele mai proeminente ale vremii, personagii care aparţin celor două tabere opuse: Caesar şi asasinul său, Brutus.

Iată judecata lui Brutus despre Cicero – omul politic:

Brutus către Cicero:

„Faptele tale vor vorbi pentru tine, chiar dacă tu vei tăcea şi vor continua să trăiască chiar după ce tu vei muri; prin salvarea statului, dacă lucrurile se vor îndrepta, prin pierderea lui, dacă lucrurile vor merge prost, ele vor sta mărturie în favoarea conduitei tale politice" (*Brutus*, 96)

Iată judecata lui Caesar despre Cicero – scriitorul; este nu numai cel mai frumos elogiu ce se putea aduce scriitorului căruia se adresează, dar şi cea mai frumoasă definire a rolului scriitorilor în lume; definiţie frumoasă, dar şi emoţionantă în acelaşi timp, când ne gândim că vine de la un mare om de arme.

Caesar către Cicero:

„Ai obţinut cea mai frumoasă din toate gloriile şi un triumf preferabil celor avute de cei mai mari generali. Căci valorează mai mult să măreşti domeniul spiritului, decât să împingi mai departe hotarele Imperiului" (*Brutus*, 72; Pliniu, *Nat. hist.*, 7, 30; A. Gellius, 19, 8, 3).

NOTE

Volumul I

1. Vergiliu, *Georgice*, II 531-534
2. Vergiliu, *Georgice*, II 168-174
3. Vergiliu, *Georgice*, II 175
4. Horaţiu, *Cântecul secular* 9-12
5. Vergiliu, *Eneida*, VIII 675-681
6. Legenda a cunoscut o largă circulaţie în Evul Mediu versurile fiind recitate până în secolul al XV-lea la Mantova la slujba sfântului Pavel.
7. Horaţiu, *Ode*, III 61-68
8. Vergiliu, *Eneida*, I 102-105
9. Cicero, *În apărarea lui Murena*, 23. 10: „Toate artele trebuie să comporte şi o admirabilă demnitate şi o utilitate care să inspire recunoştinţa".
10. Vergiliu, *Eneida*, VI 851: „Tu să domneşti stăpânind ale lumilor neamuri, romane,/ Asta ţi-e arta pe veci!" (traducere de George Coşbuc).
11. După tradiţie, cuvintele „oricine nu este grec e barbar" i-ar fi fost spuse de Aristotel lui Alexandru cel Mare.
12. Suetoniu, *Despre gramaticieni şi retori*, 1. 2: „Începutul gramaticii a fost de asemenea modest".
13. Merkel, comentariu la poemul lui Ovidiu *Ibis*: „Mai întâi s-au obişnuit cu meşteşugul acestora traducându-i pe greci, apoi i-au imitat, în cele din urmă s-au luat la întrecere cu ei în chip fericit"..
14. Quintilian, *Arta oratorică*, X 1, 93: „Cât despre satiră, ea e întru totul a noastră".
15. Quintilian, *Arta oratorică*, X 1, 93: „Şi în elegie îi concurăm pe greci".
16. „Duenos m-a făcut într-un scop bun".
17. Varianta transmisă de Varro are o formă greu inteligibilă. Corssen şi Havet admit altă lecţiune a textului: „*Cozeulo dori eso. Omnia vero ad patula coemisse Iani Cusanes duonus ceruses, dunus Ianus venet pommelios*".
18. Horaţiu, *Epistole*, II 1, 86-87: „Cei ce 'Cântul saliare' laudă şi-mi pare mie,/ Ca să pară că ştiu singuri ce nu ştiu nici ei nici eu" (traducere de Lelia Teodosiu).
19. „Beau vinul vechi sau nou,/ mă vindec de boala veche sau nouă"
20. Cato, *Spuse memorabile*, 80: „E destul de repede dacă e destul de bine".
21. Petroniu, *Satyricon* 77,: „Un as ai, un as preţuieşti".

22. Citatul este din Macrobiu, *Saturnalia*, V. 20, 18: „Cu pulbere iarna şi cu noroi primăvara mari recolte vei secera, o, Camillus!". Vergiliu în *Georgice*, I 101 scrie: „O, voi plugari! După iarna prăfoasă belşug e de grâne" (traducere de D. Murăraşu).

23. Horaţiu, *Satire*, I 5, 15-16: „Luntraşul, beat de multă poşircă ce-şi turnase/ Şi călătorul, care iubita şi-o cântase" (traducere de Al. Hodoş şi Th. Măinescu).

24. Porphyrio, comentariu la satira I 5, 15-16 a lui Horaţiu: „Astfel oamenii neînsemnaţi şi din popor obişnuiesc să caute uşurarea veghilor nocturne cântând cântece de iubire".

25. Vergiliu, *Georgice*, I 293: „Între acestea, cu cânt mângâindu-şi o muncă-ndelungă, / Soaţa-i goneşte prin fire suveica mereu şoptitoare" (traducere de D. Murăraşu).

26. *Moretum*, 29-30: „intonează cântece rustice uşurându-şi truda cu voce agrestă".

27. Festus, *Despre semnificaţia cuvintelor*, 161, 46: „Nenia este cântecul care se cântă la înmormântare însoţit de flaut pentru a proslăvi (pe cel mort)".

28. Plaut, *Comedia măgarilor*, 787: „Acestea nu sunt fleacuri, nici cântece funebre".

29. Seneca, *Apokolokyntosis* 12: „Mii de lacrimi vărsaţi,/ Trist izbiţi-vă-n piept, / Numai vaier funebru/ Să răsune în For: / Cum s-a stins de sublim / Cel atât de mintos, / Un viteaz cum n-a fost / Nici un om pân-acum / Pe întregul pământ" (traducere de Eugen Cizek).

30. Cicero, *Tusculane*, IV 2: „Cato, un autor cu atâta greutate, afirmă în *Origini* că strămoşii noştri aveau obiceiul ca la ospeţe să cânte rând pe rând în acompaniament de flaut, îndată ce se aşezau la masă, meritele şi virtuţile oamenilor de seamă" (traducere de Mihai Popa).

31. Cicero, *Brutus*, XIX 75: „de-am mai avea încă acele versuri care, după cum a scris Cato în *Origines*, erau cântate, cu multe secole înaintea lui, la festinuri de fiecare conviv întru slava marilor oameni".

32. Suetoniu, *Vieţile celor doisprezece Cezari, Caesar* 51: „Cetăţeni, păziţi-vă nevestele, aducem cu noi un chel uşuratic".

33. Suetoniu, *Vieţile celor doisprezece Cezari, Caesar* 49: „Caesar a supus Gallia, Nicomede pe Caesar. Iată, este purtat în triumf Caesar care a supus Gallia, iar Nicomede care l-a supus pe Caesar nu este purtat în triumf".

34. Horaţiu, *Epistole*, II 1, 139-146: „Cei plugari de altădată, cumpătaţi ca trai şi harnici, / După ce-şi strângeau recolta, trupul şi-odihneau la praznici / Şi-al lor suflet, care-n zelul de-a sfârşi răbdase trude, / Cu-a lor soaţă credincioasă, cu copii, amici şi rude, / Îi jertfeau o scroafă Terrei, lapte lui Silvan şi flori / Şi mult vin lui Geniu care le-amintea că-s muritori / Îndrăzneala

fescenină, din aceste practici trasă / Printr-un schimb pe rând de versuri, ţărăneşti ocări revarsă" (traducere de Lelia Teodosiu).

35. Macrobiu, *Saturnalia*, III 14. 9: „Astfel M. Cato numeşte pe senatorul de viţă nobilă Caecilius, dansator şi autor de versuri fescenine, spunând, cu următoarele cuvinte, că el face pantomimă: 'Coboară de pe un armăsar castrat, execută pantomimă cu risipă de gesturi caraghioase'. Altundeva, împotriva aceluiaşi: 'Mai şi cântă, oriunde este îmbiat; câteodată recită versuri greceşti, spune ghiduşii, face jocuri de cuvinte, execută pantomime'" (traducere de Gh. Tohăneanu).

36. Diomede, *Gramatica latină*, I 489: „A treia categorie este a pieselor latine care au fost numite atelane de la cetatea oscilor Atella, în care au apărut mai întâi lucrări asemănătoare prin subiecte şi vorbe de spirit pieselor satirice greceşti".

37. Titus Livius, *De la fundarea Romei*, VII 2, 12: „Acest gen de spectacole a fost preluat de tineret de la osci, nu s-a îngăduit să fie profanate de histrioni".

38. Cicero, *Despre orator*, II 12 52: „Din primele timpuri ale Romei până la pontificatul lui P. Mucius, marele pontif aşternea în scris toate faptele din fiecare an, punându-le pe o tablă albă pe care o afişa în reşedinţa sa pentru ca poporul să poată veni să ia cunoştinţă de ele: astfel s-a instituit ceea ce poartă şi astăzi numele de marile anale".

39. Vergiliu, *Eneida*, I 372: „Doamne, de-aş sta eu să duc la capăt, zeiţă, 'nceputul/ Dac-ai putea tu s-asculţi povestea durerilor noastre" (traducere de George Coşbuc).

40. Servius, comentariu la Vergliliu, *Eneida*, I 373: „Astfel s-au constituit analele: în fiecare an pontiful suprem avea o tablă albă pe care obişnuia să noteze faptele demne de a fi memorate ale consulilor cu nume însemnate şi ale altor magistraţi, fapte săvârşite acasă şi pe câmpul de luptă, pe uscat şi pe mare, zi de zi".

41. Cicero, *Despre stat*, I 16, 25: „începând din această zi astfel consemnată în versurile lui Ennius şi în analele pontificale s-au calculat eclipsele anterioare".

42. Cicero, *În apărarea lui Murena*, XI 25: „Dacă se putea sau nu intenta o acţiune în justiţie puţini oameni o ştiau odinioară, căci cunoaşterea zilelor faste nu era de domeniul public. O mare autoritate se conferea atunci interpreţilor dreptului".

43. Legea celor XII table, I 1: „Dacă-l cheamă la judecată, să vină".

44. Legea celor XII table, I 2: „Dacă nu vine, să ia martor; mai apoi să fie înşfăcat".

45. Legea celor XII table, I 3: „Dacă încearcă să fugă şi o ia la picior, să se pună mâna pe el".

46. Legea celor XII table, I 4: „Dacă boala sau vârsta împiedică un pârât să compară în instanţă, reclamantul să-i pună la dispoziţie un cal, dacă nu vrea, să nu-i dea şi o căruţă".

47. Legea celor XII table: „Tatăl poate să-şi ucidă pe loc copilul diform".

48. Legea celor XII table: „După cum a decis tatăl prin testament asupra bunurilor sau asupra tutelei averii sale să aibă putere de lege".

49. Legea celor XIII table: „Între patricieni şi plebei să nu fie drept de căsătorie".

50. Legea celor XII table, III 1-2: „Pentru plata unei datorii recunoscute să se dea răgaz treizeci de zile de la judecarea procesului. Apoi să se pună mâna pe el. Să fie dus la judecată".

51. Legea celor XII table, III 3-4: „Dacă debitorul nu plăteşte sau dacă nu se plăteşte pentru el, creditorul să-l ia şi să-l lege cu lanţuri de cel puţin cincisprezece livre, mai mult dacă vrea".

52. Legea celor XII table, III 6: „Dacă sunt mai mulţi creditori, să-l taie în bucăţi după trei zile de târg".

53. Legea celor XII table, III 7: „Dacă taie mai mult sau mai puţin, să nu fie pedepsiţi".

54. Legea celor XII table, VIII 2: „Dacă cineva îi rupe altcuiva un mădular şi nu se ajunge la o înţelegere, să se aplice legea talionului".

55. Legea celor XII table, VIII 11: „Dacă cineva săvârşeşte un furt noaptea şi păgubaşul îl omoară, să fie pe drept ucis".

56. Appius Claudius Caecus, *Maxime* 1: „Fiecare e artizanul propriei sorţi".

57. Appius Claudius Caecus, *Maxime*, 2: „Când îţi vezi prietenul, uiţi mizeriile".

58. Livius Andronicus, *Imn către Iunona*: „Sfântă odraslă a lui Saturn, copilă regină".

59. Homer, *Odiseea*, I 1: „O, muză, cântă-mi mie pe bărbatul / Viteaz şi iscusit care-ntr-o vreme, / Când el cu măiestria lui făcuse pustiu" (traducere de George Murnu).

60. Homer, *Odiseea*, III 110: „Acolo zace şi Patroclu cel de-o seamă / Cu zeii de şoiman" (traducere de George Murnu).

61. Homer, *Odiseea*, I 64: „Ce vorbă ţi-a scăpat din paza gurii / Copila mea" (traducere de George Murnu).

62. După Asconius, 215, Naevius ar fi scris „Nenorocirea a făcut ca Metellii să ajungă consuli la Roma" la care cei vizaţi ar fi răspuns „Vor pedepsi Metellii pe peoetul Naevius".

63. Epitaful lui Naevius citat de Aulus Gellius, *Nopţile atice*, I 24, 2: „Dacă zeilor nemuritori le-ar fi îngăduit să plângă pe muritori, / divinele muze

l-ar jeli pe poetul Naevius. / După ce a trecut el în puterea Infernului, / la Roma, oamenii au uitat să mai vorbească limba latină".

64. Cicero, *Tusculane*, IV 31: „Mă bucur, tată, că sunt lăudat de tine, de un bărbat încărcat la rândul lui de laude".

65. Horaţiu, *Arta poetică*, 285-288: „Vrednic le este şi meritul, căci cutezară să lase / Urme greceşti, să cinstească şi toate străbunele fapte. / Ei ne-aduseră-n scenă actori cu pretexte sau togă" (traducere de Ionel Marinescu).

66. Naevius, *Agitatoria*: „Am preţuit mult mai mult libertatea decât banii".

67. Naevius, *Femeia din Apulia*: „Fie ca zeii să-l dea pierzării pe acel grădinar care a scos cel dintâi ceapa".

68. Naevius, *Gimnastul*: „Spune ce-i mai bine: să iei de nevastă o fecioară sau o văduvă? – O fecioară, dacă e proaspătă".

69. Nonius, 136 7: „*mustum* se numeşte pe drept cuvânt nu doar vinul, ci orice este tânăr".

70. Naevius, *Triphallus* 96-98: „Dacă vreodată voi afla că fiul meu / a luat cu împrumut bani pentru dragoste / pe dată te voi duce acolo unde nu mai poţi scuipa".

71. Horaţiu, *Epistole*, II 1 53-54: „Naeviu nu-i în mâna noastră şi într-una amintit / Parcă-i nou?" (traducere de Lelia Teodosiu)

72. Festus, *Despre semnificaţia cuvintelor*, 275. 1: „Ploti sunt numiţi cei cu picioarele plate; de aceea şi poetul Accius, cum era umbrian din Sarsina, a fost numit datorită picioarelor plate la început Plotus, mai apoi Plautus".

73. Cicero, *Brutus*, XV 60: „Plaut a murit douăzeci de ani mai târziu sub consulatul lui P. Claudius şi L. Porcius, despre care am vorbit mai înainte, pe când Cato era cenzor".

74. Servius, comentariu la Vergiliu, *Eneida*, I 75: „Unii spun că Plaut a scris douăzeci şi una de piese, alţii patruzeci, alţii o sută".

75. Aulus Gellius, *Nopţile atice*, III 3, 10: „În aceeaşi carte a lui Varro se găseşte scris că a existat şi un oarecare Plautius, autor de comedii. Din pricină că şi comediile lui purtau în titlu numele Plauti, au fost acceptate între cele plautine, deşi de fapt nu erau plautine de la Plautus, ci plautiane de la Plautius".

76. Evantius: „Căci grecii nu au prolog în felul autorilor noştri".

77. Horaţiu, *Epistole*, II 1 170: „Vezi pe Plaut... cât pe scenă se-nvârteşte cu sandala descheiată, / Bucuros că părăluţe multe-n punga-i s-au vărsat. / Dar, de stă sau nu-n picioare piesa, nici nu i-a păsat!" (traducere de Lelia Teodosiu).

78. Plaut. *Casa cu stafii*, 22-24: „Beţi, ziua ca şi noaptea, trăiţi precum grecii, / cumpăraţi sclave, eliberaţi-le, hrăniţi paraziţii, / faceţi piaţa în chip somptuos" (traducere de Nicolae Teică).

79. Titinius, fragmente incerte, 175: „Acum se bea şi se mănâncă în exces la ţară".

80. Varro, *Satire menipee*, 399: „Plaut are drept la ramura de palmier pentru dialoguri".

81. Horaţiu, *Arta poetică*, 270-271: „Totuşi bătrânii ştiau să-l slăvească pe Plaut, om de spirit, / Glumă şi vers preţuindu-i" (traducere de Ionel Marinescu).

82. Cicero, *Despre orator*, II 276: „Scipio Nasica venise la poetul Ennius şi întreba de el la poartă. 'Ennius a ieşit', spuse servitoarea. Nasica înţelese că ea vorbea aşa pentru că primise ordin, dar că stăpânul era acasă. Câteva zile mai apoi, Ennius veni la rândul lui la Nasica şi, cum întreba de-asemenea de el la poartă: 'A ieşit' îi strigă Nasica în persoană. – 'Cum?' spune Ennius. 'Nu îţi recunosc eu vocea?' – 'Eşti un neruşinat', răspunde Nasica. 'Când am fost să întreb de tine, am crezut-o pe servitoarea ta care pretindea că nu eşti acolo şi tu refuzi să mă crezi chiar pe mine?'".

83. Ennius, *Hecuba*, 216: „Prietenul bun la vreme de cumpănă se vădeşte".

84. Ennius, tragedii incerte, 349: „Faptele bune rău plasate le socotesc fapte rele".

85. Ennius, *Andromaca*, 86-101: „Unde să caut şi să găsesc apărare, pe ce ajutor să mă sprijin în exil şi fugă? N-am oraş încotro să plec, unde să mă aplec, eu căreia nici altarele părinteşti nu-mi mai stau în picioare, zac sfărâmate şi risipite, templele înghiţite de flăcări, pereţii înalţi stau arşi, înnegriţi şi cu grinzile crăpate. O, tată, o, patrie, o, casă a lui Priam, templu închis cu poartă răsunătoare, te-am văzut înfloritoare în bogăţia ta, cu acoperişuri cizelate şi sculptate, împodobită regeşte cu aur şi fildeş. Am văzut toate acestea arse, viaţa lui Priam smulsă cu forţa, altarul lui Iupiter pângărit cu sânge. Am văzut – vedere ce-mi sfâşie inima – pe Hector târât de carul cu patru cai, pe copilul lui Hector azvârlit de pe ziduri".

86. Ennius, *Anale*, fragmente cu localizare incertă, 451: „Iar goarna cu sunet groaznic a spus taratantara".

87. Ennius, *Anale*, I: „Primeşte-mi jurământul, jură şi tu la rându-ţi, să fie învoiala ce-o facem cât mai fermă".

88. Ennius, *Anale*, VI 181: „sunt mai curând războinici decât înţelepţi".

89. Ennius, fragmentele 15-17: „Priviţi, cetăţeni, chipul bătrânului Ennius / Acesta a cântat faptele măreţe ale părinţilor voştri / Nimeni să nu mă stropească cu lacrimi, nici să se jeluiască pe mormânt. / De ce? Pentru că zbor viu pe buzele tuturor".

90. Ieronim, *Cronica lui Eusebius*, anul 1838: „Caecilius Statius a murit la un an după moartea lui Ennius".

91. Varro, *Satire menipee*, 399: „ În intrigă la ramura de palmier are drept Caecilius".

92. Suetonius, *Despre poeți*, fragmentul 11: „După ce a publicat șase comedii, înainte să intre în al douăzeci și cincilea an, ca să evite clevetirea... a plecat din Roma și nu s-a mai întors".

93. Terențiu, *Cel ce se pedepsește singur*, didascalie: „Începe comedia *Heautontimorumenos* a lui Terențiu. Originalul grec este de Menandru. Reprezentată la Jocurile megalesiene sub edilii curuli L. Cornelius Lentulus și L. Valerius Flaccus. Pusă în scenă de Ambivius Turpio. Pusă pe muzică de Flaccus, libertul lui Claudius. Cântată mai întâi cu flaute inegale, apoi cu flaute duble drepte. Compusă sub consulatul lui Manius Juventius și Tiberius Sempronius".

94. Terențiu, *Eunucul*, prolog, 23-24: „Un hoț, iar nu un poet a oferit piesa".

95. Terențiu, *Cel ce se pedepsește singur*, prolog, 22: „bătrânul poet răuvoitor".

96. Seneca, *Scrisori către Lucilius*, VIII 8: „Nu mai vorbesc de tragici și nici de togatele noastre; căci au și acestea au o anumită gravitate și se află la mijloc între tragedie și comedie".

97. Varro, fragmente despre gramatică, 40: „Nu li se cuvine altora să vegheze decât lui Titinius și Terențiu".

98. Versul din epigrama lui Atta rămâne obscur în absența contextului. O traducere posibilă ar fi: „de altfel, vei fi tu, o dată desfăcute pletele, firul de păr".

99. Velleius Paterculus, *Istoria romană*, II 9, 3: „Alte talente strălucitoare în aceeași perioadă au fost în comediile romane Afranius, în tragedii Pacuvius și Atta".

100. Afranius, *Sella*, 302-303: „Experiența m-a zămislit, Memoria mi-a fost mamă / Sophia mă numesc grecii, voi – înțelepciune".

101. Afranius, fragmente incerte, 418: „Nu știu ce zeu s-a milostivit în sfârșit de noi".

102. Pasajul din Velleius Paterculus a mai fost citat o dată – vezi nota 99.

103. Quintilian, *Arta oratorică* X 1, 100: „O, de nu și-ar fi pângărit piesele cu iubiri rușinoase pentru copii, trădându-și obiceiurile!"

104. Quintilian, *Arta oratorică*, X 1, 93: „Cât despre satiră, ea este întru totul a noastră... în ea Lucilius a dobândit cel dintâi faimă remarcabilă".

105. Horațiu, *Satire*, I 4, 6-7.

106. Horațiu, *Satire*, I 10, 66.

107. Velleius Paterculus, *Istoria romană*, II 9, 3: „Ilustru a fost și numele lui Lucilius care sub ordinele lui Publius Africanus luptase în calitate de cavaler în războiul numantin".

108. Persius, *Satire*, I, 114-115: „Lucilius întreaga Romă a zguduit-o cu o carte / Pe alde Mucius şi Lupus, ca un zăvod i-a rupt în dinţi" (traducere de Tudor Măinescu şi Alexandru Hodoş).

109. Horaţiu, *Satire*, II 1, 71-74: „Când Scipio şi Lelius, departe de cetate, / Îşi petreceau răgazul în cântece şi joc; / Lăsând să fiarbă-n oală legumele la foc / Şi-l alegeau tovarăş în clipele lor bune / De veselă odihnă şi blândă-nţelepciune" (traducere de Al. Hodoş şi Th. Măinescu).

110. Lucilius, *Satire*, XI 425: „încă tânăr şi copil"

111. Asconius Pedianus, comentariul la Cicero, *Împotriva lui Piso*: „Mai apoi se spune că locuinţa ridicată pe bani publici pentru fiul regelui Antioh luat ca ostatic a aparţinut poetului Lucilius".

112. Lucilius, *Satire* XXVI 671-672.

113. Callimah, *Originile*, 10, 6: „pedestru pe câmpia Muzelor".

114. Horaţiu, *Satire*, II 6, 17: „muza mea la pas".

115. Horaţiu, *Epistole*, II 1, 250-251: „*sermones* care se târăsc pe pământ".

116. „desfrânarea şi viciile oamenilor, mai cu seamă ale celor bogaţi". În scholia la primul vers din satira a III-a a lui Persius, inspirată din cartea a IV-a a satirelor lui Lucilius, se notează: „*Hanc satiram poeta ex Lucili libro quarto transtulit, castigans luxuriam et vitia divitum*".

117. Horaţiu, *Satire*, I 10, 53-55.

118. Lucilius, *Satire*, IX 340-341: „Un poem este o mică parte, *poesis* este o operă întreagă".

119. Hermogene în *Rhetores Graeci*, I 16 (ed.iţia Walz): „*poesis* este *Iliada*, poemă este însă 'uciderea pretendenţilor' (cântul XXII din *Odiseea*)".

120. Lucilius, fragmente cu localizare incertă 1215-1217: „Căci după cum socotim că *intro* este cu totul altceva decât *intus* / Tot astfel *apud se* este cu totul altceva şi are altă valoare decât *ad se* / *Intro* ne cheamă înăuntru, *intus* rămâne pe loc".

121. Lucilius, *Satire*, IX 352: „*Aa* geminat este o silabă lungă, *a* o silabă scurtă: totuşi vom transcrie aceasta printr-o singură grafie şi vom scrie într-un singur şi acelaşi fel, după pronunţarea noastră, cuvintele *pacem, Pacideianum, aridum, acetum*, după cum scriu grecii Ἄρες, ἰΑρες".

122. Lucilius, hexametri cu localizare incertă, 1235.

123. Lucilius, satire incerte, 1119-1120.

124. Lucilius, satire incerte, 1326-1334.

125. Lucilius, *Satire*, I 20-22.

126. Lucilius, *Satire*, VI, 233 M: „dacă aş putea încheia pacea".

127. Lucilius, satire incerte, 1337: „Pe lângă acestea să socotim că mai presus de toate stă binele patriei".

128. Horaţiu, *Satire*, I 10, 20-21.

129. Lucilius, *Satire*, VIII 304: „atunci când bărbăția îmi este istovită".

130. Lucilius, *Satire*, I 25: „a Ledei, fiica lui Thestios, și a soției lui Ixion".

131. Lucilius, *Satire*, XXVIII, 786: „judecătorul îl va priva pe omul nostru de elementele fundamentale...".

132. Cicero, *Scrisori către Atticus*, VII 11.

133. Cicero, *Despre orator*, II 25: „C. Lucilius, spirit foarte cultivat și foarte fin, repeta că dorește pentru operele sale cititori care să nu fie nici prea ignoranți, nici prea instruiți".

134. Iuvenal, *Satire*, I 165-166.

135. Quintilian, *Arta oratorică*, X 1, 93-94.

136. Furius, *Anale*, I, 7: „Între timp, Aurora părăsind culcușul lui Ocean".

137. Vergiliu, *Eneida*, IV 585: „Între timp, Aurora părăsind culcușul auriu al lui Titon".

138. Homer, *Odiseea*, V 1: „Din patul lui Titonos / Zeița dimineții răsărise" (traducere de George Murnu).

139. Furius, *Anale*, I, 8: „El, doborât deodată de o rană gravă, a lăsat frâiele calului și lăsându-se să alunece, a căzut la pământ unde a răsunat izbitura armelor lui de aramă".

140. Vergiliu, *Eneida*, XI 500: „urmând-o pe loc, călărimea din urmă-i / Grabnic alunecă jos de pe cai" (traducere de George Coșbuc).

141. Furius, *Anale*, IV: „Picior lângă picior, sabie lângă sabie, bărbat încleștat cu bărbat".

142. Horațiu, *Satire*, II 5, 41: „Iupiter scuipa-va peste Alpii-nghețați grămezi de nea" (traducere de Al. Hodoș și Th. Măinescu).

143. Horațiu, *Satire*, I 10, 36: „Pe Memnon să-l sugrume Alpinus cel umflat, / Și Rinului, în valuri, cu mâl să-i ungă fața" (traducere de Al. Hodoș și Th. Măinescu).

144. Cicero, *Brutus*, 35, 132: „poetului Furius, prietenul său".

145. Porcius Licinius, fragmentul 3, 7-12: „Astfel, a plecat el departe de privirea tuturor în regiunea cea mai îndepărtată a Greciei. A murit la Stymphalos, oraș din Arcadia. Publius Scipio nu i-a fost de nici un ajutor, de nici un ajutor Laelius, de nici unul Furius, trei oameni care, în același timp, agitau atât de ușor nobilimea. Din vina lor, el n-a avut nici măcar casă cu chirie, ca să fie măcar un loc unde un sclav umil să anunțe dispariția stăpânului său".

146. Porcius Licinius, *Epigrame*, fragmentul 6: „Gardieni ai mioarelor cu tinere vlăstare, cu miei, căutați foc? Veniți. Omul din fața voastră este de foc. Dacă ating doar cu un deget, incendiez pădurea toată, turma toată este în flăcări și tot ce văd".

147. Volcacius Sedigitius, fragmentul 3: „Acestea care sunt numite piesele lui Terenţiu cui îi aparţin? Oare nu acela care dădea legi popoarelor învestit cu cea mai înaltă onoare a compus aceste piese?"

148. Cicero, *Despre orator*, III 11, 43: „cel mai literat dintre toţi cei care poartă toga".

149. Cicero, *Brutus*, 169: „adânc cunoscător şi în literele greceşti şi în cele latineşti".

150. Varro, *Despre limba latină*, 10, 70: „Valerius spune: forma *Hectorem* îi displace lui Accius, el preferă *Hectora*".

151. Augustin, *Despre cetatea lui Dumnezeu*, VII 9: „Iupiter atotputernic, părinte al regilor, al zeilor, al tuturor lucrurilor, născător al zeilor, zeu unul şi toţi zeii".

152. Varro, *Logistorici*, 38: „Iupiter este tată şi mamă, căci lumea e una şi totul este în ea".

153. Vergiliu, *Eneida*, XII, 827: „Zise zîmbind al văzduhului domn şi al vieţilor tată" (traducere de George Coşbuc).

154. Valerius Aedituus, epigrama 1: „Când încerc, Pamphila, să-ţi mărturisesc clocotul inimii care mă frământă când vreau să-ţi vorbesc, vorbele-mi fug de pe buze şi sudoarea mi-apare deodată pe piept: altfel mi-e ruşine şi mă mistui în tăcere de dragoste" (traducere de David Popescu).

155. Varro la Isidor, *Originile*, I 37, 2: „În plus, preocuparea pentru versuri a fost mult mai veche decât cea pentru proză atât la greci, cât şi la latini".

156. Tacit, *Anale*, III 65: „să nu treacă sub tăcere virtutea şi ca acelor care spun sau săvârşesc fapte josnice să li se insufle teama că vor fi înfieraţi de urmaşi" (traducere de Andrei Marin).

157. Cicero, *Brutus*, 21, 81: „a fost în egală măsură versat în drept, literatură şi istorie".

158[a] Titus Livius, *De la fundarea Romei*, VII 3, 7: „zelos cercetător al monumentelor".

158[b] Polibiu, *Istorii*, I 14: „Philinos şi Fabius nu ne-au spus cum trebuie adevărul. Nu cred că aceşti oameni au minţit cu dinadinsul" (traducere de Virgil C. Popescu).

159. Plutarh, *Vieţile paralele. Cato* 2, 5: „De altfel, se spune că Porcius Cato a fost un discipol întârziat al culturii elenilor şi, îndeobşte, la o vârstă foarte târzie, a luat în mână cărţi elene, câteva de Tucidide, mai multe din Demostene, şi le-a folosit pentru meşteşugul vorbirii" (traducere de N. I. Barbu).

160. Cicero, *Despre bătrâneţe*, VIII 26: „La bătrâneţe am învăţat să citesc în greceşte".

161. „cognomenul gintei ce se cheamă Porcia".

162. După informaţia lui Florus din *Istoria romană*, I 31, 4-5, Cato obişnuia să-şi încheie toate discursurile, indiferent de obiectul deliberării, cu fraza: „avem datoria să distrugem Cartagina".

163. Cicero, *Despre bătrâneţe*, 54: „în cartea pe care am scris-o despre agricultură".

164. Cato, *Despre agricultură*, 2, 7: „să vândă, dacă i se dă preţ bun, untdelemnul, vinul şi grâul care prisosesc; boii bătrâni, vitele şi oile prăpădite, lâna, pieile, carul, fiarele vechi, sclavul bătrân, şi, dacă mai este ceva de prisos, să vândă".

165. Cato, *Despre agricultură*, 2, 7.

166. Cato, *Despre agricultură*, 157, 7.

167. Cato, *Despre agricultură*, 134: „înainte să recoltezi".

168. Cato, *Despre agricultură*, 141: „Părinte Marte, te conjur să-mi fii favorabil mie, familiei mele, oamenilor mei; cu această intenţie am poruncit să dea ocol o victimă suovitauriliană câmpurilor, pământului, moşiei mele".

169. Cato, *Despre agricultură*, 160.

170. Cato, *Despre agricultură*, 160. Formula a mai fost deja citată de N.I. Herescu în capitolul cu privire la descântece.

171. Cato, *Despre agricultură*, prefaţa, 2: „bun plugar şi bun colon".

172. Xenofon, *Despre echitaţie*, 5: „După părerea mea, trebuie ca stăpânul calului să aibă şi un rândaş instruit prin grija lui cu privire la tot ce presupune întreţinerea calului".

173. Cato, *Despre agricultură*, 5, 1: „sarcinile vechilului".

174. Cato, *Despre agricultură*, 5, 1-3.

175. Plutarh, *Vieţile paralele. Cato*, 2, 5: „discipol întârziat al culturii elenilor".

176. Plutarh, *Vieţile paralele. Cato*, 25: „a compus istorii".

177. Dionysios din Halicarnas, *Antichităţi romane*, I 6: „Într-adevăr, cel dintâi, pe cât ştiu, care a consacrat câteva cuvinte grabnice antichităţilor romane a fost Ieronim din Cardia în opera sa despre epigoni. După el, Timaios din Sicilia a relatat în detaliu perioada arhaică a istoriei Romei în istoria sa universală, dar a tratat într-o operă aparte războaiele împotriva lui Pirus, regele Epirului".

178. Aulus Gellius, *Nopţile atice*, XI 1: „Timaeus în istoria pe care a scris-o în limba greacă despre faptele poporului roman".

179. Polibiu, *Istorii*, I 14, 1: „scriitorii care sunt socotiţi că au povestit despre el cu cea mai mare pricepere, Philinos şi Fabius" (traducere de Virgil C. Popescu).

180. Polibiu, *Istorii*, I 14, 3: „Căci, datorită înclinării sale şi marii simpatii pentru cartaginezi, lui Philinos i se pare că toate faptele acestora au

fost chibzuite, frumoase, vitejeşti, iar ale romanilor dimpotrivă" (traducere de Virgil C. Popescu).

181. Cicero, *Despre stat*, II 1, 3: „Mă voi întoarce, după obiceiul lui, în expunerea mea până la originile poporului roman. E o plăcere pentru mine să-i împrumut lui Cato chiar termenul lui".

182. Fronto: „Cel care a explicat cea dintâi mlădiţă a numelui latin şi începuturile originilor neamurilor italice".

183. Dionysios din Halicarnas, *Antichităţile romane*, I 6: „Fiecare dintre aceşti oameni a povestit în detaliu faptele la care asistase personal, datorită experienţei pe care o avusese, însă n-a făcut decât să parcurcgă sumar epoca arhaică a acestei cetăţi, perioadă care urma fondării ei".

184. Cicero, *Brutus*, 17, 66: „Cât despre cartea sa *Originile*, ce floare a elocvenţei, ce gen de strălucire îi lipsesc?"

185. Cicero, *Brutus*, 86, 294: „Dar când ne spuneai că *Originile* conţin, şi încă în mare cantitate, toate felurile de frumuseţi oratorice, când îl puneai pe Cato alături de Philistos şi Tucidide".

186. Cato, *Originile*, 83, 5-13: „Şi-a pus în slujba statului puterea şi îndrăzneala şi prin acea faptă, prin care i-a dus la moarte pe acei soldaţi, a salvat restul armatei. Leonidas s-a purtat la fel la Termopile, iar pentru curajul său întreaga Grecie l-a lăudat şi i-a arătat preţuire deosebită pentru glorioasa lui faimă ridicându-i monumente, busturi şi statui; şi-a dovedit recunoştinţa şi prin elogii, povestiri şi alte multele. Dar tribunul care săvârşise aceeaşi faptă şi salvase situaţia s-a bucurat de prea puţină laudă pentru vitejia sa".

187. Cato, *Originile*, 95 d, f.

188. Cicero, *Brutus*, 65.

189. Titus Livius, *De la fundarea Romei*, XXXVIII 49, 8: „om atât de viteaz şi de inimos".

190. Cato, *Discursuri*, 58.

191. Cato, *Despre cheltuielile sale*, 173.

192. Cicero, *Brutus*, XVII 65.

193. Seneca, *Scrisori către Lucilius*, 94, 27: „Cumpără nu ce ţi-ar trebui, ci ce îţi este neapărat necesar".

194. Cato, *Despre medicină*, 1.

195. Fragmentul din Cato este citat de Aulus Gellius, *Nopţile atice*, XI 2, 6.

196. Cicero, *Despre îndatoriri*, I 29. 104: „multe vorbe bine spuse ale multora, ca acelea care au fost culese de Cato cel Bătrân şi numite *apophtegmata*".

197. Plutarh, *Vieţile paralele, Cato*, 2: „şi multe dintre aceste sentenţe au fost traduse cuvânt cu cuvânt şi rânduite printre sentenţele şi proverbele sale" (traducere de N. I. Barbu).

198. Cicero, *Despre îndatoriri*, I 11: „Există într-adevăr o scrisoare a bătrânului M. Cato către fiul său Marcus, în care îi scria că a auzit despre trimiterea lui la vatră de către consul, pe când se afla ca soldat în Macedonia, în războiul cu Perseu. Aşadar, îl sfătuieşte să se ferească să intre în luptă, căci, spune el, nu e drept să lupte cu duşmanul cine nu e soldat" (traducere de Daniel Ganea).

199. Calpurnius Piso, *Anale*, I, la Aulus Gellius, *Nopţile atice*, XI 14, 2: „Spun că Romulus invitat la masă nu a băut mult acolo pentru că a doua zi avea treabă. I-au spus: 'Romulus, dacă toţi oamenii ar face aşa, vinul ar fi mai ieftin'. Le-a răspuns acestora: 'Dimpotrivă, ar fi scump dacă fiecare ar bea cât ar vrea; căci eu am băut cât am vrut".

200. Cicero, *Despre legi*, I 5: „din literatura noastră lipseşte istoria".

201. Vergiliu, *Eneida*, II 324-326.

202. Cicero, *Despre stat*, VI 2, 4.

203. Salustiu, *Conjuraţia lui Catilina*, 3, 1.

204. Horaţiu, *Epistole*, II 1, 156-157: „Grecii-nvinşi îl cuceriră pe-al lor aspru-nvingător / Şi în necioplitul Laţiu şi-au dus artele frumoase" (traducere Lelia Teodosiu).

205. Ieronim, *Cronica lui Eusebiu*, anul 1935 de la Abraham: „P. Terentius Varro s-a născut în satul Atax în provincia narboneză, el care mai apoi la treizeci şi cinci de ani a învăţat limba greacă cu mare străduinţă".

206. Horaţiu, *Satire*, I 10, 46-47: „Eu, dintre toate, genul satirei l-am ales / Şi Varron Atacinul a scris, fără succes / Râvnind să fac mai bine" (traducere de Al. Hodoş şi Th. Măinescu).

207. Varro, *Argonauticele*, III 8: „Încetaseră să latre câinii şi oraşele amuţeau / Toate erau unite în liniştea adâncă a nopţii".

208. Varro, *Ephemeris*, 22: „Atunci ai putea păsările de mare"; „întrecându-se din dorinţa de a se scălda"; „pe nări mirosul aerului"; „furnica nu-şi scoate ouăle".

209. Vergiliu, *Georgice* I 383: „de-asemenea păsări de mare"; 387: „tresărind în trezitul lor dor să se scalde"; 376: „pe nări adierea de aer"; 379-380: „furnica ouăle-şi scoate".

210. Vergiliu, *Georgice*, I 377: „Zboară pe maluri de lac rândunica şi glasu-i pătrunde" (traducere de D. Murăraşu).

211. Seneca Retorul, *Controverse*, VII 1, 27: „aceste versuri foarte bune ale lui Varro".

212. Quintilian, *Arta oratorică*, X 1, 87: „puţin înzestrat pentru sporirea facultăţii de a vorbi".

213. Macrobius, *Saturnalia*, VI 5, 2: „Iar Egnatius în *Despre natura lucrurilor*, cartea I".

214. Cicero, *Scrisori către fratele Quintus*, II 10, 3: „Dacă citeşti lucrarea *Empedocle* a lui Sallustius".

215. Vergiliu, *Georgice*, II 489-491: „Mult fericit cine-ntâi cu-ale lumii temeiuri ştiut-a / Şi sub picioarele sale supusu-şi-a teama, destinul / Nenduplecat şi-Acheronul cu lacomu-i clocot de unde" (traducere de D. Murăraşu).

216. Lucreţiu, *Poemul naturii*, I 80-84.

217. Ieronim, *Cronica lui Eusebiu*, anul 1922 de la Abraham: „În anul 669 – 95 a. Chr. – s-a născut poetul Titus Lucretius Carus. Mai apoi, ajungând nebun din pricina unei băuturi de dragoste, după ce a scris câteva cărţi în momentele de luciditate, cărţi pe care le-a corectat după aceea Cicero, s-a sinucis în al patruzeci şi patrulea an al vieţii".

218. Donatus, *Viaţa lui Vergiliu*s: „Primii ani ai vieţii şi i-a petrecut la Cremona până la toga virilă pe care a primit-o în al cincisprezecelea an al vieţii sub aceiaşi consuli, care-şi purtau al doilea consulat, ca şi în anul naşterii sale, şi s-a întâmplat ca în aceeaşi zi să moară poetul Lucreţiu".

219. manuscrisul 14429 de la München: „ Poetul T. Lucretius Carus s-a născut sub consulii cu douăzeci şi şapte de ani înaintea lui Vergiliu".

220. Hieronymus Borgius, *Viaţa lui Lucretius*: „ T. Lucretius Carus s-a născut pe când era orator Licinius Crassus şi pontif Q. Mucius Scaevola, fiind consuli în anul 95 a. Chr., an în care Hortensius, cum vorbea ca orator în for, a inaugurat o nu mică faimă a elocinţei. A trăit patruzeci şi patru de ani".

221. Lucreţiu, *Poemul naturii*, III 1053-1057.

222. Horaţiu, *Epistole*, I 4, 16: „din turma de porci a lui Epicur".

223. Pliniu cel Bătrân, *Istoria naturală*, XXXV 2, 5: „cei care nu vor să fie recunoscuţi chiar în timpul vieţii".

224. Lucreţiu, *Poemul naturii*, III 1043-1044: „El ce-ntrecut-a prin geniu pe toţi şi-i făcu să pălească / Astfel cum stele pălesc când se-nalţă etericul soare" (traducere de D. Murăraşu).

225. Lucreţiu, *Poemul naturii*, I 38-40.

226. Lucreţiu, *Poemul naturii*, VI 46: „tu mai departe ascultă-mă" (traducere de D. Murăraşu).

227. Pasajul din Ieronim a mai fost citat deja de Herescu – vezi nota 217.

228. Cicero, *Scrisori către fratele Quintus*, II 10, 3: „după cum scrii, aşa sunt".

229. Lucreţiu, *Poemul naturii*, I 1-9. Traducerea imnului către Venus propusă de Herescu apare ulterior - vezi şi nota 250.

230. Lucreţiu, *Poemul naturii*, I 25-28.

231. Lucreţiu, *Poemul naturii*, I 42-43.

232. Pliniu cel Bătrân, *Istoria naturală*, XIX 23: „Mai apoi pânzele de in erau folosite doar în teatru ca să facă umbră, lucru pe care l-a descoperit primul

Quintus Catulus, când a inaugurat Capitoliul. Ulterior, se spune că Lentulus Spinther a introdus cel dintâi în teatru cortinele din pânză fină de in la jocurile în cinstea lui Apolo".

233. Lucreţiu, *Poemul naturii*, I 29-30.

234. Cicero, *Scrisori către fratele Quintus*. II 10, 3: „Aşa este poemul lui Lucreţiu precum îmi scrii tu, cu multe străluciri de geniu, însă şi cu multă artă. Dar dacă, la întoarcerea ta, citeşti lucrarea *Empedocle* a lui Salustiu, te voi socoti un erou, nu un om obişnuit".

235. Ovidiu, *Tristele*, II 424: „Ennius, un mare talent, dar fără artă".

236. Lucreţiu, *Poemul naturii*, V 111-112: „Vorbe mai sfinte, mai mult de crezut decât cele pe care / Pithia, de pe trepied, le rosteşte sub laurul delfic" (traducere de D. Murăraşu).

237. Lucreţiu, *Poemul naturii*, II 1024-1025: „Căci la urechile tale gândire-uimitoare de nouă / Cată s-ajungă-arătându-ţi o nouă priveliştea lumii" (traducere de D. Murăraşu).

238. Cicero, *Despre hotarele binelui şi răului*. II 77: „limbajul unul acasă, altul în oraş, ca să arate în exterior o aparenţă frumoasă şi să ascundă în interior adevărul".

239. Lucreţiu, *Poemul naturii*, I 716... 729-733.

240. Lucreţiu, *Poemul naturii*, I 117-118: „poetul dintâi ce aduse / Scânteietoare de slavă la fiii întregii Italii, / Din Heliconu-nflorit, o cunună de-a pururea verde" (traducere de D. Murăraşu).

241. Lucreţiu, *Poemul naturii*, I 1068: „rătăciri de prostime primite" (traducere de D. Murăraşu).

242. Lucreţiu, *Poemul naturii*, II 1124: „îşi însuşeşte mai mult decât lasă din el să se piardă" (traducere de D. Murăraşu).

243. Vergiliu, *Georgice*, II 475-477, 483-486, 490-492.

244. Seneca, *Despre providenţă*, V 7: „Cauza depinde de cauză, o perpetuă înlănţuire determină evenimentele particulare şi generale".

245. Ieronim, *Împotriva lui Iovinianus*, I 48.

246. Lucreţiu, *Poemul naturii*, V 1117-1135.

247. Lucreţiu, *Poemul naturii*, III 74-77.

248. Lucreţiu, *Poemul naturii*, III 995-1002.

249. Lucreţiu, *Poemul naturii*, II 1-9.

250. Lucreţiu, *Poemul naturii*, I 1-34.

251. Lucreţiu, *Poemul naturii*, IV 1121-1140.

252. Lucreţiu, *Poemul naturii*, I 136-139: „Nu-mi scapă cât e de grea lămurirea în versuri latine / A-ntunecatelor lucruri aflate de greci înainte, / Când mai cu seamă-i nevoie să alcătuiesc noi cuvinte / Limba fiind prea săracă, iar ceea ce scriu noutate" (traducere de D. Murăraşu).

253. Lucreţiu, *Poemul naturii*, I 832 şi III 260: „sărăcia graiului strămun".

254. Lucreţiu, *Poemul naturii*, I 142: „să veghez în nopţile senine".

255. Lucreţiu, *Poemul naturii*, IV 965... 969-970: „în somn... noi ca şi ei, de-altă parte, că pururi a lumii natură / O tot cătăm" (traducere de D. Murăraşu).

256. Lucreţiu, *Poemul naturii*, I 143-145: „care cuvinte şi versuri ar fi negreşit potrivite / Să răspândească în mintea-ţi atâta de vie lumină, / Ca să ajungi a pătrunde tot locul sub văluri de taină" (traducere de D. Murăraşu).

257. Vergiliu, *Eneida*, II 3: „regină, tu ceri o-nnoire nespusului vaier al nostru" (traducere de George Coşbuc).

258. Quintilian, *Arta oratorică*, IX 4, 108.

259. Citatul din Vergiliu, *Georgice*, II 490, a fost deja întrebuinţat de Herescu – vezi nota 243.

260. Ovidiu, *Amoruri*, I 15, 23-24: „A lui Lucretius înaltă cântare doar pieri-va / Când în străfunduri de hău lumea se va prăvăli" (traducere de Maria Valeria Petrescu).

261. Statius, *Silvele*, II 7, 76: „sublimul entuziasm al savantului Lucreţiu".

262. Donatus, comentariul la Vergiliu, *Bucolica* X: „Acesta l-a transpus pe Euphorion în latină şi a scris în patru cărţi despre iubirea lui pentru Citheris".

263. Furius Bibaculus, fragmentul 17: „Cato gramaticianul, a Romei sirenă / Care singur ştie să-i citească şi să-i formeze pe poeţi".

264. Ticidas, *Epigrame*, 2.

265. Suetoniu, *Despre gramaticieni şi retori*, XI 4: „a trăit în mizerie".

266. Valerius Cato, *Lydia*, 104-110.

267. Valerius Cato, *Lydia*, 179-183.

268. Valerius Cato, *Blesteme*, 86-92... 95-96: „De aceea din înaltul unui dâmb nu voi mai vedea decât extremitatea câmpului meu, / De aceea voi merge în păduri. Colinele, munţii îmi vor bara drumul / Ţarinile vor putea să mă asculte spunând: / 'Adio, dulci câmpuri şi tu, Lydia, care le întreci în dulceaţă / Şi voi, izvoare caste, şi tu, slăvit nume al micului meu domeniu!' / Coborâţi, vai prea târziu de la munte, sărmane căpriţe / Nu veţi mai paşte de-acum tinerele pajişti cunoscute... /Adio, din nou, ţarini, şi fii sănătoasă, draga mea Lydia, / Prezentă sau absentă, nu vei muri oricum decât odată cu mine".

269. Ieronim, *Cronica lui Eusebiu*, anul 1914 de la Abraham: „Poetul M. Furius, după cognomen Bibaculus, s-a născut la Cremona".

270. Furius Bibaculus, fragmentul 2: „De curând, Gallus, un creditor căuta în tot oraşul / Să vândă vila lui Cato din Tusculum / Ne-am mirat că acest maestru incomparabil, / gramatician de vază, poet excelent / Ştie să rezolve toate problemele, / Dar cu greu dă de capăt unei datorii: / Iată spiritul lui Zenodot, iată inteligenţa lui Crates!"

271. Catul, *Poezii*, 10, 29-30: „prietenul meu este Caius Cinna".

272. Aulus Gellius, *Nopţile atice*, XIX 13, 5: „în poemele lui Helvius Cinna, poet departe de a fi ignorant şi mediocru".

273. Catul, *Poezii*, 95, 1-2: „Zmyrna scumpului meu Cinna în sfârşit a apărut! / De când el a început-o nouă ani au tot trecut" (traducere de Teodor Naum).

274. Catul, *Poezii*, 95, 5-6: „Zmyrna până la Satrachus cel adânc va fi trimeasă / Şi pe ea cărunţii secoli veşnic o vor răsfoi" (traducere de Teodor Naum).

275. Horaţiu, *Arta poetică*, 388-389: „şi s-o pui deoparte / Până-ntr-al nouălea an, închizând-o-n sertar" (traducere de Ionel Marinescu).

276. Cinna, *Zmyrna*: „Pe tine te-a văzut în lacrimi Luceafărul de dimineaţă / Şi în lacrimi te-a văzut după puţină vreme Luceafărul de seară".

277. Cinna, *Zmyrna*: „Şi fructul păcatului creştea în pântecul incestuos al Zmyrnei".

278. Catul, *Poezii*, 14, 1-2: „De nu mi-ai fi, o! scumpul meu prieten, / Mai drag şi decât ochii" (traducere de Teodor Naum).

279. Catul, *Poezii*, 95, 5-6: „Nu-i Quintilia-ntristată de-a ei moarte timpurie: / Mai curând e fericită de iubirea ta cea vie" (traducere de Teodor Naum).

280. Calvus, *Poezii*, 9: „A, nefericită fecioară, te vei hrăni cu ierburi amare".

281. Vergiliu, *Bucolice*, VI 47: „A! nefericită fată, cum te-ncinse nebunia!" (traducere de Teodor Naum).

282. Calvus, *Poezii*, 15-16: „Când de-acum înainte voi fi cenuşă arămie / Poate că de aceasta se va bucura până şi cenuşa".

283. Formula i-a fost atribuită lui Calimah ca argument invocat de acesta în disputa cu partizanii poeziei epice tradiţionale, de mari dimensiuni.

284. Catul, *Poezii*, 95.

285. Catul, *Poezii*, 79, 2: „Catule, ţie şi la toţi ai tăi".

286. Catul, *Poezii*, 67, 34: „Brixia, mama scumpă a Veronei".

287. Catul, *Poezii*, 35, 3: „Să vină la Verona".

288. Catul, *Poezii*, 68, 27-28: „tu-mi scrii... 'e ruşine să mai stea Catul acasă / La Verona'" (traducere de Teodor Naum).

289. Ovidiu, *Amoruri*, III 15, 7: „Mantua-avu pe Vergil, de Catullus Verona e mândră" (traducere de Maria Valeria Petrescu).

290. Ieronim, *Cronica lui Eusebiu*, anul 1930 de la Abraham: „Poetul C. Valerius Catullus s-a născut la Verona".

291. Catul, *Poezii*, 113, 1-3: „Doi avură pe Mucila când Pompei rândul trecut / Era consul; când acuma iarăşi consul l-au făcut, / Au rămas cei doi" (traducere de Teodor Naum).

292. Catul, *Poezii*, 11, 9-12.: „O dac-ar trece peste Alpi să vadă / Ale lui Cezar glorioase urme / Şi Rinul galic, pe britanii groaznici / De peste lume" (traducere de Teodor Naum).

293. Ovidiu, *Amoruri*, III 9, 61: „Ieşi-i în cale cu fruntea de tânără iederă-ncinsă, / Tu, învăţate Catul, cu-al tău Calvus iubit" (traducere de Maria Valeria Petrescu).

294. Catul, *Poezii*, 1, 4: „Tu spuneai adese / Că sunt de preţ nimicurile mele" (traducere de Teodor Naum).

295. Catul, *Poezii*, 14b, 1: „Dacă cumva aiurelilor mele...".

296. Catul, *Poezii*, 35, 5: „Căci vreau ca unele reflecţii".

297. Catul, *Poezii*, 1, 1-4: „Cui dau drăguţul volumaş de versuri, / Chiar nou-nouţ şi netezit cu ponce? / Corneliu, ţie; tu spuneai adese / Că sunt de preţ nimicurile mele" (traducere de Teodor Naum).

298. Sofocle, *Antigona*, 781-800.

299. Cicero, *Scrisori către Atticus*, II 1, 3: „consul şi, după cum l-am judecat întotdeauna, bun din fire".

300. Cicero, *Scrisori către Atticus*, II 1, 5: „instigatoare şi purtând război cu soţul ei".

301. Cicero, *În apărarea lui Caelius*, 49: „focul privirilor".

302. Catul, *Poezii*, 51.

303. Safo, *Poezii*, fragmentul 2.

304. Catul, *Poezii*, 11: „Voi care lui Catul i-aţi fi tovarăşi, / Dac-ar răzbate el până departe, / La inzi, pe unde bat în ţărm talazuri / Clocotitoare. / Sau la hircani şi la arabii leneşi, / La sagi, la parţii înarmaţi cu suliţi, / Pân'la noianul tulburat de Nilul / Cu şapte braţe / ... / Şi sunteţi gata să-nfruntaţi cu mine / Tot ceea ce mi-ar da să sufăr zeii, / Să-i spuneţi dragei mele două vorbe, / Şi nu prea bune: / Cu-amanţii ei să fie fericită! / Trei sute sunt, pe toţi îi strângen braţe / Făr-a iubi vreunul, dar îi stoarce / Pe toţi de vlagă" (traducere de Teodor Naum). Strofa a treia a fost deja citată de Herescu – vezi nota 292.

305. Safo, *Poezii*, fragmentul 131.

306. Safo, *Poezii*, fragmentele 135-136.

307. Catul, *Poezii*, 61, 1-5: „Tu, cel ce ai sălaşul tău / Pe-a Heliconului colină, / Lăstar din Urania, zeu / Ce la bărbat duci pe virgină. / O! Himen, Himen!" (traducere de Teodor Naum).

308. Catul, *Poezii*, 62, 20-23.

309. Catul, *Poezii*, 34, 1-23.

310. Horaţiu, *Cântecul secular*. 1-3,21-22, 65-66: „Febus şi a codrilor doamnă, Diana, / Voi, podoabe-n cer lucitoare, pururi / Închinaţi... şi la crugul celor o sută zece / ani... dacă, blând, de sus Palatinu-l vede / Laţiul ferice, puterea Romei" (traducere de Teodor Naum).

311. Catul, Poezii, 63, 2: „în frigica pădure".

312. Catul, *Poezii*, 63, 19-20: „haideţi cu mine toate / Colo-n pădurile Cibelei, în frigicele ei palate" (traducere de Teodor Naum).

313. Catul, *Poezii*, 63, 88: „a văzut-o pe tânăra Attis".

314. Catul, *Poezii*, 63, 63-67: „Femeie sunt, dar am fost tânăr, efeb, copil, şi n-am avut oare / A luptătorilor cunună şi a gimnaziului floare? / Cald era pragul uşii mele de-atâţia juni închinători / Şi casa mea împodobită de dânşii cu cununi de flori / Când eu, la răsărit de soare, lăsam culcuşul meu acasă" (traducere de Teodor Naum).

315. Callimah, *Răspunsul către Telhini*, 19-20.

316. Horaţiu, *Ode*, IV 1, 25-28.

317. Horaţiu, *Ode*, IV 1, 1-4.

318. Catul, *Poezii*, 95.

319. Catul, *Poezii*, 64, 132-133: „Tu dar, perfide, pe ţărmul pustiu părăsitu-m-ai astfel / După ce-aici m-ai adus de la vatra străbună, perfide" (traducere de Teodor Naum).

320. Catul, *Poezii*, 64, 154-157: „Ah! Ce leoaică născutu-te-a colo, sub stânca pustie? / Care noian te-a zvârlit din spumegul apei pe ţărmuri, / Spune! Ce Sirtă, ce Scilă rapace, ce vastă Caribdă, / Ca să plăteşti tu cu preţul acesta plăcerea vieţii" (traducere de Teodor Naum).

321. Catul, *Poezii*, 64, 200-201: „Ci, după cum m-a uitat Teseu părăsindu-m-aice / Tot cu uitarea să-i piardă şi el pe-ai săi şi pe sine!" (traducere de Teodor Naum).

322. Vergiliu, *Eneida*, IV 365-367, 370-371: „Nici nu ţi-e mamă zeiţa, mişele, şi nici lui Dardanus / Nu-i eşti nepot! Te-a născut Caucasul cel groaznic din aspra / Stâncă; tigroaicele lapte ţi-au dat în pustiul hyrcanic! / ... Poate-ai gemut când am plâns? Întors-ai tu ochii spre mine? / Lacrimi vărsat-ai vreodată? Şi-avut-ai de mine vreo milă? (traducere de George Coşbuc).

323. Catul, *Poezii*, 64, 116-117.

324. Catul, *Poezii*, 64, 28-30.

325. Catul, *Poezii*, 8.

326. Catul, *Poezii*, 52.

327. Catul, *Poezii*, 37.

328. Catul, *Poezii*, 25, 6: „Dă-mi înapoi mantaua furată de la mine".

329. Catul, *Poezii*, 22, 14.

330. Catul, *Poezii*, 44, 11-12: „discurs plin de venin şi fiere".

331. Catul, *Poezii*, 22, 18-21.

332. Catul, *Poezii*, 65, 15-16: „Totuşi, în adânca-mi jale, Ortale, eu îţi trimit / Versuri de-alui Battiade" (traducere de Teodor Naum).

333. Callimah, *Cosiţele Berenicei*, 34: „Pe mine m-a văzut Conon în cer, pe mine, cosiţa Berenicei".

334. Callimah, *Cosițele Berenicei*, 35: „Am făcut legământ pe capul și viața ta".

335. Callimah, *Cosițele Berenicei*, 35 c: „Să piară neamul Chalybilor".

336. Catul, *Poezii*, 66, 7: „Conon m-a văzut, el însuși, în a cerului lumină" (traducere de Teodor Naum).

337. Catul, *Poezii*, 66, 40: „jur pe tine și pe capul tău".

338. Catul, *Poezii*, 66, 48: „să piară întregul neam al chalibilor".

339. Catul, *Poezii*, 68 b, 131-134.

340. Catul, *Poezii*, 68 b, 125-128.

341. Catul, *Poezii*, 2, 5-10.

342. Catul, *Poezii*, 3.

343. Horațiu, *Satire*, I 10, 17-19.

volumul al II-lea

1. Tacit, *Anale*, XIII 3: „rival celor mai mari oratori".

2. Cicero, *Brutus*, 75, 262: „memoriile pe care le-a scris despre campaniile sale".

3. Cezar, *Războiul galic*, VIII, prefața 2: „comentariile isprăvilor sale scrise de scumpul nostru Caesar".

4. Suetoniu, *Viețile celor doisprezece Cezari, Caesar*, 56: „Cezar a lăsat comentariile faptelor sale".

5. Cicero, *Brutus*, 75, 262: „a vrut să furnizeze materiale pentru istoricii viitori".

6. Cezar, *Războiul galic*, VIII, prefața 6: „știm cu câtă ușurință și cât de repede le-a scris (comentariile)".

7. Suetoniu, *Viețile celor doisprezece Cezari, Caesar*, 56.

8. Salustiu, *Conjurația lui Catilina*, 4, 4: „căci socotesc această nelegiuire printre cele mai vrednice de amintit, pentru noutatea faptei înseși și pentru primejdiile prin care a trecut statul" (traducere de Nicolae Lascu).

9. Salustiu, *Conjurația lui Catilina*, 14, 1: „Într-un oraș atât de mare și atât de stricat, Catilina își adunase în jurul său, lucru foarte ușor de îndeplinit, cete de ticăloși și de ucigași ca însoțitori" (traducere de Nicolae Lascu).

10. „creator de cuvinte".

11. Tacit, *Anale*, III 30: „cel mai de seamă autor al istoriei romane".

12. Seneca, *Despre scurtimea vieții*, V 2.

13. Pasajul apare în *Scrisori către Atticus*, XIV 21, 3 și XV, 4.

14. Titus Livius, *De la fundarea Romei*, CXX, 60.

15. Plutarh, *Viețile paralele, Cicero*, 48.

16. Cicero, *Către prieteni*, XIV 12, 1.

17. Cicero, *Către prieteni*, IV 5, 4.
18. Cicero, *Către prieteni*, IV 6, 2.
19. Cicero, *Către Brutus*, III 6, 1.
20. Cicero, *În apărarea lui Quinctius*, 1.
21. Cicero, *În apărarea lui Quinctius*, 31.
22. Cicero, *În apărarea lui Roscius din Ameria*, 46.
23. Cicero, *În apărarea lui Roscius din Ameria*, 5, 1.
24. Cicero, *În apărarea lui Roscius din Ameria*, 149, 6.
25. Cicero, *În apărarea actorului Roscius*, 7, 20.
26. Cicero, *În apărarea lui Tullius*, 29, 30, 34.
27. „tineri nobili"
28. Cicero, *Împotriva lui Caecilius*, I 1, II 4, II 5.
29. Cicero, *Verrine*, II 43, 47, 49.
30. Cicero, *Brutus*, 88, 303: „În ţinuta şi în gesturile lui era o artă prea studiată pentru un orator".
31. Cicero, *Verrine*, *Despre pretura urbană*, I 24.
32. Cicero, *Despre stat*, I 53.
33. „să aibă grijă consulii ca statul să nu sufere nici un neajuns".
34. Cicero, *În apărarea lui Milo*, 70, 5: „cu această formulă consulii au fost întodeauna îndeajuns de înarmaţi".
35. Vergiliu, *Eneida*, VIII 668-669: „Catilina, pe tine / Stând sub o stâncă atârnat, îngrozit de vedenii scârboase" (traducere de George Coşbuc).
36. „Spune ce crezi... cei care sunteţi de această părere... treceţi aici... cei care socotiţi altfel, în această parte... această parte se arată a fi mai mare... nu vă mai reţin pentru nimic, cetăţeni".
37. Cicero, *Catilinare*, IV 6: „ce sentinţă pronunţaţi cu privire la delict şi ce hotărîţi cu privire la pedeapsă".
38. Salustiu, *Conjuraţia lui Catilina*, 55, 3-6.
39. Salustiu, *Conjuraţia lui Catilina*, 60, 7-61, 4.
40. Florus, *Rezumat al tuturor războaielor petrecute în curs de 700 de ani*, II 12.
41. Cicero, *Despre consulatul său*, 11: „Armele să cedeze în faţa togii, laurul să cedeze în faţa stimei".
42. Cicero, *Despre consulatul său*, 12: „Ferice de tine, Roma, renăscută sub consulatul meu".
43. Cicero, *În apărarea lui Archias*, 7: „dacă cei care fuseseră înscrişi ca cetăţeni în cetăţile aliate, dacă, atunci când legea era publicată, au avut domiciliul în Italia şi dacă în şaizeci de zile au făcut declaraţie în faţa pretorului".
44. Cicero, *Scrisori către Atticus*, II 20.

45. Cicero, *În apărarea lui Sestius*, XXX 65: „deşi legile sacre şi cele ale celor XII table interziceau să se pronunţe cineva asupra stării vreunui cetăţean altundeva decât în comiţiile centuriate".

46. Cicero, *În apărarea lui Sestius*, XXXIV 73: „într-o afacere capitală nici o lege, nici o judecată nu putea fi pronunţată decât în comiţiile centuriate".

47. Cicero, *Despre casa sa*, XVII 45: „Dacă astfel sunt condiţiile într-o afacere care comportă un denunţ, un acuzator sau martori, nu este un lucru nedemn ca un cetăţean care n-a fost somat să compară, nici citat, nici acuzat să-şi vadă existenţa, copiii, toată averea... [livrate sufragiului mercenarulor]".

48. Cicero, *În apărarea lui Sestius*, LVIII 123: „Tullius care întemeiase libertatea pentru Roma".

49. Cicero, *Împotriva lui Vatinius*, 2.

50. Q Caecilius Metellus Macedonicus, *Despre creşterea copiilor*, 6.

51. Titus Livius, *De la fundarea Romei*, XXXIV 3, 1.

52. Cicero, *În apărarea lui Milo*, I 1: „Deşi mă tem, judecători, că e ruşinos ca, începând să vorbesc pentru cel mai brav bărbat, să fiu înfricoşat".

53. Titus Livius, *De la fundarea Romei*, V 48, 9: „vai celor învinşi".

54. Cicero, *În apărarea lui Ligarius*, 1.

55. Cicero, *Filipice*, V 43.

56. Cicero, *Filipice*, XIII 40.

57. Cicero, *Scrisori către prieteni*, XII 22, 1.

58. Catul, *Poezii*, 49, 6-7: „El cel mai rău dintre toţi poeţii / Cum dintre avocaţi tu cel mai bun eşti" (traducere de Teodor Naum).

59. Cicero, *Scrisori către Atticus*, XV 1 B.

60. Cicero, *În apărarea lui Milo*, XXIII 61: „nu s-ar fi lăsat niciodată în seama acestuia, dacă n-ar fi crezut în dreptatea cauzei sale, mai ales că acela auzea totul, se temea de lucruri mari, bănuia multe şi pe unele le şi credea".

61. Cicero, *Despre stat*, I 53.

62. Cicero, *Despre hotarele binelui şi răului*, I 9, 29: „trebuie să fie în aşa fel ca toate celelalte să se raporteze la el, iar el să nu se raporteze la nimic altceva".

63. Cicero, *Despre bătrâneţe*, 3: „Dar nu i-am atribuit întreaga discuţie lui Tithon, cum a făcut Ariston".

64. Cicero, *Despre bătrâneţe*, 3: „Cuvintele lui Cato însuşi îţi vor arăta tot ce gândesc despre bătrâneţe".

65. Cicero, *Despre prietenie*, 20.

66. Cicero, *Despre prietenie*, 20: „virtutea însăşi creează prietenia".

67. Cicero, *Despre îndatoriri*, I 6: „îi voi urma pe stoici nu ca un tălmăcitor"; II 60: „Panaetius pe care l-am urmat mult în aceste cărţi"; III 7: „pe Panaetius l-am urmat de preferinţă aducându-i câteva corecturi".

68. Cicero, *Despre legi*, I 43.

69. Cicero, *Scrisori către Atticus*, XVI 5.
70. Cicero, *Scrisori către Atticus*, VIII 9, 1.
71. Cicero, *Scrisori către prieteni*, XVI 17, 1.
72. Cicero, *Scrisori către prieteni*, IX 21, 1.
73. Cicero, *Scrisori către Atticus*, I 16.
74. Cicero, *Scrisori către Atticus*, VII 7.
75. Cicero, *Scrisori către Atticus*, IV 2, 5.
76. Cornelius Nepos, *Biografiile bărbaților de seamă, Atticus*, 16, 3.
77. Cicero, *Scrisori către prieteni*, XIV, 3, 5.
78. Cicero, *Scrisori către prieteni*, XIV 4, 1.
79. Cicero, *Scrisori către prieteni*, XIV 2, 1...2...3.
80. Cicero, *Scrisori către prieteni*, XIV 20, 1.
81. Cicero, *Scrisori către prieteni*, XVI 14, 2.
82. Cicero, *Scrisori către prieteni*, XVI 10, 2.
83. Fronto, *Scrisori către împăratul M. Antoninus*, III 10.

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

I. CĂRŢI DE STUDIU

A. Istorii dezvoltate ale literaturii latine, prevăzute şi cu tot aparatul necesar, se găsesc mai ales în limba germană. În primul rând, trebuie să însemnăm pe acela care fac parte din cele trei mari opere enciclopedice asupra antichităţii greco-latine apărute în Germania, opere a căror reputaţie nu mai este de făcut. Anume:

1) M. Schanz, *Geschichte der römischen Literatur.* 4 vol (7 părţi). (Face parte din *Handbuch der Altertumswissenschaft* herausggb. von Iwan Mueler). A apărut între 1907–1922, în trei ediţii. A patra, în curs de apariţie, este prevăzută şi îngrijită de C. Hosius (Editura Beck, Muenchen). Şi prin bogăţia referinţelor bibliografice şi prin împărţirea şi dezvoltarea dată materiei, este principala operă de consultare.

2) Ed. Norden, *Römische Literatur.* (Face parte din *Einleitung in die Alterumswissenschaft* von A. Gercke u. E. Norden.) Ediţia ultimă, a treia, e din 1923. (Editura Teubner, Leipzig.)

3) U. von Wilamowitz-Moellendorf, *Die griechische und lateinische Literatur und Sprache.* (Face parte din *Die Kultur der Gegenwart* hrsg. von P. Hinneberg). A treia ediţie, din 1914. (Ed. Teubner, Leipzig.)

4) Altături de cele trei colecţii sus amintite. care cuprind toată antichitatea, este o a patra, de literatură generală, intitulată *Handbuch der Literaturwissenschaft,* hrsg. von O. Walzei, în cadrul căreia publică A. Kappelmacher o *Literatur der Römer,* 1926–1929. (Ed. Wilpark, Potsdam).

5) În fine, o a cincea istorie, tot aşa de bună, dacă nu mai bună decât a lui Scanz, este aceea a lui W. S. Teuffel, *Geschichte der römischen Literatur,* 3 vol. A şasea ediţie e din 1913 şi o a şaptea e în curs de apariţie, cartea fiind revăzută, în aceste noi ediţii, de Kroll şi Skutsch. (Ed. Teubner, Leipzig.) A apărut şi într-o traducere franceză, publicată la Paris (ed. Vieweg), în trei volume, între 1879–1883. Traducerea nu se mai găseşte în librării; e de mult epuizată.

Afară de aceste istorii complete, sunt, în literatura germană, studii speciale şi monografii foarte utile pentru părţi limitate din domeniul literaturii latine. Astfel este: E. Norden, *Die antike Kunstprosa,* ultima ediţie din 1923. (Ed. Teubner, Leipzig.)

H. Peter, *Warhrheit und Kunst* (Teubner, 1911).

R. Hirzel, *Der Dialog* (Berlin, Weidmann, 1903) ş.a.

B. În limba franceză nu avem istorii de proporţia şi însemnătatea celor germane. După războiu, regretatul abate P. Lejay începuse o istorie a literaturii latine pe un plan foarte vast; ea ar fi trebuit să cuprindă opt volume mari şi, începută în 1922, publicarea ei trebuia să fie isprăvită în anul 1930. P. Lejay a murit însă în 1920, lăsând după dânsul manuscriptul unei părţi din vol. I. Acest manuscript a fost publicat de Louis Pichard şi formează cuprinsul a două volume mai mici (I, *Histoire de la littérature latine des origines à Plaute,* II. *Plaute*).

Ca istorii speciale, putem cita:

F. Plessis, *La poésie latine* (Paris, 1909).

H. Patin, *Etude sur la poésie latine* (2 vol., 1875). Cuprinde studii parţiale foarte dezvoltate, dar de mult depăşite.

P. de Labriolle, *Histoire de la littérature latine chretienne* (Les Belles Lettres, 1924).

Şi, mai ales, pentru epoca lui Cicero, cunoscutele monografii ale lui G. Boissier: *La conjuration de Catilina* şi *Cicéron et ses amis.* (Paris, Hachette, diferite ediţii).

C. În limba italiană, avem:

A. O. Amatucci, *Storia della litteratura romana, redatta sulle fonti antiche e sui principali studi critici.* (Napoli, Perella, 2 vol. 1912–1916).

Gaetano Curcio, *Storia della litteratura latina,* (3 vol., Perella, ed. a 2-a, 1928.)

Apoi, două istorii mai reduse ca întindere, dar interesând prin punctul de vedere special, respectiv cel istoric şi cel social, în care încadrează istoria literară.

E. Cocchia, *Introduzione storica allo studio della letteratura latina.* (Bari, Laterza, 1915.)

E. Boloffi, *Roma. Storia della letteratura latina inquadrata nella civiltà dei tempi.* (2 ed., Pesaro, 1929.)

D. În limba engleză, recomandăm:

I. W. Duff, *A literary history of Rome,* 2 volume. (Londra, Unwin, 1925.)

E. În istoriile romane cunoscute – Drumann, Mommsen, Ferrero, Pais, De Sanctis, Piganiol, sau în colecţia Glotz: Pais, Bloch, Carcopino, etc. sunt şi părţi care privesc literatura.

II. MANUALE

A. Dintre manualele mai recente, recomandăm, în limba franceză:
R. Pichon, *Histoire de la littérature latine* (Hachette).
Berthaut et Georgin, *Histoire de la littérature latine* (1923).
A. Cartault, *La poésie latine* (Payot, 1922).
B. În limba germană:
H. Ioachim, *Geschichte der römischer Literatur* (1923, ed. 3).
A. Klotz, *Geschichte der römischer Literatur* (1930).
C. În limba italiană:
C. Marchesi, *Storia della letteratura latina nelle età republicana ed augustea* (Milano, 1929).

III. COLECŢII DE TEXTE

A. Dintre vechile colecţii, au renume bine meritat:
1) Colecţia de la Teubner, Leipzig (Biblioteca Teubneriană), cu şi fără note. E cea mai răspândită colecţie, cuprinzând cel mai mare număr de autori, mereu aerisită, reînnoită şi ţinută la curent.
2) Colecţia de la Clarendon Press (Oxford) (Biblioteca Oxoniensis). E cea mai recentă, mai puţin vastă decât precedenta, dar are unele texte mai bune.
3) Colecţia Weidmann (Berlin).
Sunt apoi trei colecţii franceze, vechi, care nu se recomandă prin nimic: Garnier, Nisard (ambele cu traduceri slabe) şi Lemaire (cu note în latineşte). Aceasta din urmă e totuşi de folosit pentru unii autori, pentru care nu există ediţii mai noi.
B. Printre colecţiile inaugurate mai de curând sunt câteva excelente:
Loeb Collection (Londra, Heinemann) cu bune traduceri engleze.
Corpus Paravianum (Torino, Paravia), şi, mai ales Collection des Universités de France, publictă de asociaţia Budé (Paris, Les Belles Lettres) cu text şi traduceri bune în majoritatea cazurilor şi cu scurte note critice şi explicative.

ADDENDA

POETAE DOCTI

S-a observat încă de mult că unii dintre poeţii latini beneficiază de un atribut particular: acela de *doctus*. În special Catul a primit deseori această calificare, din partea poeţilor de mai târziu. Cu epitetul de *doctus* îl numesc Lygdamus[1], Ovidiu[2], Marţial[3]. Cu acelaşi epitet îl desemnează şi gramaticul Terentianus Maurus[4]. Care să fie semnificaţia acestei denumiri?

În ediţia lui Catul din 1908, G. Friederich presupune că poetul veronez a fost numit *doctus,* mai cu seamă pentru cântul 64, cunoscutul epyllion povestind nunta lui Peleu cu zeiţa Thetis. Adjectivul ar însemna, deci, pentru filologul german: „mitologizant, alexandrin"[5].

G. Albini crede[6], dimpotrivă, că epitetul i s-a dat fără să se facă distincţiune între poeziile sale şi că el se raportă la calitatea de „poet inspirat, poet adevărat, de talent" a lui Catul.

Nu mult după Albini, discuţia este reluată de K. Allen; interpretarea pe care aceasta o aduce[7] este, în esenţă, un fel de compromis între părerea lui Friederich şi a lui Albini. Catul, după interpretarea Katharinei Allen, a fost numit *doctus* pentrucă s-a inspirat din liricii Sappho şi Callimah şi, în acelaşi timp, pentru că este poet adevărat. Dacă ne gândim însă la substanţa poeziilor poetei Sappho şi ale lui Callimah, putem duce până la ultima concluzie gândul acestui filolog: *doctus* se raportă la fibra erotică şi elegiacă a poetului.

În fine, un an numai după ce K. Allen publicase cele câteva rânduri referitoare la chestiune, un filolog italian, cunoscutul Carlo Pascal, dezbate din nou problema, ceva mai pe larg[8]. Soluţia sa este surprinzătoare: „doctus e da intendere dunque in

un senso *mondano*" zice el; şi, în notă, adaugă: „A un dipresso come *cultus*". Iar în concluzie:

„Nei salotti delle eleganti dame romane la *doctrina* non era l'erudizione, ma era la poesia amorosa e la musica ed ogni altra arte gaia e leggiarda. A quella dottrina presiedevano non le Muse severe, ma le Grazie. E fu chiamata dotta Atene, madre delle arti gentili, e dotta la cetra di Apollo, e dotte le fronti dei poeti, e dotto giovane il pastore Teocrito, e dotti i poeti d'amore, e dotte le vergini Muse"[9].

Când Pascal ajungea la concluzia de mai sus – când adică, atribuia lui *doctus* sensul de *monden, manierat, „salonnard"* am putea zice – fără îndoială că el distingea, în poezia lui Catul, între cele două aspecte ale operei poetului din Verona: de-o parte poeziile uşoare, erotice sau satirice, şi, ca întindere, epigramatice; de alta poeziile „grave" şi de o întindere mai importantă (61, 63, 64, etc.). În interpretarea sa, Pascal se razimă de fapt numai pe una din aceste categorii.

Distincţiunea de mai sus – pe care noi o presupunem la Pascal pentru a ne putea astfel explica temeiul interpretării sale – o face răspicat M. Schanz. În adevăr, el spune[10] că atunci când scriitorii posteriori dau lui Catul epitetul *doctus,* se gândesc numai la poeziile lui *maiore,* cu o manifestă erudiţie şi imitaţie a modelelor alexandrine, în opoziţie cu cele minore, ocazionale. Părere pe care Albini o respinge[11] aşa cum respinsese şi pe aceea a lui Friederich, cu care opiniunea lui Schanz are multe puncte de contact.

Toate interpretările pe care le-am trecut în revistă mai sus, sunt susceptibile, după judecata noastră, de o îndoită critică: întâi, ele restrâng cercetarea numai la Catul şi numai la cutare parte a operei sale. Or, Catul nu este singurul căruia i se dă acest epitet. Properţiu[12] îl aplică lui Calvus, Cicero[13] lui Lucilliu; Horaţiu îl distribuie în dreapta şi în stânga: doct este pentru el şi Platon[14], ca şi Pacuvius[15], ca şi actorul Roscius[16]; docţi sunt şi prietenii săi, poeţi sau nu[17]. Marţial îl acordă lui Pedo[18], iar pe poeta Sulpicia o socoate mai doctă decât însăşi Sappho[19].

Pe de altă parte, după cum, pentru a interpreta cu ce sens *doctus* a fost aplicat lui Catul, nu putem trece cu vederea semnificarea cu care el întovărăşeşte numele celorlalţi poeţi, tot aşa, pentru a interpreta acest adjectiv atribuit poeţilor în genere, nu-l putem privi numai în această funcţiune, nu putem face abstracţie de celelalte accepţii cu care el circulă în limba latină, nu putem trece peste sensul cu care a fost acordat şi altor categorii decât poeţii.

O idee despre diversele însemnări ale lui *doctus* ni-l dă dicţionarul lui Forcellini şi exemplele citate acolo[20]. Sensul iniţial, de la care au plecat diferitele variaţii, după categoriile cărora a fost aplicat, pare să fie: *„propriae artis peritus"*[21]. Dar, enumerând toate accepţiile adjectivului, Forcellini face la un moment dat următoarea distincţiune între *doctus* şi *eruditus*: *„Praeterea doctus intelligi potest in gravioribus disciplinis, eruditus in literatura: tametsi haec perpetua non sunt"*. Cu alte cuvinte, cine este competent în ştiinţele „serioase" (filosofia, dreptul, etc.), este un *doctus*; cine este cultivat doar în direcţia literară, este un *eruditus*. Cu toată atenuarea caudală (*tametsi*, etc.), afirmaţia lui Forcellini apare ca lipsită de fundament, pentru motivul următor: alături de filosofi, de jurişti şi de toţi cei exersaţi *„în gravioribus disciplinis"*, nici o altă categorie de persoane nu se bucură de apanajul atributului *doctus*, mai mult decât acele *„puellae"* cântate de poeţi[22]. Este evident că toate tinerele cărora li se concede denumirea de *docta puella* nu pot fi tot atâtea jurisconsulte şi tot atâtea filosoafe. Dacă am admite distincţiunea lui Forcellini, cum să explicăm că *doctus* a fost atribuit tocmai gingaşelor persoane atât de puţin apte pentru gravele discipline? Pe de altă parte: cum sunt acele tinere, cărora amanţii le dau numele de *doctae*? Lămurirea acestei prime chestiuni ne va duce pe drumul cel mai scurt către sensul lui doctus aplicat poeţilor înşişi.

Sunt două pasagii, unul la Properţiu, altul la Catul, a căror interpretare nu mai poate lăsa nici o umbră de îndoială în această privinţă. În II, 13, 9–12, Properţiu ne declară:

„Non ego sum formae tantum mirator honestae
nec si qua illustris femina iactat auos:
me iuuvet in gremio doctae legisse puellae
auribus et puris scripta probasse mea."

– „Ceea ce cer eu unei femei, ne spune deci poetul, nu e nici să fie frumoasă din cale afară, nici să fie de neam mare; plăcerea mea este să-i citesc, cu capul răzimat pe sânu-i, din versurile mele". Properţiu doreşte, cu alte cuvinte, o iubită doctă, adică cu destulă cultură literară şi destul gust pentru poezie ca să-i poată înţelege şi aprecia versurile.

Pasagiul de mai sus trebuie coroborat cu următorul, din Catul. Cântecul 35 al poetului din Verona este o scrisoare către prietenul său Caecilius, poet şi el. Catul se adresează astfel scrisorii pe care o trimite: „Lui Caecilius, tânărul poet şi tovarăş al meu, du-te şi spune-i, scrisoare, să părăsească zidurile noului Como şi ţărmurile Lariului, şi să vie la Verona. Căci vreau să-i împărtăşesc câteva din gândurile unui prieten al său, care e şi al meu.

Aşadar, dacă e cuminte, să vie într-un suflet, chiar dacă, în clipa plecării, candida lui iubită l-ar rechema de o mie de ori şi chiar dacă, încolăcind braţele în jurul gâtului lui, l-ar implora să mai întârzie plecarea. (Căci, dacă e adevărat ce se spune, ea e stăpânită de o iubire fără margini)".

Şi aici vine pasagiul interesant:

„Nam quo tempore legit inchoatam
Dindymi dominam, ex eo misellae
Ignes interiorem edunt medullam.
Ignosco tibi Sapphica puella
Musa doctior; est enim uenuste
Magna Caecilio inchoata mater."

„De când ne-a citit întâiele lui versuri asupra Cybelei, o văpaie oarbă, sărăcuţa de ea, îi mistuie măduva oaselor.

Te iert, copilă mai doctă decât o elevă a poetei Sappho, căci e în adevăr frumos poemul lui Caecilius asupra Magnei Mater".

Pasagiul e nu se poate mai concludent: tânăra eroină a acestor versuri s-a îndrăgostit de Caecilius când l-a auzit citind versuri; ea este deci o femeie doctă, o intelectuală, şi emoţiile artistice sunt la ea atât de puternice, încât au putut da naştere celei mai pasionate iubiri (*„deperit impotente amore"*).

În fine un al treilea pasagiu, din Ovidiu, vine să întărească pe cele două produse mai sus. În cartea III-a a *Artei de a iubi,* profesorul amorurilor nepermise instruieşte pe femei în domeniul farmecelor ce trebuisc cultivate cu grijă, pentru a putea învinge în subtilul război al dragostei. Ele sunt: îmbrăcămintea (v. 169–92), parfumurile şi cosmeticurile (v. 193–208), arta de a vorbi şi a râdè (v. 281–310), cultivarea vocii (v. 310–28), dansul şi jocurile (v. 352–80), îndemânarea în materie de epistole amoroase (v. 479–82), etc. Alături de toate aceste arme, Ovidiu notează la loc de cinste, *necesitatea de a cîti şi cunoaşte pe poeţii elegiaci*: pe Callimah, pe Philetas, pe Anacreon, pe Sappho, pe Menandru; dintre latini, pe Tibul, Properţiu. Gallus şi pe el însuşi[23]. Prin urmare, Ovidiu sfătuieşte pe tinere să citească literatură, să se instruiască în această direcţie, ca un mijloc eficace de a subjuga şi reţine pe iubit.

Nu mai încape deci nici o îndoială că atunci când poeţii îşi denumeau iubitele *doctae,* înţelegeau prin acest epitet o cultură literară. Vroiau să ne spună că nu iubesc femei de rând, ci nişte tinere cultivate, nişte intelectuale: spirite cu care puteau întreţine un comerciu literar.

Dar poeţilor, cu ce sens li se atribue *doctrina*? Lejay, referindu-se la un pasagiu din Horatiu de care va fi vorba mai jos, notează: „Le mot désigne la culture litteraire et *souvent le talent poétique*"[24]. Pentru prima parte a afirmaţiei lui Lejay, vom aduce mai departe preciziunile necesare; pentru a doua parte, care consună cu părerea lui Albini, iată imediat proba contrarie.

În celebra bucată către Instantius,[25] Marţial spune prietenului său :

„Instanti,...
Si dare uis nostrae uires animosque Thaliae
Et uictura petis carmina, da quod amem.
Cynthia te uatem fecit, lasciue Properti;
Ingenium Galli pulchra Lycoris erat;
Fama est arguti Nemesis formosa Tibulli;
Lesbia dictauit, docte Catulle, tibi."

„Dacă vrei să scriu opere nepieritoare, Instantius, fă să iubesc. Căci Cynthia a făcut poet pe Propertiu, Lycoris pe Gallus, Nemesis pe Tibul, Lesbia pe Catul..." – iată ce mărturiseşte Martial. El vrea să spună prin aceste cuvinte că, dacă un poet doreşte să aibă (pe lângă tehnica poeziei) şi inspiraţie (*animus*) şi suflu poetic (*vis*), să iubească!

Sensul versului

„Lesbia dictauit, docte Catulle, tibi"

este clar: Lesbia (adică iubirea, sentimentul, inspiraţia) te-a făcut poet, doctule Catul; cu alte cuvinte: în zadar eşti tu doct, în zadar posezi tehnica, meşteşugul versului, dacă nu ai şi inspiraţia.

Acelaşi înţeles, cu aceeaşi opoziţie intre doctrina unui poet şi animus[26] al său, ni-l prezintă şi următorul pasagiu din Properţiu:

„Tu canis Ascraei ueteris praecepta poetae,
quo seges in campo, quo uirent uua iugo.
Tale facis carmen docta testudine quale
Cynthius impositis temperat articulis.
Non tamen haec illi uenient ingrata legenti,
Siue in amore rudis siue peritus erit.
Nec minor his animi est; aut, si minore ore, canorus
anseris indocto carmine cessit olor."

„Tu cânţi învăţăturile bătrânului poet din Ascra, şi şesul unde cresc sămănăturile şi dealul încărcat de struguri. Din lira ta măiastră, tu scoţi un cântec aşa de frumos, de parcă Apollo o atinge cu degetele sale.

Dar nici aceste versuri ale mele nu vor fi neplăcute celui ce le va citi, fie că ştie, fie că nu ştie ce este iubirea. Căci nici lor nu le lipseşte inspiraţia; forma este poate mai puţin frumoasă; dar lebăda întrece totdeauna, cu cântecul ei, cântarea grosolană a gâştei".

Pasagiul este interesant dintr-un îndoit punct de vedere: pentru opoziţia dintre *animus* şi *docta testudo* pe de-o parte, dintre *docta testudo* şi *indoctum carmen* pe de alta. Ce spune, în esenţă, Properţiu lui Vergiliu? – Versurile tale, Vergiliu, sunt scrise într-o formă frumoasă (*docta testudine*); ale mele, chiar dacă sunt mai puţin frumoase ca înfăţişare (*os*), deci ca formă, cât priveşte inspiraţia (*animus*), a mea nu este mai puţin puternică decât a ta. Sentimentul din care porneşte cântecul lebedei sau ţipătul gâştei poate fi identic: numai sunetele în care el se concretizează, diferă. – Gluma lui Properţiu include cheia de boltă a problemei ce ne preocupă.

Citatele aduse, ne permit să conchidem că adjectivul *doctus* aplicat la poeţi se referă, nu la *talentul poetic,* cum crede Lejay, ci la partea de meşteşug, de tehnică, de factură exterioară a poeziei. Poetul *doct* este virtuozul formei.

Înainte însă de a duce până ultimele concluzii interpretarea de mai sus, ne oprim şi la două pasagii din Horaţiu, care vor permite să ne lămurim şi mai bine în această direcţie.

*

În versul cunoscut din *Epist.* II, 1 (117), Horaţiu face amara constatare:

„Scribimus indocti doctique poemata passim."

Acest vers a fost mai totdeauna greşit interpretat. Leconte de Lisle, spre exemplu, traduce: „Savants ou ignorants, nous écrivons des poèmes". Albini notează: „il verso di Orazio non

pone unica differenza tra colti e incolti ma tra poeti e non poeti"[28]. *Or, nu e vorba nici de savanţi şi ignoranţi, nici de poeţi sau nepoeţi, adică de talentaţi sau lipsiţi de talent, ci de oameni carte sunt de meserie sau nu, care posedă sau nu meşteşugul literar. Acest înţeles şi nu altul ni-l indică şi contextul* (v. 114–117):

„Nauem agere ignarus nauis timet, habrotonum aegro
Non audet nisi qui didicit dare, quod medicorum est
Promittunt medici, tractant fabrilia fabri:
Scribimus indocti doctique poemata passim.

Horaţiu se revoltă că, pe când în celelalte domenii de activitate numai specialiştii au cuvânt – numai medicii îngrijesc de bolnavi, numai marinarii conduc corăbiile, etc. – în ce priveşte meseria scrisului, toţi de-a valma, fie că sunt oameni de litere fie că nu sunt, se apucă să scrie. Sentimentul lui Horaţiu e nu se poate mai clar şi lesne de înţeles; acelaşi lucru îl deplâng şi astăzi scriitorii: invazia profanilor în literatură. Pentru a fi deci in litera originalului, Leconte de Lisle trebuia să traducă: „hommes du métier ou non, nous taquinons les Muses...".

Cu aceeaşi accepţiune, de oameni de meserie, de litere, Horaţiu întrebuinţează adjectivul *doctus* şi în alte ocazii. Încheind *Arta poetică,* poetul critică pe cei care recită versurile prost şi masacrează astfel opera de artă (v. 474).

„Indoctum doctumque fugit recitator acerbus."

Un lector nepriceput alungă şi pe cel de meserie şi pe profan; şi pe cel care ştie cum se face poezia, ca şi pe ascultătorul diletant.

În fine, în satira I, 9, Horaţiu povesteşte întâlnirea sa cu un inoportun, care îl acostează şi i se recomandă astfel:

– *„Noris nos; docti sumus..."*

„Nu mă cunoşti? zice el. Şi eu sunt scriitor" Numai acesta poate fi înţelesul acestui început de vers pe care filologii l-au

interpretat în atâtea chipuri[29]. O bună traducere va suna astfel: „Trebuie să mă cunoşti: suntem doară confraţi...". La care, cât de firesc se alătură riposta lui Horaţiu: *pluris hoc mihi eris:* „Tocmai dc-asta îmi vei fi şi mai drag".

Locurile analizate, din Catul şi din Properţiu, confruntate şi cu cele trei din Horaţiu, ne permit să tragem următoarele concluzii: variile accepţiuni ale lui *doctus* (enumerate în Forcellini) şi pe care noi le condensasem de preferinţă în înţelesul: *propriae artis peritus,* se reduc de fapt, când sunt aplicate la persoane, fără o altă explicaţie specială, (ca în: *doctissima fandi*[30], *doctus sagittas tendere*[31], *doctus dicece laudes*[32] etc., etc.) la însemnarea de *instruit, cultivat.* Că această cultură nu se raporta la ştiinţe ci la literatură, pasagiile referitoare la „doctele iubite" au arătat-o. În fine, *doctrina* unui poet am văzut că nu trebuie înţeleasă nici ca *erudiţie,* nici ca *inspiraţie.* Poetul doct este poetul cunoscând meşteşugul scrisului indiferent de talent, poetul de formă lucrată, „travaillée", „châtiée". Înţelesul s-a mai lărgit apoi, ajungând să înglobeze sfera „om de litere" in general (ca în exemplele citate din Horaţiu).

*

In această lumină, *„doctus Catullus"* se lămureşte perfect. Când poeţii latini îi dădeau lui Catul în special titlul de *doctus,* ei se gândeau fără îndoială la tehnica, la forma şi la metrica versurilor catulliene. Căci orice ar spune Horaţiu mai târziu, şi oricât s-ar pretinde el unicul importator la Roma al metrelor „greceşti" – al acelor *carmina non prius audita* – poetul din Verona îi era înaintaş pe acest drum. El cel dintâi încetăţenise şi adaptase câteva metre greceşti, el dăduse versului o formă care tindea către perfecţiunea formei eline. Fără îndoială, şi înainte de el mai fuseseră unele încercări în această direcţie, dar erau simple dibuiri timide pe lângă măestria la care deodată s-a înălţat Catul. Parfumul stihurilor poetei din Lesbos şi ecoul iambilor lui Archiloc, el, fără îndoială, i-a adus în Laţiu[33]. El, şi nu Horaţiu, putea spune :

„Dicar...
Princeps Aeolium carmen ad Italos
Deduxisse modos[34].

Este deci natural ca poetul veronez să fi apărut celor veniţi după el ca poetul formei κατ'ἐξοχήν. Ca el să fie considerat şeful acelei pleiade de νεώτεροι, *poetae novi – cantores Euphorionis,* cum îi numea Cicero – a căror supremă grijă era să fugă de banalitate chiar cu preţul de a cădea în afectaţiune. Prima şi cea mai importantă concluzie a acestei griji era forma savantă.

„De cette inquiétude de fuir la faiblesse et la banalité — zice Plessis, – peut résulter, surtout chez les jeunes gens, une certaine affectation: le goût un peu excessif de la forme aux dépens du fond, des mots pris en eux-même, de la beauté sonore des noms..."[35].

Este ceea ce făcea şcoala nouă – Catullus, Caluus, Cinna, etc. – punând accentul pe formă; şcoală am putea spune *parnassiană,* în opoziţie cu vechea şcoală a autorilor de lungi epopei, punând accentul pe subiecte şi pe exaltarea, am putea spune *romantică,* a trecutului naţional.

Catul a primit atributul de *doctus* în calitatea de şef al şcoalei noi. Faptul că el şi prietenul său Calvus sunt mai întotdeauna citaţi împreună şi deseori cu acelaşi epitet *doctus,* nu este o întâmplare: Calvus făcea parte din aceeaşi şcoală literară. Epitetul aplicat lor se referea la măiestria de a modela savante versuri lirice; la ceea ce Plessis numeşte[36]: „experienţa şi dexteritatea în arta poeziei". El voia să spună că aceşti poeţi lirici erau *„propriae artis periti".*

NOTE

1 *Tibul,* III, 6, 41: *„Sic cecinit pro te doctus, Minoi, Catullus."*

2 *Amores,* III, 9, 62: *„Obuius huic uenias, hedera iuuenelia cinctus Tempora cum Caluo, docte Catulle, tuo."*

3 Marţial, 1, 62, 1: *„Verona docti syllabas amat uatis"; VII, 99, 7: „Nec Marso nimium minor est, doctoque Catullo"; VIII, 73, 8: „Lesbia dictauit, docte Catulle, tibi"; XIV, 152, 1: „Lodices mittet docti tibi terra Catulli".*

4 Terentianus Maurus, 2562: *„docti... Catulli."*

5 *Catullus, erkl. von G. Friederich*, Leipzig, 1908, pag. 317.

6 G. Albini, *Doctus Catullus*, Atene e Roma, 1911, pag. 353 sq.

7 K. Allen, *Doctus Catullus*, Classical Philology, 1915, pag. 22–3.

8 C. Pascal, *Doctus Catullus* în *Scritti varii di letteratura latina*, pag. 111 sq.

9 *loc. cit.*, pag. 115.

10 M. Schanz, *Gesch, der röm. Litt.* I³ 2, 77.

11 „Non credo a tale limitazione" zice el, *loc. cit.*

12 II, 34, 89: *„haec etiam docti confessa pagina Calui."*

13 *De orat.* II, 6, 25: *„C. Lucilius, homo et doctus et perurbanus..."*

14 *Sat.* II, 4, 2: *„doctum Platona."*

15 *Epist.* II, 1, 56: *„aufert Pacuuius docti famam senis".*

16 *Epist.* II, 1, 82: *„doctus Roscius."*

17 *Sat.* II, 1, 78: *„doxte Trebati"* 4, 88: *„docte Cati."*

18 II, 77, 5: *„...doctique Pedonis Saepe duplex unum pagina tractat opus."*

19 X, 35, 16: *„Hac condiscipula, uel hac magistra*
Esses doctus et pudica, Sappho."

20 Forcellini, *Corp.* VI, 16907.

21 *„Universim doctus dicitur in sua quisque arte peritus."* Forcellini, *loc. cit.*

22 Properţiu, I, 7, 11: *„me laudent doctae solum placuisse puellae;"* II, 11, 6: *„Cinis sic docta puella fuit."* Tibul, IV, 6, 1–2: *„Natalis Juno sanctos cape turis aceruos, quos tibi dat tenera docta puella manu."* cf. şi locurile citate *infra.*

23 *A. A.* III, 329 sq...:

„Sit tibi Callimachi, sit Coi nota poetae,
Sit quoque uinosi Teia Musa senis;
Nota sit et Sappho (quid enim lasciuius illa?)
Cuique pater uafri luditur arte Getae.
Et teneri possis carmen legisse Properti,
Siue aliquid Galli, siue, Tibulle, tuum, etc.
. . . . . .
Forsitan et nostrum nomen miscebitur istis..."

24 *Les satires d'Horace*, Hachette, 1911, pag. 235, nota 7, raportându-se la Horaţiu, *Sat.* I, 9; vd. *infra*, pag. 19.

25 VIII, 73, 1 sq...

26 cf. şi: Ovidiu, *Metamorfoze*, I, 1, 1.

27 *II, 34, 77–84.*

28 *loc. cit.*, pag. 356, vd. mai sus, pag. 18, şi referinţe privitoare la Lejay.

29 Forcellini – *loc. cit.* – zice: *„docti sumus – idem interpretatur de eleganti homine, quem nos dicimus einen Mann von seiner Bildung."*

30 Vergiliu, *Aen.* X, 225.

31 şi 32 Horaţiu, *Ode,* I, 29, 9 ;i *Carmen Saeculare,* 75.

33 G. Lafaye, în clasicul său studiu *Catulle et ses modèles,* Hachette, 1894, arată de altfel că numărul poeţilor greci din care s-a inspirat Catul nu se mărgineşte la Sappho şi Arhiloc.

34 Horaţiu, *Ode,* III, 30, 10–13.

35 F. Plessis, *La poésie latine de Livius Andronicus à Rutilius Namatianus,* Paris, 1909, pag. 163.

36 *Ibid.,* pag. 165.

„Revistă clasică. Orpheus. Favonius", an VI, tom II, nr. 1, ianuarie-martie 1930, pag. 13–24.

CU PRIVIRE LA CICERO

Pe marginea unei istorii recente a literaturii latine[1]

Cărţile lui Gaston Boissier *Cicéron et ses amis* şi *La conjuration de Catilina* oferă – după cum ştiu toţi istoricii lui Cicero – o privire de ansamblu şi sugestii, asupra omului şi asupra epocii, observaţii care îşi păstrează toată prospeţimea, în pofida timpului deja lung scurs de la apariţia lor. Autorii cei mai recenţi admiră, pe bună dreptate, în opera lui Boissier, stilul ca şi pătrunzătoarea analiză a oamenilor, pitorescul detaliului precum şi măiestria criticului.[2] Favoarea de care se bucură această operă, încă şi astăzi, la savanţii cei mai exigenţi, este atât de mare că nu doar cea mai bună parte a substanţei sale a trecut în lucrările lor, dar aceştia au şi adoptat, fără a lua seama, chiar şi gafele care se găsesc aici. Un savant atât de eminent ca dl. G. Curcio a lăsat să se insinueze în partea consacrată lui Cicero din istoria sa a literaturii latine mai mult de o eroare a cărei origine trebuie căutată în cărţile lui Boissier. Iată câteva exemple:

1. Vârsta lui Cicero la data primului său divorţ

Ce vârstă avea Cicero când s-a hotărât să se despartă de arţăgoasa Terentia? Dl. G. Curcio, vol. II, p. 45, scrie: „*Avea 63 de ani* când a repudiat-o pe Terentia şi s-a gândit să se căsătorească cu tânăra Publilia" şi aceasta urmându-l pe Boissier, p. 103: „*În ciuda celor şaizeci şi trei de ani*, s-a gândit să se recăsătorească, şi urma să aleagă o foarte tânără fată, Publilia"... Eroarea este manifestă.

Se ştie că Cicero a divorţat cel mai devreme la sfârşitul anului 47 sau, mai probabil, în 46, şi chiar în a doua jumătate a acestui an.[3] Născut în 3 ianuarie 106, el avea deci, la vremea

aceea, nu şaizeci şi trei, ci doar şaizeci de ani. A doua sa căsătorie, cu Publilia, a survenit imediat mai apoi.

2. Vârsta Tulliei la moartea ei

Cu privire la moartea nefericitei copile a lui Cicero, Boissier notează, p. 106: „O naştere care a survenit în aceste circumstanţe penibile a răpus-o la Tusculum, *la vârsta de trezeci şi unu de ani*". Şi dl. Curcio reia fără să clipească, vol. II, p. 47: „Emoţia şi călătoria i-au provocat o naştere prematură şi moartea, *la vârsta de 31 de ani*". Este încă o eroare de calcul. Într-adevăr, Tullia a încetat din viaţă spre sfârşitul lui februarie 45, dată pe care o deţinem dintr-o scrisoare a tatălui său.[4] Convenim că ea venise pe lume în 79 sau 78[5]. În februarie 45, ea număra deci treizeci şi trei de ani împliniţi, dacă nu chiar treizeci şi patru.

3. De la consulat la exil

Dl. Curcio scrie încă, urmându-l mereu pe G. Boissier, vol. II, p. 36: „Drumul democraţiei era totuşi fatal cu excesele sale, cu turbulenţele sale. Şi avea să-i încerce efectele Cicero, proclamat adineauri părinte al patriei. *Trei ani mai târziu*, partidul popular... l-a lovit prin condamnarea la exil..."[6] Consul în timpul anului 63, la sfârşitul căruia a fost aclamat drept *părinte al patriei*, Cicero părăsea Roma, pentru a lua drumul exilului, în noaptea de 20 martie 58. Între ziua în care se încheia consulatul lui şi noaptea care îl vedea fugind, se scurseseră ceva mai mult de patru ani.

4. Data discursului *Pro Caelio*

Trebuie să notez, la Boissier, o altă eroare de acest fel, pe care, pentru o dată, dl. Curcio s-a ferit s-o repete. Privitor la *Pro Caelio*, ilustrul istoric al lui Cicero scria: „*Cinci ani mai târziu*

(după conjuraţia lui Catilina), când afacerea se răcise, Cicero îl apără pe Caelius căruia i se reproşează că a fost prea legat de Catilina"[7]. Or, *cinci ani mai târziu* oratorul nu se întorsese încă din exil. În timpul celui de-al şaselea an scurs de la conjuraţie, mai exact în 4 septembrie 57, Cicero, rechemat de senat, a sosit la Roma. Cum ar fi putut el să-l apere pe Caelius în faţa judecătorilor, din străfundurile exilului său? Şi, în fapt, discursul pentru Caelius a fost pronunţat în prima săptămână din aprilie 56, deci aproape *şapte ani mai târziu*.

5. Data „crimei" lui Rabirius

Trebuie să semnalez şi că Boissier nu se înşeală atât de des pe cât s-ar putea crede după rectificările făcute mai sus, ci că, uneori, are dreptate împotriva continuatorilor lui. Astfel, cu privire la discursul *Pro Rabirio perduellionis reo*, vorbind despre acest proces care, se ştie, avea drept obiect asasinarea lui Saturninus, comisă într-un trecut destul de îndepărtat, el notează cu exactitate că fapta în chestiune avusese loc *„treizeci şi şase de ani mai devreme"*[8]. Alţi savanţi, totuşi[9], numără, între moartea lui Saturninus şi discursul lui Cicero, treizeci şi şapte de ani. De data aceasta, Boissier şi dl. Curcio nu se înşeală. Tribunul Saturninus pierise, într-o sală din *Curia Hostilia*, în 10 decembrie 100. *Pro Rabirio*, discurs consular, a fost pronunţat de Cicero *la începutul* anului 63, căci oratorul îl plasează el însuşi, în darea de seamă pe care i-o face lui Atticus cu privire la activitatea sa în timpul consulatului, imediat după *De lege agraria* şi *Pro Othone*[10]. Între 10 decembrie 100 şi începutul lui 63 nu sunt decât treizeci şi şase de ani.

6. Pretor urban?

Ca şi G. Boissier[11]*, şi după Mommsen şi mulţi alţi savanţi, dl. Curcio crede că poate afirma (vol. II, p. 34) că Cicero a fost praetor urbanus : „În anul următor a fost ales edil şi, după alţi*

trei, pretor urban (68-66)". Această opinie general admisă până în ultima vreme, este astăzi abandonată[12], din lipsă de probe sigure. Căci – s-a remarcat pe bună dreptate[13] – în nici unul din pasajele în care vorbeşte despre pretura lui[14], oratorul nu ne spune că a fost pretor urban. Dacă ar fi fost, cum pretura urbană – Boissier nu uită să o semnaleze – era „cea mai onorabilă", Cicero, desigur, nu s-ar fi privat s-o sublinieze, el care nu uita nici un detaliu în măsură să sporească, în ochii contemporanilor lui şi ai posterităţii, strălucirea carierei sale pe calea onorurilor.

7. Numărul discursurilor consulare

Partea consacrată celei de-a doua perioade a activităţii lui Cicero, cea care merge de la consulat la exil (*Perioada a doua, anii 64–59*), se deschide printr-o enumerare, pe cât de precisă pe atât de inexactă: „În timpul consulatului, afirmă dl. Curcio, p. 60, Cicero pronunţă multe discursuri. Avem cunoştinţă de trei pierdute: *pentru Otho, pentru fiii proscrişilor, pentru renunţarea la provincia Macedonia* care îi fusese atribuită; ne-au parvenit opt: 3 despre legea agrară, 1 pentru Rabirius, 4 împotriva lui Catilina". Deci, un total de 11 discursuri, dintre care trei pierdute şi opt păstrate. Această cifră nu corespunde realităţii. Să numărăm: sunt mai întâi cele 10 piese conţinute în ediţia „discursurilor consulare", pe care Cicero însuşi a dat-o, la trei ani de la consulatul său, discursuri în care, după propriile lui cuvinte din scrisoarea către Atticus datată din iunie 60[15], se pot admira totodată scrierile şi acţiunile sale, ceea ce a spus şi ceea ce a făcut. Acestea sunt: cele două discursuri împotriva legii agrare a lui Rullus, *Pro Othone, Pro Rabirio*, discursul cu privire la copiii proscrişilor, un altul pentru a renunţa la guvernarea unei provincii şi cele patru *Catilinare*. În scrisoarea, deja citată, către Atticus, Cicero adaugă: „există, în afara celor două scurte discursuri care sunt ca nişte anexe la legea agrară"[16]. Dintre acestea, unul singur ne-a parvenit, al treilea discurs *De lege agraria*, al patrulea şi ultimul pierzându-se[17]. În sfârşit, două

discursuri, *Pro Murena* şi *Pro C. Pisone*[18], pe care Cicero, foarte probabil din cauza caracterului lor mai degrabă judiciar, n-a vrut să le includă într-o culegere esenţialmente politică. Cu totul, recolta anului consular cuprinde prin urmare 14 discursuri, dintre care 5 pierdute şi 9 păstrate. Se vede că cifra reală este sensibil superioară celei date de dl. Curcio.

8. Acuzatorul cavalerului A. Cluentius Auitus

Cu privire la *Pro Cluentio*, dl. Curcio, vol II, p. 59, notează: „Cavalerul A. Cluentius Avitus... fusese acuzat de către ruda sa Caius Oppianicus... că l-a otrăvit pe tatăl său vitreg Statius Albius Oppianicus". În fapt, Caius Oppianicus era doar instigatorul, fiind el însuşi instigat de mama lui. Acuzatorul lui Cluentius a fost T. Accius din Pisaurum, prietenul lui Cicero, care a pledat împotriva lui[19].

9. „Consulul" Gabinius

La p. 77, vol II, cu privire la *Pro Rabirio Postumo*, dl. Curcio explică cum: „C. Rabirius Postumus împrumutase sume mari lui Ptolemeu Auletul şi când s-a îndoit că le-ar putea recupera, l-a împins pe consulul Gabinius să-l susţină în acţiunea de a relua pierdutul tron al Egiptului"...

Or, A. Gabinius nu era defel *consul*, nici în primăvara lui 55, când, în calitatea sa de *proconsul* al Siriei, a purtat expediţia care a condus la restaurarea lui Ptolemeu Auletul pe tronul Egiptului, nici, cu atât mai mult, la sfârşitul lui 54, când bancherul său C. Rabirius Postumus şi el însuşi au avut procesul de concusiune[20]. Consul, Gabinius fusese în 58.

10. Data redactării tratatului *De oratore*

Asupra datei tratatului *Despre orator*, dl. Curcio crede că poate afirma, vol. II, p. 115: „În 56 Cicero s-a apucat să scrie

De oratore"... Este în afara oricărei îndoieli, totuşi, că acest tratat, sfârşit în noiembrie 55, fusese redactat de Cicero, cu o viteză extremă, în doar câteva luni[21], prin urmare în timpul lui 55.

NOTE

1 G. Curcio, *Storia della letteratura latina*, 2 vol., Napoli, Perella, (1923), p. 30–228.

2 E. Ciaceri, *Cicerone e i suoi tempi*, vol I, Albrighi Segati, 1926, p. XXXII: „...numele lui Gaston Boissier care, cu mare seninătate sufletească şi căldura convingerii adânci, a scris pagini în care, dacă nu întodeauna se distinge valoarea cercetării critice, se simte influxul puternic al măiestriei stilistice. Tratarea istoriei conjuraţiei lui Catilina are merite indiscutabile, dar cealaltă lucrare, care se referă direct la Cicero şi la prietenii săi, nu e exagerat s-o afirmăm, este o carte fără seamăn în felul ei. Activitatea genialului scriitor francez..." etc. – F. Arnaldi, *Cicerone*, Bari, Laterza, 1929, p. V: „Despre arpinat s-a scris mult, dar aproape întotdeauna cu pasiune, şi, fapt încă şi mai grav, fără o viziune integrală a omului şi a activităţii sale. Opera cea mai frumoasă rămâne tot *Cicéron et ses amis* a lui Boissier...". – Maffio Maffii, *Cicerone e il suo dramma politico*, Milano, Mondadori, 1933, p. XVIII: „În afara Italiei, opera care pare să-şi atingă cel mai bine ţinta este aceea – puţin învechită poate ca lucrare de sinteză istorică, dar mereu vie şi pitorească – a lui Gaston Boissier: *Cicéron et ses amis*, zece capitole frumoase scrise cu o căldură atrăgătoare a stilului şi cu o mare onestitate sufletească".

3 *Ad fam.*, XIV, 12 şi 22 ; IV, 14. Cf. Em. Ciaceri, *op. laud.*, vol. II, p. 294. – O dată ce Cicero a repudiat-o pe Terentia în ultimele zile ale lui 47 sau în 46, nu este defel posibil ca mariajul acesteia cu Salustiu să fi avut loc în 47. Dl. Laurand s-a înşelat deci scriind în *Manuel des études grecques et latines*, Paris, Picard, p. 560 : „În 47, el (Salustiu) se căsătorise cu Terentia, repudiată de Cicero". În acelaşi *Manuel*, la pagina 554, se spune că: „În 63, el (Cezar) era pretor". Cezar a fost pretor un an mai târziu, în 62. Şi, dacă tot suntem aici, să corectăm în treacăt o dată, şi tot cu referire la Cicero, la dl. Meillet însuşi. În magistrala sa *Esquisse d'une histoire de la langue latine*, Paris, Hachette, 1928, p. 206, amintind parcursul onorurilor îndeplinit de Cicero, el scrie: „În 76, la 30 de ani, era quaestor; în 69, edil curul; în 66, pretor, în 63, consul". Oratorul n-a fost quaestor decât în 75, la 31 de ani.

4 *Ad Att.*, XII, 13 din 7 martie 45.

5 Cf. Drumann, *Gesch. Roms*, Berlin, 1899-1929, VI, p. 696. – Aşa încât ea avea 13 ani în momentul căsătoriei sale cu C. Piso, în 66 (Cum ar fi putut avea mai puţin?)

6 Boissier spusese şi el, p. 55 : „Începând cu consulatul său, se întoarce hotărât spre ea (spre aristocraţie). Se ştie cum s-a răzbunat democraţia pentru ceea ce socotea drept trădare. *Trei ani mai târziu*, ea şi-a condamnat vechiul şef, devenit duşman, la exil"...

7 *La conjuration de Catilina*, Paris, Hachette, p. 32. Citez după a 5-a ediţie, 1926.

8 *La conjuration de Catilina*, p. 103. Şi dl. Curcio, vol II, p. 62 : „C. Rabirius... a fost acuzat că îl ucisese în urmă cu treizeci şi şase de ani pe tribunul Saturninus".

9 Mai ales dl. Em. Ciaceri, *op. cit.*, vol. I, p. 214 : „un fapt întâmplat *cu treizeci şi şapte de ani în urmă*" şi de asemenea dl. A. Boulanger, editorul discursului *Pro Rabirio* în colecţia Budé (Cicero, *Discursuri*, vol. IX, Les Belles Lettres, 1932, p. 117): „Rabirius, *cu treizeci şi şapte de ani în urmă*", etc.

10 *Ad Att.* II, 1, 3. De altfel, nici dl. Ciaceri, nici dl. Boulanger nu se gândesc să conteste acest fapt. (Ciaceri, *loc. cit.*: „Aproximativ în această perioadă, adică în primele luni ale anului...". – Boulanger, *loc. cit.*: „Fără îndoială trebuie plasat încă în prima jumătate a anului 63...").

11 *Cicéron et ses amis*, p. 44 : „... a obţinut pretura urbană care era cea mai onorabilă".

12 Groebe-Drumann, *Gesch. Roms*, V, 2, p. 378, nota 1. Em. Ciaceri, *op. cit.*, I, p. 125, nota 5. A Boulanger, în ed. *Discours*, col. Budé, 1929, p. 143, nota 3.

13 Groebe-Drumann, *loc. cit.*

14 *De imp.*, XIX, 58 şi XXIV, 69; *De lege agr.*, II, XVIII, 49; *Cael.*, IV, 10 ; *Ad fam.*, I, 9, 11 ; *Ad Att.*, I, 4, 2.

15 *Ad Att.*, II, 1.

16 „*Sunt praeterea duae breues, quasi* ἀποσπασμάτια *legis agrariae*".

17 Dl. Curcio nu uită să facă aluzie într-o notă, p. 61, la acest al patrulea discurs *De lege agraria* pe care a omis totuşi să-l citeze în enumerarea plasată la început.

18 Cf. Cicero, *Pro Flacco*, XXXIX, 98: „*Consul ego nuper defendi C. Pisonem; qui quia consul fortis constansque fuerat, incolumis est rei publicae conseruatus*". („De curând l-am apărat în calitate de consul pe C. Piso, care, fiindcă consulul era puternic şi statornic, a fost păstrat teafăr statului").

19 Cicero, *Brutus*, LXXVIII, 271: „*T. Accium Pisaurensem, cuius accusationem respondi pro A. Cluentio qui et accurate dicebat et satis copiose*" („Titus Accius din Pisaurum, la acuzaţia căruia am răspuns apărându-l pe Cluentius; vorbea cu grijă şi destulă abundenţă").

20 V., de exemplu, J. Carcopino, *La république romaine de 133 à 44 avant J. C.: César* (în colecţia Glotz), Les Presses Universitaires, 1936, p. 746–747, 754 etc.

21 *Ad Att.*, IV, 13, 2 (jumătatea lui noiembrie 55): „*De libris oratoriis factum est a me diligenter...*" („Referitor la cartea mea *De oratore*, am depus toată diligența mea") Cf. Ciaceri, *op. cit.*, vol. II, p. 160. Alți savanți merg chiar și mai departe: „*De oratore* a fost *conceput* și redactat în anul 55 î. C., în toiul luptelor între Milo și Clodius" (E. Courbaud în *introducerea* la ediția din *De oratore* din col. Budé, 1922, p. VII).

Din articolul *Glanures d'histoire littéraire – Spicuiri de istorie literară*, publicat în „Revista clasică. Orpheus. Favonius", tom VI–VII, 1934–1935, p. 26–33 (Traducere Alexandra Ciocârlie).

ORIGINALITATEA LITERATURII LATINE

Originalitatea literaturii latine e tema obişnuită a lecţiilor de deschidere şi a introducerilor din tratate. Aproape nu e autor de literatură latină care să nu fi exprimat opinia sa asupra acestei probleme, fie încercând să formuleze o nouă teorie, fie adoptând una din cele deja cunoscute.

Numeroasele puncte de vedere se pot aşeza pe o linie care merge de la o extremitate la alta. Pe de o parte, negarea oricărei originalităţi: literatura latină, după acest fel de a vedea, nu ar avea nici o valoare; ea s-ar reduce la o copie nereuşită a celei greceşti. De cealaltă parte, supraevaluarea excesivă a geniului roman, care ar fi cu totul independent în creaţiile sale literare. Ce se poate crede despre aceste opinii extreme?

Cei care socotesc că literatura latină e originală nu au aceeaşi măsură de judecată. Originalitatea acestei literaturi a fost considerată de unii mai ales în raport cu funcţia pe care ea a avut-o faţă de cultura şi civilizaţia europeană. S-a apreciat deci oficiul de transmisie îndeplinit de literatura latină, căreia i se datorează faptul de a ne fi păstrat şi transmis nouă, modernilor, fondul de cultură şi civilizaţie al anticilor. Prin intermediul culturii latine - mulţumită atât puterii unificatoare şi nivelatoare a geniului roman, cât şi limbii latine ca instrument unic de vehiculare a ideilor şi a formelor - s-a creat un substrat de cultură europeană pe care nu l-au putut distruge nici năvălirile barbarilor, nici transformările adânci, sociale şi politice, întâmplate după dispariţia imperiului roman şi nici chiar uriaşa revoluţie spirituală, fără pereche în istorie, înfăptuită de creştinism, care a schimbat faţa lumii. Roma crease un imperiu universal cu o limbă universală, graţie căreia gândirea şi cultura lumii vechi s-au păstrat şi s-au răspândit. Iată un adevăr

incontestabil, dar acesta constituie un drept la recunoştinţa noastră, nu şi un titlu de originalitate.

Alţii au crezut că originalitatea literaturii latine e de găsit în exprimarea unui sentiment dominant, a unei atitudini permanente la o întreagă serie de scriitori de-a lungul acestei literaturi. Ei s-au gândit, de pildă, la ideea gloriei romane care se observă atât de des în opera prozatorilor şi poeţilor din toate epocile - istorici, autori epici şi chiar poeţi elegiaci -, încât a fost considerată ca semn distinctiv şi caracteristic al întregii literaturi latine. Fără îndoială că naţionalismul roman e o realitate, dar nici aceasta nu constituie o trăsătură originală. Credinţa în superioritatea rasei, exaltarea destinului ei, e o temă comună în literaturile multor popoare. Cu siguranţă, ea nu lipseşte nici celui grec: πῶς μὴ ἙΕλλην βάρβαρος.

Originalitatea romană a mai fost definită, de alţii, pe baza trăsăturilor fundamentale ale sufletului roman, prin intermediul cărora s-a ajuns la perspectiva generală asupra literaturii latine. Aceşti autori au plecat astfel de la reconstruirea figurii psihologice a romanilor pentru a întemeia o caracterizare a literaturii lor. După acest mod de a vedea, literatura latină s-ar distinge prin energia şi severitatea ei – *gravitas* –, precum şi prin acea „robusteţe specială a inspiraţiei" care ar proveni din însuşi fundamentul energiilor sale morale şi civile (Rostagni). Tot în acest sens o definea şi învăţatul român Vasile Bogrea care susţinea că nu se poate contesta literaturii latine „acea severă frumuseţe bărbătească, am zice chiar marţială, pe care nu i-o dăduse Atena, pentru simplul motiv că n-o avea". În realitate, Atena dăduse şi ea expresie acelei „severe frumuseţi bărbăteşti, am zice chiar marţiale" în atâtea pagini din Tucidide.

Trecând mai apoi în tabăra opusă, e interesant de observat că cei care fac din literatura latină „luna celei greceşti", adică îi contestă originalitatea şi în consecinţă valoarea, se întemeiază tot pe consideraţii generale de acest fel. Dintr-un astfel de punct de vedere, este foarte instructivă discuţia care s-a purtat, timp de mai bine de un secol, în jurul liricii latine.

Istoria şi critica romantică inauguraseră, pe la începutul secolului trecut, entuziasmul pentru generalităţile revelatoare. Era, în atmosfera epocii, o adevărată frenezie pentru sintezele grandioase. Împinşi de pasiunea lor pentru generalizare, romanticii decretaseră, în ceeà ce priveşte antichitatea, următoarea axiomă: poporul roman: un popor practic şi realist; scriitorii latini: scriitori exclusiv intelectuali, adică oratori şi jurisconsulţi; cetăţeanul Laţiului: agricultor şi militar. Poporul grec în schimb, cu totul diferit: un popor sentimental; scriitorii greci: mari lirici şi mari epici; grecul în sine: un navigator aventuros. Din manualele elementare până în tratatele cele mai erudite, se citeşte aproape fără excepţie o astfel de definiţie preliminară. Chiar şi Mommsen, cu spiritul lui ponderat şi cu simţul lui critic comisese, în câteva locuri, astfel de generalităţi romantice, afirmând că doar grecii în antichitate şi doar germanii în lumea modernă ar fi popoare lirice. „Italia, scrie într-adevăr marele istoric, în primele pagini ale monumentalei sale *Istorii romane* (I, 15), nu face şi nu a făcut parte din rândul acelor naţii care sunt realmente înzestrate de la natură cu spirit poetic". Şi mai departe: „Doar grecii şi germanii sunt patronii apariţiei cântului, care ţâşneşte spontan din suflet. Din cupa aurită a muzelor, doar puţine picături au căzut asupra pământului verde al Italiei". Învăţat istoric al antichităţii, Mommsen adopta astfel ceea ce constituise atitudinea predilectă a gânditorilor germani faţă de antichitatea romană. Cu autoritatea sa incontestabilă în materie, istoricul german nu făcea altceva decât să dea un impuls nou tradiţiei ilustrate de un gânditor ca Herder, care, în *Fragmente über die Neuere Deutsche Literatur* (*Fragmente asupra literaturii germane moderne*), nu ezitase să declare că *grecii singuri au dat umanităţii geniul creator. Romanul strâmb* („der schiefe Römer") nu ar fi putut face altceva, de-a lungul *timpului, decât să falsifice sensul şi valorile marilor creaţii ale spiritului grec. Numai grecii, credea Herder, au fost creatori puternici, pentru că doar ei au fost lirici.*

Generalităţi de acest fel conţin în mod evident greşeli ingenue de psihologie elementară. Viaţa e pretutindeni aceeaşi. Pretutindeni aceleaşi cântece sunt murmurate în jurul leagănului, aceleaşi vorbe dulci îşi spun îndrăgostiţii, aceeaşi lacrimă cade, umană şi fierbinte, pe recea lespede de mormânt. Nici un individ nu poate fi doar sentimental sau doar intelectual sau doar om de acţiune; nici un popor nu e exclusiv militar sau exclusiv agricol sau exclusiv mercantil sau exclusiv „visător". Anglia e o ţară de fabrici, jumătate din populaţie lucrează în ele. Cine ar putea însă afirma, după ce l-a citit pe Shelley, pe Keats sau pe Tennyson, că nu există o lirică engleză? Ţara mea e o ţară agricolă. Cine se gândeşte însă să conteste existenţa unui lirism românesc după ce a citit opera lui Mihail Eminescu? Şi exemplele se pot multiplica.

Este ciudat, desigur, faptul că argumentele invocate în general pentru a dovedi lipsa de valoare a poeziei latine nu sunt niciodată aplicate şi celei greceşti. Astfel, istoricii literari au observat că la poeţii latini se găsesc numeroase comparaţii luate din viaţa militară. Din această observaţie ei au tras mai apoi concluzia, o dată în plus, că o astfel de preferinţă trădează nota specifică a psihologiei romane. Niciodată nu s-a făcut însă o statistică a comparaţiilor cu caracter militar în poezia greacă, în *Iliada*, de pildă. Tot astfel, se subliniază mereu „rusticitatea" şi „realismul" poeziei latine, motiv pentru care istoricii îl diminuează pe Vergiliu, fără a-l atinge pe Teocrit.

Argumentul cel mai important aruncat în balanţă pare însă a fi acesta: opera genială a poporului roman este dreptul; şi un popor de avocaţi nu poate fi un popor liric. Argumentul, cum se vede, este tot de ordin psihologic şi tot unilateral: adică se aplică mereu numai uneia dintre părţile în cauză. Fiindcă, dacă Roma a creat legislaţia, Grecia a creat geometria. Şi dacă dreptul este geometria oamenilor, geometria e legislaţia punctelor, liniilor şi planurilor; adică o disciplină mult mai rece şi mai abstractă (deci mult mai îndepărtată de efuziunea lirică!). Logica de care se serveşte geometria este mai aspră, mai implacabilă decât logica

pe care se înalţă edificiul legilor. „Nu pot să mă gândesc niciodată la arta clasică, scrie cunoscutul poet Paul Valéry, fără a lua de îndată ca exemplu monumentul geometriei greceşti". Şi s-ar putea spune cu tot atâta îndreptăţire: „Nu pot să mă gândesc niciodată la arta clasică fără a lua de îndată ca exemplu monumentul legislaţiei romane". De aceea, dacă măsura, echilibrul, logica de care au nevoie în egală măsură legislaţia şi geometria sunt într-adevăr caracteristicele artei clasice, atunci acest adevăr este valabil pentru latini, ca şi pentru greci.

Fără îndoială, lirismul nu e pretutindeni uniform. Există o poezie a mării şi o alta a câmpului, o poezie a orizonturilor nemărginite şi o alta a fermelor; există un lirism erotic şi un altul convivial, un lirism civic şi un altul umanitar: iată numeroasele faţete ale aceluiaşi diamant. Se înţelege de la sine că modul de a simţi al poporului roman, produs al vieţii sale legate de pământ şi de munca câmpurilor, nu putea să semene cu modul de a simţi al grecilor, produs al vieţiii lor frământate de navigatori şi de comercianţi. Aceasta este însă cu totul altceva decât afirmaţia că un popor, prin chiar structura sa sufletească, ar fi incapabil de lirism.

Dar discuţia nu se opreşte aici. După argumentul de ordin psihologic, urmează acela de ordin lingvistic. Nu doar spiritul latin, dar nici limba latină, spun unii, nu e adaptată lirismului. Adică ar exista nu doar mentalităţi, ci şi limbi incapabile de lirism. Şi aceasta ar deriva din caracterul lor sintetic.

Latina este, cu siguranţă, o limbă sintetică. Iată o realitate atât de evidentă, că până acum nimeni nu s-a gândit s-o conteste. Or, se spune în general că sintetismul latinei, bun pentru a exprima o normă juridică, ar fi inadecvat expresiei lirice. Fiind sintetică, limba latină ar fi greoaie. „Cu atât mai mult că o fac astfel, scria regretatul Courbaud, şi frecventele sale conjuncţii: *ac, atque, quodsi*" (de parcă conjuncţiile greceşti καὶ, καίτοι, μέντοι ar fi mai sprintene, s-a replicat cu îndreptăţire!). Cu o astfel de chestiune, problema se deplasează din terenul istoriei în acela al esteticii.

Despre natura poeziei s-a vorbit mult în ultimul timp în toată Europa. Literatura subiectului este destul de vastă şi demonstrează că există un acord, cel puţin asupra acestui punct: gândirea poetică este metaforică. Ceea ce constituie caracterul, esenţa poeziei, este metafora. Când spunem că poezia, gândirea poetică, este metaforică, punem accentul pe logica proprie a poeziei, pe mecanismul care o produce. Metafora este mijlocul de comunicare poetică. Ea este chiar „unul dintre cele mai perfecte instrumente de sinteză a gândirii". Metaforele sunt sinteza unor lungi perioduri comparative. Un poet, pentru a lua un exemplu citat de un estetician român (Al. Busuioceanu), poate scrie cu perfectă logică poetică: „coada de păun a nopţii". În loc să formeze o frază lungă, greu de constrâns în rigorile metrice – prin care să se arate cum bolta cerească, presărată cu pulbere stelară, lasă impresia unei imense cozi de păun, care noaptea se desfăşoară deasupra lumii – poetul a sintetizat simplu totul în metafora: „coada de păun a nopţii".

Dacă, prin urmare, e vorba de a nu separa studiul limbii şi al literaturii de studiul psihologiei, considerând limba, aşa cum se cuvine, ca un act psihologic legat de viaţa noastră spirituală, atunci nimic nu e mai uşor decât să explici natura expresiei poetice prin mecanismul psihologic al vorbirii. În fapt, o expresie analitică nu trezeşte în noi decât un număr restrâns de imagini; însă o expresie sintetică trezeşte un număr mult mai mare de imagini şi reprezentări. Acesta e adevărul care în vocabularul psihologic este definit astfel: între sfera unei noţiuni şi conţinutul său există un raport invers proporţional. Prin urmare, cu cât mai analitică va fi o expresie (conţinut mai mare), cu atât mai mult se va referi ea la un număr limitat de reprezentări (conţinut redus). Cu cât va fi mai sintetică o expresie (conţinut redus), cu atât mai uşor va putea ea să trezească în noi un complex mai mare de imagini (sferă mare). Avem deci următorul rezultat: cu cât mai uşor va găsi cititorul în poezie preferinţa lui particulară, cu atât mai sigur că acea poezie va fi aptă să placă unui număr mai mare de cititori.

Gândirea poetică este aşadar metaforică. Expresia poetică este expresia sintetică. Limba care se pretează cel mai bine modului sintetic de exprimare este şi cea mai capabilă să îmbrace poezia. Departe de a fi greoaie, limba latină era aproape dinadins formată pentru a satisface condiţiile poeziei. Ea îi oferea toate avantajele unei limbi de cea mai expresivă densitate. Nici o altă limbă nu poate spera să atingă posibilităţile de formulare lapidară pe care le posedă latina. La marea sa disciplină sintactică, la abundenţa de flexiuni care fac să fie limpede fraza, se adaugă acea extremă libertate de a dispune vocabulele, admirabilul, inegalabilul mecanism poetic prin care, fără a rupe armătura logică, fraza poate să urmeze docil toate meandrele gândirii şi ritmul său cel mai intim.

Dar discuţia nu se limitează nici la aceasta. Alături de problema „temperamentului" roman şi alături de aceea a limbii latine, iată în sfârşit marea problemă a „imitaţiei". Se spune, cu alte cuvinte, că poezia latină, fiind născută doar după contactul cu grecii, nu este altceva decât o palidă imitaţie a modelelor elenice. Numai grecii au fost creatori puternici, spusese Herder, fiindcă numai ei au fost lirici. Lipsiţi de orice lirism, romanii şi-au însuşit moştenirea greacă doar pentru a o strica. Ei ar fi deformat sensul culturii cu principiul imitaţiei pe care l-au introdus în sfera creaţiilor artistice. În timp ce imitaţia nu ar fi produs decât o tehnică sterilă, forme goale şi un abil meşteşug.

A afirma că orice literatură care s-ar inspira din alta devine în chip necesar inferioară sau inexistentă, înseamnă a ajunge la negarea literaturii, ba chiar a tuturor literaturilor. Latinii *i-au imitat pe greci. Francezii i-au imitat pe latini şi poeţii români pe cei francezi. Circuitul poate fi reconstituit pentru orice literatură* europeană. Cu acest sistem dovedim că nu există o literatură franceză, nici una română, că Dante nu există pentru că s-a inspirat din Vergiliu, că Racine nu există pentru că s-a inspirat din tragicii greci. Într-o carte interesantă prin perseverenţa cu care autorul ei caută, descoperă şi inventează influenţe sau reminescenţe în istoria literaturii (*La formation du style* de

Antoine Albalat), se demonstrează în acest mod că stilul lui Homer a fost imitat de următorii autori: Hesiod, Teocrit, Vergiliu, Bernardin de Saint-Pierre, Chateaubriand, Flaubert, Turgheniev, Zola, Daudet, Maupassant, Fénelon, Mistral şi Tolstoi!... Într-o altă carte (*Anatole France et Racine* de Gabriel de Houx) se arată extraordinarul miraj exercitat de Racine asupra tuturor scriitorilor francezi, fie ei poeţi ca Valéry sau prozatori ca Anatole France. În opera acestuia din urmă, autorul amintitei cărţi identifică 330 de „ecouri sau reminescenţe", culese din întreaga operă a lui Racine. În acest mod, evident, nu se poate face critică serioasă; se poate doar incita la o „cronică amuzantă a literaturilor". Pentru că, dacă te gândeşti mai bine, ceea ce interesează în studiul operei unui scriitor nu sunt eventualele confruntări şi influenţe ale altora, ci zestrea sa proprie, amprenta profundă a personalităţii sale. Vincenzo Ussani are aşadar dreptate să-i blameze pe aceia care depreciază latina faţă de greacă „pentru că se întâlnesc la Vergiliu şi la Catul emistihuri şi metri ai lui Homer şi Safo..., de parcă arta a sta în tema tradiţională şi nu în viaţa particulară pe care o insuflă acelei teme noul creator".

Cu excepţia lui Orfeu (dacă el a fost într-adevăr, cum spune legenda, primul poet al lumii), nu se cunoaşte, nu se poate măcar imagina un singur scriitor la care să nu se fi verificat fenomenul de interferenţă cu opera precursorilor. Vergiliu este tot atât de îmbibat de Homer, de Teocrit şi de Lucreţiu pe cât este Anatole France de Racine. Şi dacă refacem drumul: Vergiliu plin de Homer, Racine plin de Vergiliu, Anatole France plin de Racine, rezultă în chip necesar că sunt prea plini de Homer, de Vergiliu şi de Racine toţi imitatorii lui Anatole France, care pot chiar să nu ştie nimic din latină, nici din greacă.

În concluzie, asemenea tuturor produselor minţii omeneşti, poezia se cere judecată după rezultate, iar nu după mijloacele de elaborare. Dacă lucrurile stau aşa, cum să negi valoarea unei lirici reprezentate de un Catul, care a cântat în versuri invidiate de toţi poeţii din lume dragostea fugară şi nestatornică; sau de un

Horaţiu, care a incizat, în atâtea strofe de bronz, temele eterne ale vieţii; de un Ovidiu, care a deplâns, în mişcătoare versuri elegiace, durerile exilului şi nostalgia depărtării?

Era aşadar fatal ca literatura latină să se dezvolte sub influenţa celei greceşti; şi cum ar fi putut fi altfel? E de ajuns să ne gândim la împrejurările istorice în care s-a dezvoltat lumea romană în paralel cu cea greacă. În timp ce Roma era încă doar o reunire a satelor întinse pe cele şapte coline, grecii aveau deja *Iliada* şi *Odiseea*. Pe când romanii îşi făceau loc în Laţiu şi câştigau primele biruinţe asupra vecinilor, la greci tragedia şi istoria ajunseseră deja la maturitate. Iar când, mai târziu, începe expansiunea politică a Romei, cu epoca de cuceriri pentru supremaţia în Mediterana, în lumea elenică era în plină splendoare civilizaţia şi literatura primilor Ptolemei. În aceste condiţii, pentru ca literatura latină să fi fost mai puţin influenţată de cea greacă, ar fi trebuit ca Roma să fi avut o tradiţie poetică autohtonă, puternică şi veche, cel puţin egală celei a Eladei, cu care să fi putut opune mitului grec o lume de legende romane.

E adevărat că unii cercetători, şi anume unii dintre savanţii italieni, caută să reia astăzi vechea ipoteză a lui Niebuhr, după care, chiar înainte de orice contact cu grecii, ar fi existat o bogată literatură latină, cu caracter folcloric. De Sanctis, de pildă, afirmă că a existat o epopee populară romană, care s-a pierdut şi ale cărei resturi s-ar găsi în legendele reproduse de istorici, de Titus Livius în primul rând. S-a mers aşa de departe în această direcţie, încât s-au făcut afirmaţii de-a dreptul uluitoare ca următoarea: „imitaţia greacă a ucis în Laţiu dezvoltarea originală a poeziei" (De Sanctis). Dar pentru astfel de afirmaţii, oricât de ispititoare ar fi, lipsesc din păcate temeiurile. Mai aproape de adevăr pare să fie opinia cu totul opusă care îşi găseşte expresia în constatarea lui Norden că tot ceea ce precedă introducerea elenismului la Roma face parte din preistoria (*Vorgeschichte*), iar nu din istoria literaturii latine. Lamentaţii funebre, cântece de veselie convivială, improvizaţii satirice,

formule liturgice, de neînţeles pentru noi ca şi pentru contemporanii lui Horaţiu, iată formele literare pe care le cunoşteau romanii înainte de a se fi întâlnit cu literatura greacă. Fragmentele păstrate nu se pot numi „literatură", ci simple documente; ele pot servi numai ca document pentru studiul dezvoltării istorice a limbii.

În aceste condiţii, dependenţa în care se găseşte literatura latină faţă de cea greacă nu constituie în nici un fel o diminuare pentru cea dintâi. Am spus că literaturile nu sunt şi nu pot fi cu totul independente, în antichitate ca şi astăzi. Singura literatură care are, din acest punct de vedere, o situaţie excepţională este cea greacă, exemplu unic în istorie de *literatură fără precursori*. Literatura greacă a venit întâi: ea a avut în bazinul Mediteranei prioritatea cronologică. Toate celelalte literaturi au venit *după aceea*, şi din această cauză au doar o originalitate relativă; dezvoltarea lor a fost mai mult sau mai puţin influenţată de literatura greacă.

Şi totuşi! Chiar şi în cazul unei astfel de literaturi, conceptul care afirmă originalitatea ei „absolută"; care face din ea literatura „originară" a lumii; care o prezintă ca exemplu fără precedent de literatură născută din ea însăşi, este tot fructul ideologiei romantice, amintite mai sus. În realitate, ce ştim astăzi, cu precizie, despre civilizaţile şi culturile care au prosperat în acelaşi bazin al Mediteranei înainte de cultura greacă? „O literatură fără precursori", spuneam; dar pentru a fi exacţi, trebuie să adăugăm: fără „precursori cunoscuţi". Întrucât precursori au existat, cu siguranţă. Cele mai recente studii istorice, lingvistice, arheologice şi etnografice demonstrează că, la începuturile lor, grecii au luat şi ei cu împrumut, de la popoarele precedente, elemente care priveau în egală măsură viaţa practică şi cea spirituală: mitologia, religia, muzica şi poezia. Pe măsură ce progresul ştiinţific şi noile descoperiri ne fac să cunoaştem mai bine civilizaţia mediteraneană preelenică, ne dăm seama că civilizaţia greacă (şi mai cu seamă aceea din coloniile ionice şi eolice) s-a ivit pe bazele unor civilizaţii

anterioare, care progresaseră deja înainte în aceleaşi locuri binecuvântate, situate la răscrucea drumurilor Orientului. De aceea, învăţaţii consideră tot mai mult astăzi că literatura greacă nu poate fi considerată izolat de complexul în care s-a născut şi a trăit. Cu o jumătate de secol în urmă, Ed. Meyer insista, în *Geschichte des Altertums*, asupra faptului că, dacă e adevărat că literatura şi cultura romană trebuie înţelese în raport cu cea greacă, apoi amândouă trebuie studiate în raport cu civilizaţiile orientale. Cu douăzeci de ani în urmă, Ussani amintea, într-un studiu plin de savoare şi de adevăr, că „relaţiile originare între Grecia şi Asia, incluzând în aceasta din urmă, în maniera anticilor, şi Egiptul, ... găsesc în fiecare zi o confirmare în explorarea arheologică a civilizaţiilor miceniană şi egeeană".

Din faptul, deci, că literatura romană s-a inspirat din cea greacă, nu se poate scoate, *a priori,* o dovadă de inferioritate. Întrebarea care contează este aceasta: în ce mod s-au inspirat romanii? Cum au incorporat ei în propria lor substanţă elementele străine?

Se ştie că, la început, literatura latină a trăit din traduceri. Primii scriitori romani, care cunoşteau tot atât de bine limba greacă ca şi pe cea latină (Ennius se laudă că vorbeşte trei limbi: osca, latina şi greaca), erau traducători. După o primă şi relativ scurtă perioadă de *traduceri*, urmează o a doua perioadă, mai laborioasă şi mai fecundă, de *adaptări*. În imitarea literaturii greceşti, scriitorii latini nu mai au o atitudine pasivă; ei nu grecizează, ci romanizează, adaptând modelele greceşti la spiritul roman. Comparând resturile epopeii latine cu epopeea greacă, Leo (în *Plautinische Forschungen*) a pus în lumină doar unul dintre aspectele acestor tendinţe de romanizare. În sfârşit, după perioada de adaptare, urmează aceea de eliberare, în care scriitorii latini, pe lângă imitarea şi romanizarea subiectelor greceşti, aduc şi preocupări de inovaţie, care le-au permis să intre în concurenţă cu grecii. O observaţie făcută de Merkel (în studiul său asupra poemei ovidiene *Ibis*) rezumă în mod fericit

aceste trei etape: „*Primum Graecos* uertendo *eorum artificio assueuerunt, mox* imitati sunt, *postremo felicissime* aemulati" („Mai întâi s-au deprins cu meşteşugul acestora traducându-i pe greci, apoi i-au imitat, în cele din urmă s-au luat la întrecere cu ei în chip fericit"). Într-adevăr, acestea sunt cele trei atitudini pe care literatura latină le are, succesiv, faţă de cea greacă: mai întâi o traduce (*uertere*), apoi o imită (*imitari*) şi în fine se ia la întrecere cu ea (*aemulari*). Această ultimă fază este singura care poate pune în discuţie problema originalităţii latine.

În chip evident, romanii n-au creat genuri noi. Tehnica este şi rămâne tot cea greacă: în ce priveşte formele, genurile, metrica etc. Noi sunt însă caracterele pe care le dau unora din aceste genuri, deja existente. Când Quintilian afirmă originalitatea latinilor în trei genuri, în satiră, în elegie şi în istorie, trebuie să ne gândim la o originalitate de fond.

Spiritul satiric este o însuşire comună a tuturor populaţiilor italice, mai ales a celor din sud. Plăcerea glumei şi tendinţa nestăpânită către batjocură fac parte din psihologia italică: într-adevăr, nu trebuie uitat că Tarentul şi Sicilia au dat Greciei înseşi comedia sa parodică şi mimii. Pe de altă parte, în ţara oscilor s-au produs mimii, fabula oscă, *ludi fescennini*, toate elemente fără de care comedia lui Plaut ar putea fi cu greu înţeleasă. Oscii nu au numai simţul glumei, ca toţi italioţii, dar şi pe cel al grotescului. Comedia latină mai întâi şi apoi satira se alimentează din acest fond popular autohton. Se înţelege că şi grecii avuseseră poezia lor satirică; e de ajuns, în privinţa aceasta, să ne gândim la Arhiloh. Dar satira romană este rezultatul fuziunii a două elemente care, în literatura greacă se dezvoltaseră separat: cel polemic al iambilor şi cel didactic al gnomilor. Din fuziunea lor a ieşit un gen nou. În ce priveşte istoria, grecii, strămunii istoriei, n-au dat însă un Tacit, înzestrat cu egală putere de a pătrunde în sufletul personajelor pentru a a crea o istorie întemeiată pe cea mai veridică psihologie. Romanii nu au inventat nici forma epică, dar Vergiliu reuşeşte să fie original în cel mai grec dintre genuri, adică în epopee. Lui îi

revine meritul de a fi transformat acest gen, în conformitate cu temperamentul său şi cu spiritul roman: vergiliană este portretizarea intimă a eroilor şi motivarea psihologică a acţiunilor lor, ca şi sentimentul de milă şi de omenească simpatie, cu care poetul îşi priveşte propriile personaje. Dar în nici un caz nu apare mai bine opera de transformare a unui gen grec de către scriitorii latini decât în acela al elegiei. Romanii interiorizează elegia, care la greci era exterioară şi obiectivă. Quintilian putea să scrie cu un egal orgoliu : „*Elegia Graecos prouocamus*" („În elegie ne întrecem cu grecii"). Ceea ce spune Heinze despre Vergiliu, care imitându-l pe Homer, îşi păstrează autonomia, „*Sebständigkeit in der Imitation*" („independenţă în imitaţie") se poate aplica întregii literaturi latine. Ea poate fi comparată cu un corp nou (cel roman) îmbrăcat cu o haină veche (cea greacă); ea prezintă o originalitate de spirit, iar nu de formă.

Literatura latină reprezintă astfel o treaptă, o punte între literaturile vechi şi cele moderne. Grecii erau preocupaţi de forme; perfecţiunea formei şi aripile fanteziei le-au diminuat sinceritatea simţirii. Romanii nu au creat formele, dar, eliberaţi de obsesia acestora, au reuşit să umanizeze literatura, s-o apropie mai mult de sufletul omenesc decât o făcuse literatura greacă. Prin aceasta, literatura latină este mai conformă cu literaturile moderne. Se poate spune, cu formula fericită a lui Augusto Rostagni, care a consacrat subiectului nostru pagini de neîntrecut, că „latinii sunt în mod cronologic şi conceptual mediatorii fireşti între clasicitate şi spiritul modern".

În concluzie, socotim aşadar că originalitatea literaturii latine nu trebuie căutată în aprecieri globale – cum au făcut romanticii –, ci în examinarea detaliului, adică a fiecărui gen, a fiecărui autor şi a fiecărei opere. O astfel de examinare ne va înfăţişa literatura latină nu ca pe o *imitaţie* a celei greceşti, ci ca pe o *continuare* a ei. Cuvântul semnifică nu doar raportul de succesiune (una începea, pe când cealaltă sfârşea), ci şi unul de progres: literatura latină trage concluzia din premisele pe care le pusese literatura greacă. Între ele nu există raportul de la original

la copie, ci acela de la cauză la efect. Amândouă formează un singur corp, o singură unitate. Conceptul de inseparabilitate a culturii greco-latine, care îşi face tot mai mult drum la cei mai prestigioşi cercetători ai antichităţii, mi se pare că se aplică mai ales literaturii. Un astfel de concept rezolvă o dată pentru totdeauna problema originalităţii literaturii latine faţă de cea greacă. O rezolvă, în sensul că nu o mai pune.

BIBLIOGRAFIE

G. MICHAUT, *Le génie latin*, Paris, 1900. – F. LEO, *Die Originalität der römischen Literatur*, Göttingen, 1904. – E. COCCHIA, *Introduzione storica allo studio della letteratura latina*, Bari, 1915. – V. USSANI, *Originalità e caratteri della letteratura latina*, Atti dell'Istituto Veneto, 1920-1921, p. 441 sq. – W. KROLL, *Studien zum Verständnis der römischen Literatur*, Stuttgart, 1924. – R. HEINZE, *Von den Ursachen der Grösse Roms*, Leipzig, 1925. – G. JACHMANN, *Die Originalität der römischen Literatur*, Leipzig, 1926. – A. ROSTAGNI, *Poesia ed estetica classica*, Riv. di Filol. e d'Istruzione class., 1927, p. 1–23. – L. CASTIGLIONI, *Il problema della originalità romana*, Torino, 1928. – G. FUNAIOLI, *La letteratura latina nella cultura antica*, Annuario dell'Università Cattolica di Milano, 1927-1928. – A. ROSTAGNI, *Genio greco e genio romano nella poesia*, Riv. di Filol. e d'Istruzione class., 1929, p. 305–332. – W. C. GREENE, *The achievement of Rome*, Cambridge Mass., 1933. – E. FRAENKEL, *Rome and Greek culture*, Oxford, 1935. – Mai ales A. ROSTAGNI, *La letteratura di Roma repubblicana ed Augustea*, Istituto di Studi Romani, Cappelli editore, 1939, p. 3–81. Magistrale pagini de sinteză. Excelentă bibliografie a problemei, p. 405-407.

Conferinţa *Originalità della letteratura latina* ţinută la Facultatea de litere din Roma în 23 ianuarie 1940, a fost publicată în „Revista clasică. Orpheus. Favonius", tom XI-XII, 1939-1940, p. 1–15. Textul reprezintă o variantă a capitolului „Originalitatea literaturii latine" din *Istoria literaturii latine* (traducere de Alexandra Ciocârlie).

ASONANŢA ÎN ARTA LUI CATUL

Nu este nevoie să insistăm asupra preocupărilor de ordi muzical ale scriitorilor latini. Spunând că, adesea, ei subordonau alegerea cuvântului substanţei sale fonice, „cu urechea drep judecător" „*aurium quodam iudicio*" (Cicero, *De orat.*, III, 37 150), nu vei afirma ceva nou pentru nimeni. Inaugurată deja d criticii din antichitate, (cf. Cicero, *Orat.*, 44-49, 149–164; *D orat.*, III, 37, 150; Quintilian, IX, 3, 75-80 şi 4, 33–43) explicaţia acestui fapt este limpede în zilele noastre: nici u element care serveşte la crearea sonorităţii versului ca şi a proze latine – aliteraţii, homeoteleuton, rime, armonii imitative – n mai prezintă pentru noi vreun mister.

Totuşi, unul dintre procedeele folosite de poeţi în vedere obţinerii muzicalităţii – şi cel mai discret dintre ele – a scăpat c totul, din ce ştiu, atenţiei vigilente a comentatorilor. Este ceea c aş numi *asonanţă*, termen a cărui accepţie vreau s-o precize numaidecât.

Nu dau asonanţei sensul general conferit de anumiţi savanţ acestui cuvânt, prin care desemnează orice repetiţie de sunete aliteraţie, homoteleuton, rimă[1] ... Înţeleg prin asonanţă o rimă care nu antrenează decât elementul vocalic: astfel – împrumu exemplul din *Lexique de la terminologie linguistique* al dlu Marouzeau – în franceza veche, unde rima cu asonanţă constituia un element esenţial al versificaţiei, **bas** rimează c **las**, dar intră în asonanţă cu *part.*

Înainte de a merge mai departe, mi se pare indispensabilă o precizare asupra rimei înseşi.

Se consideră, în general, că rima diferă de un simplu homeoteleuton pentru că ea se produce la sfârşitul membrilor simetrici: la sfârşitul versurilor în poezie, al membrilor oratorici în proză. Această diferenţă, notabilă, nu este singura, nici cea

mai importantă. Rima se prezintă, înainte de toate, ca o repe
care nu se limitează, ca simplul homeoteleton (folosesc cuvântu
cu sensul pe care i-l dau în general gramaticienii moderni), la
una sau două silabe de la sfârşit, ci cuprinde, în proză timpul
forte al cuvântului, punctul său de sprijin, altfel spus silaba accentuată, în vers silaba care suportă ultimul ictus metric. Rima ne apare deci ca un homeoteleuton mai insistent, mai întins, şi, de aceea, mult mai perceptibil pentru urechile celor vechi decât acesta din urmă, dată fiind slăbiciunea articulării finalelor în latină. În consecinţă, nu voi numi rime exemple ca următorul, pe care îl citează dl. K. Polheim (*Lateinische Reimprosa*, p. 188): *„bonorum possesor expulsor ereptor"* (Cic., *Quint.*, 8, 30), pentru că silabele forte ale acestor cuvinte, respectiv **-ses-**, **-pul-** şi **-rep-** nu se repetă, dar voi acorda acest nume exemplelor ca *„demonstranda explicanda"* (Cic., *In Caec.*, 12, 39), pe care le citează acelaşi savant. Tot astfel, consider că cele două jumătăţi ale versului 334 din *Arta poetică* a lui Horaţiu (exemple citate de M. J. Marouzeau, *Traité de stylistique*, p. 55) nu rimează:

„Lectorem delectando pariterque monendo",

iar rimează versurile 99–100 din acelaşi poem:

*„Non satis est pulchra esse poemata: dulcia **sunto***
*Et quocumque uolent animum auditoris **agunto**."*

Exemplele cele mai semnificative de rime se găsesc în asaje ca acelea din Ennius citate de Cicero:

„Caelum mitescere, arbores frondescere,
Vites laetificae pampinis pubescere,
Rami bacarum ubertate incuruescere"

„Haec omnia uidi inflammari,
Priamo ui uita euitari,
Iouis aram sanguine turpari" (*Tusc.*, I, 69 şi III, 45).

După această lămurire privitoare la rimă, urmează în chip resc ca asonanţa, care nu vizează, am spus, decât elementul ocalic, să se producă, şi ea, la silaba forte a cuvântului final, ltfel ar risca să nu fie sensibilă pentru urechea cititorilor latini.

Ceea ce separă această rimă vocalică, asonanţa, de rima propriu zisă, este deci o diferenţă de grad şi nu de natură. Între aceste două procedee se pot surprinde etape intermediare, care fac un soi de trecere de la un grad la altul. Adesea vocalele asonante sunt urmate sau precedate, sau urmate şi precedate totodată, de una sau mai multe consoane identice, ceea ce face ca elementul vocalic să fie întărit: astfel *puellae-ocelli* (Catul, 3, 17–18); *ducentos-pestilentem* (*id.*, 26, 4-5); ***isti-tulistis*** (*id.*, 28, 4–5); *harenae-Cyrenis* (id. 7, 3–4); ***turpis-redituram*** (*id.*, 42, 3–4). Adesea vecinătatea aceasta este atât de importantă – fie că e vorba de nume proprii de compoziţie fonică asemănătoare ***Tulli-Catullus*** (Catul, 49, 2–4) sau de acelaşi nume propriu în două cazuri diferite ***Fabullus-Fabullum*** (*id.*, 15–17) sau de acelaşi substantiv tot la două forme ale flexiunii ***parente-parentis*** (id., 23, 5–6) – că diferenţa între asonanţă şi rimă devine minimă. Între efectul sonor realizat de asonanţa ***beatiores-beatiorem*** (Cat., 45, 25–26) şi acela obţinut prin rima *inquinatiore-uoraciore* (*id.* 33, 3–4) urechea unui latin nu percepea vreo diferenţă.

O dată făcute aceste remarci, iau, pentru a vorbi de asonanţă, exemplul lui Catul. Mă opresc asupra acestui poet, mai întâi pentru că opera este, prin caracterul ei, dintre cele care se pretează cel mai bine la folosirea acestui procedeu de ordin muzical, şi apoi pentru că întinderea ei, relativ redusă, ne permite să ajungem, în urma unui examen al întregului, la rezultate mai probante.

Ca şi rima, asonanţa nu are, la poetul vechi, caracterul regulat al rimei moderne; ea nu cunoaşte jocul mecanic al alternanţei care constituie baza versificaţiei noastre. Folosirea ei este liberă, subordonată doar fanteziei poetului.

Efectul muzical obţinut prin versuri asonante este căutat mai ales la sfârşitul poemelor, unde produce ca o prelungire a sonorităţii, dincolo de limita versurilor. Ea se poate exersa doar asupra ultimelor două versuri:

„*Tua nunc opera meae puellae*
Flendo turgidoli rubent ocelli" (3)

„*Aut nequis malus inuidere possit*
Cum tantum sciat esse basiorum" (5),

sau să se întindă asupra unui al treilea:

„*Quem non in aliqua re uidere Suffenum*
Possis. Suus cuique attributus est error,
Sed non uidemus manticae quod in tergo est" (22),

„*Noli spernere nec putare parui*
Et sestertia quae soles precari
Centum desine, nam sat es beatus" (23)

sau chiar să angajeze ultimul catren în întregime; în acest caz, asonanţele pot fi succesive (A A B B):

„*Nam unguentum dabo, quod meae puellae*
Donarunt Veneres Cupidinesque,
Quod tu cum olfacies deos rogabis
Totum ut te faciant, Fabulle, nasum" (13),

sau încrucişate (A B A B):

„*Decoctoris amica Formiani.*
Ten' prouincia narrat esse bellam?
Tecum Lesbia nostra comparatur?
O saeclum insapiens et infacetum!" (43)

Alteori, asonanţa nu priveşte decât primele două versuri ale ultimului catren, fie pe cele impare (1 şi 3):

„*Nec deprecor iam, si nefaria scripta*
.....
Non mi, sed ipsi Sestio ferat frigus
....." (44),

fie pe cele pare (2 şi 4):

„.....
Oramus, caue despuas, ocelle
.....

Est uemens dea; laedere hanc caueto" (50)
fie pe cele din mijloc (2 şi 3):

„.....
A! meus puer et sitire discet
Quare desine, dum licet pudico
....." (21)

fie pe cele de la extremităţi (1 şi 4):

„*Fructus proicies amoris omnes;*
.....
.....
Dum nostri sis particeps amoris" (55).

La fel ca şi sfârşitul, începutul unui poem este un lo important: autorul se îngrijeşte de prima impresie pe care o fac cititorului. Intră în asonanţă uneori primele două versuri:

„*Passer deliciae meae puellae*
Quicum ludere, quem in sinu tenere" (3)

„*Varus me meus ad suos amores*
Visum duxerat e foro otiosum" (10)

sau pe primele trei:

„*Egnatius quod candidos habet dentes,*
Renidet usque quaque. Seu ad rem uentum est
Subsellium, cum orator excitat fletum" (39)

„*Quaenam te mala mens, miselle Rauid'*
Agit praecipitem in meos iambos?
Quis deus tibi non bene aduocatus" (40)

dar cel mai adesea jocul se întinde asupra întregului catren iniţial, unde întâlnim aceeaşi alcătuire ca şi pentru catrenul final: asonanţe la versurile impare (1 şi 3):

„*Nei te plus oculis meis amarem*
.....
Odissem te odio Vatiniano
....." (14)

la versurile pare (2 şi 4):

„.....
Aureli. Veniam peto pudentem,
.....
Quod castum expeteres et integellum" (15),

sau asonanţe la cele patru versuri, fie încrucişate (A B A B):

„*Acmen Septimius suos amores*
Tenens in gremio 'mea' inquit 'Acme',
Ni te perdite amo atque amare porro
Omnes sum assidue paratus annos" (45),

fie îmbrăţişate (A B B A):

„*Malest, Cornifici, tuo Catullo,*
Malest, me hercule, et laboriose,
Et magis magis in dies et horas.
Quem tu, quod minimum facillimumque est" (38).

Câteodată asonanţele depăşesc limitele catrenului, pentru a-şi extinde jocul asupra primelor cinci versuri:

„*Quaeris quot mihi basiationes*
Tuae, Lesbia, sint satis superque.
Quam magnus numerus Libyssae harenae
Laserpiciferis iacet Cyrenis
Oraclum Iouis inter aestuosi" (7)

De fiecare dată când ecoul asonanţelor nu se întâlneşte la sfârşitul şi începutul unui poem – cazurile, de altfel, sunt destul de rare – poetul a recurs la procedee mai violente: rima, refrenul, reluarea la sfârşit de vers a aceluiaşi cuvânt la două forme ale flexiunii, repetiţia pură şi simplă, etc.; astfel la sfârşitul poemului 41, *rimă* a versului penultim cu precedentul:

„*Amicos medicosque conuocate;*
Non est sana puella. Nec rogate..."

sau, la începutul piesei 57, *rimă* a celui de-al doilea vers cu următorul:

„*Mamurrae pathicoque Caesarique*
Nec mirum; maculae pares utrique";

tot astfel, la începutul piesei 56, al patrulea vers formează un soi de *refren* cu primul:

„*O rem ridiculam, Cato, et iocosam*
.....
.....
Res est ridicula et nimis iocosa";

astfel şi *repetiţia*, fie a unei conjuncţii, ca *neque* care în primele două versuri ale piesei 23, revine de patru ori în două cupluri plasate simetric:

„*Furei, cui* ***neque*** *seruos est,* ***neque*** *arca*
Neque cimex, ***neque*** *araneus,* ***neque*** *ignis*",

de asemenea, *iam* la începutul poemului 46 (v. 1–2):

„***Iam*** *uer egelidos refert lepores,*
Iam *caeli furor aequinoctialis*",

reluat câteva versuri mai departe (v. 7–8):

„***Iam*** *mens praetrepidans auet uagari,*
Iam *laeti studio pedes uigescunt*";

fie a unui posesiv, ca acela repetat la începutul răvăşelului de dragoste trimis Ipsithillei (32):

„*Amabo* ***mea*** *dulcis Ipsithilla,*
Meae *deliciae,* ***mei*** *lepores*";

fie a unui nume propriu, ca cel al Lesbiei, care dă la începutul piesei 58 un soi de ton de incantaţie:

„*Caeli,* ***Lesbia*** *nostra,* ***Lesbia*** *illa,*
Illa ***Lesbia***";

fie a unei expresii reluate cu doar o uşoară modificare:

„*Adeste, hendecasyllabi,* ***quot estis***
O m n e s undique, **quotquot estis** *o m n e s*",

pe care o subliniază, în plus, şi repetiţia lui *omnes* la începutul şi sfârşitul celui de-al doilea vers;

– tot astfel şi revenirea aceluiaşi cuvânt sub două forme diferite de flexiune, ca *ducas* şi *ducebat* la începutul unui poem (8, v. 2 şi 4) sau *beatiorum* şi *beatiusue* la sfârşitul altuia (9, v. 10–11).

Dar nu doar extremităţile poemului, locuri importante prin excelenţă, sunt subliniate de versuri care intră în asonanţă. Catul

se foloseşte de asemenea de această resursă, cel mai puţin grosolan dintre procedeele prin care se realizează sonoritatea versurilor, în orice ocazie i se pare favorabilă. Diversele efecte ale asonanţei sunt, de altfel, comparabile cu cele ale rimei (cf. Marouzeau, *Traité*, p. 55–60). Poetul enunţă o idee care i se pare importantă? El îşi subliniază enunţul prin asonanţă, fie că e vorba de o opinie de ordin literar:

„*Nam castum esse decet pium poetam*
Ipsum, uersiculos nihil necesse est" (16, v. 5–6)

sau de o cugetare agreabilă pe care o adresează unui prieten:

„*Si linguam clauso tenes in ore*
Fructus proicies amores omnes".

Lasă el să-i urce la gură şuvoiul indignării, în invective care se înşiruie în cascadă? Asonanţele se succed şi ele, ca în această apostrofă către Cezar şi Pompei (29, v. 13–16):

„*Ut ista uostra diffututa Mentula*
Ducenties comesset aut trecenties
Quid est alid sinistra liberalitas?
Parum expatrauit an parum elluatus est";

ca în injuriile împotriva acelor *sessores* din *salax taberna* (37, v. 6–9):

„*An, continenter quod sedetis insulsi*
Centum aut ducenti, non putatis ausurum
Me una ducentos irrumare sessores
Atque putate; namque totius uobis?";

sau ca în regretul că, de-abia fugită de la sânul lui, Lesbia s-a dus să se aşeze acolo (v. 11–12):

„*Puella nam mea, quae meo sinu fugit,*
Amata tantum, quantum amabitur nulla".

Nu exprimă poetul injurii, ci doar reproşuri către prieteni? Le subliniază în egală măsură prin versuri care intră în asonanţă, ca cele adresate poetului Cornificius:

„*Qua solatus es allocutione?*
Irascor tibi. Sic meos amores?
Paulum quid lubet allocutionis" (38, v. 5–7)

Se plânge el de insomnia căreia i-a căzut pradă? Asonanţele apar (50, v. 10–11):

„*Nec somnus tegeret quiete ocellos*
Sed toto indomitus furore lecto"

Ele revin de asemenea dacă îşi bate joc de nasul Ameanei (41, v. 3–4):

„*Ista turpiculo puella naso*
Decoctoris amica Formiani",

sau de torsul epuizat al lui Flauius (6, v. 13–14):

„*Cur? Non tam latera ecfututa pandas*
Nei tu quid facias ineptiarum".

Exprimă el oare, dimpotrivă, un sentiment de satisfacţie? Asonanţele îl marchează, ca în versurile în cinstea frumoasei Sirmio (31, v. 5–7):

„*Vix mi ipse credens Thuniam atque Bithunos*
Liquisse campos et uidere te in tuto.
O, quid solutis est beatius curis",

ca în exclamaţiile de bucurie pe care le lasă să-i scape, aflând vestea fericită a întoarcerii prietenului Veranius (9, v. 3–5):

„*Venistine domum ad tuos penates*
Fratresque unanimos anumque matrem?
Venisti. O mihi nuntii beati!"

ca în mulţumirea către domeniul lui care i-a redat sănătatea (44, v. 16-17):

„*Quare refectus maximas tibi grates*
Ago, meum quod non es ulta peccatum",

sau ca în reconfortantul spectacol al iubirii împărtăşite (45, v. 21–23):

„*Unam Septimius misellus Acmen*
Mauult quam Syrias Britanniasque
Uno in Septimio fidelis Acme"

„*Euntem reuocet manusque collo*
Ambas iniciens roget morari

Quae nunc, si mihi uera nuntiantur,
Illum deperit impotenti amori" (35, v. 9–12).

Mai mult încă, nu doar versurile izolate intră în asonanţă, ici şi colo, pentru a sublinia o idee, un sentiment, un cuvânt agreabil, o expresie. Unele dintre poeziile sale oferă acest ornament sonor de la început până la sfârşit, aproape fără întrerupere; şi aceasta nu se întâmplă doar în piesele mai scurte, unde reuşita era mai facilă (vezi, de exemplu, poemele 47, 49, 53), ci şi în bucăţi ceva mai lungi, ca piesa 42, unde defilarea asonanţelor, câte două, câte trei, câte patru, nu este întreruptă decât pentru a face loc refrenului sau repetiţiei:

„*Adeste, hendecasyllabi,* ***quot estis***
O m n e s undique, ***quotquot estis*** *o* ***m*** *n e s.*
Iocum me putat esse moecha turpis
Et negat mihi uestra redituram
Pugillaria, si pati potestis.
Persequamus eam et reflagitemus.
Quae sit, quaeritis? Illa, quam uidetis
Turpe incedere, mimice ac moleste
Ridentem catuli ore Gallicani.
Circumstite eam, et reflagitate:
'Moecha putida, redde codicillos;
Redde, putida moecha, codicillos'.
Non assis facis? o lutum, o lupanar,
Aut si perditius potest quid esse.
Sed non est tamen hoc satis putandum.
Quod si non aliud potest, ruborem
Ferreo canis exprimamus ore.
Conclamate iterum altiore uoce:
'Moecha putida, redde codicillos,
Redde, putida moecha, codicillos'
Sed nil proficimus, nihil mouetur.
Mutanda est ratio modusque nobis,
Siquid proficere amplius potestis:
'Pudica et proba, redde codicillos'"

Încă şi mai bine, se poate surprinde uneori alternanţa unuia sau a două sunete pe care le preferă poetul şi care formează, într-un fel, dominanta muzicală a poemului, astfel, piesa 15, care prezintă o sonoritate făcută mai ales din e şi din i:

.....
pudentem
cupisti
integellum
pudice
ueremur
illuc
.....
pene
malisque
moueto
.....
pudenter
uecors
.....
lacessas
.....
.....
mugilesque;

tot astfel piesa 50 a cărei muzicalitate este făcută mai ales din e şi din o:

otiosi
tabellis
.....
nostrum
illuc
uinum
lepore
facetiisque
.....
ocellos

lecto
.....
essem
postquam
iacebant
feci
dolorem
nostras
ocelle
.....
caueto

În paginile precedente, am examinat piesele lirice cu metri variaţi (1–60), în care poetul a fost atent mai ales la felul cum îşi răspund finalurile versurilor. Am lăsat voit la o parte piesele de mai mare întindere unde, tocmai din pricina lungimii lor, suflul este mai degrabă epic decât liric. Examinarea *epyllion*-ului mai ales (pesa 64) ar trebui să fie luată în consideraţie într-un studiu consacrat folosirii asonanţei în epopee, plecând nu de la Catul, ci de la Vergiliu. Mă grăbesc să adaug că asonanţa nu evită hexametrul şi mă mărginesc să atrag atenţia asupra câtorva pasaje din poemul 64, ca de pildă începutul (v. 1–15):

.....
undas
..... (vers spondaic)
pubis
.....
puppi
palmis
arces
currum
.....
..... (vers spondaic)
.....
unda
uultus;

sau începutul episodului Ariadnei (v. 52–61):

.....
tuetur
furores
credit
somno
harena
remis
procellae
ocellis
eheu!

sau această reluare a subiectului după o digresiune (v. 116–131):

plura
uultum
matri
laetabatur (?)
amorem
.....
somno
coniunx?
.....
uoces
montes
.....
undas
surae
querelis
cientem;

în sfârşit, concluzia moralizatoare a poemului (v. 397–408):

nefando
fugarunt
fratres
parentes
nati
nouercae

nato
penates
furore
deorum
coetus
claro.

Am lăsat de asemenea la o parte epigramele în distih
egiace (69-116) în cursul cărora, mai ales datorită resurselor
ıre le oferă pentametrul, poetul a recurs la sonorităţi
›ăsate, în primul rând la rimă, fie că face să rimeze între ele
:le două emistihuri ale pentametrului:

„*Prurit et abiectis peruigilat tunicis*" (88, v. 2),

: doi pentrametri succesivi:

„*Sana esset; nunc quod gannit et obloquitur*
.....
Irata est, hoc est, uritur et coquitur" (83, v. 4–6).

Frecvente mai cu seamă în interiorul aceluiaşi pentametru:

„*Frustra? Immo magno cum pretio atque malo*" (77, v. 2)
„*Vitae, eheu nostrae pestis amicitiae*" (77, v. 6)
„*Hospes, inaurata pallidior statua*" (82, v.4),

ıele se întâlnesc de asemenea şi la sfârşitul unor pentametri
cesivi:

„*Hiberna fiant candidiora niue,*
.....
E molli longo suscitate hora die" (80, v. 2–4)

Nici refrenul nu este neglijat:

„.....
Aut aliquid, si quid carius est oculis
.....
Est oculis, seu quid carius est oculis" (82)

„*Quintia formosa est* ...
Lesbia formosa est..." (81, v. 1 şi 5)

ci jocul de cuvinte etimologic:

„... *nescio quid facinus facias*" (81, v. 6)

Dar, nici aici, asonanţa nu este absentă, însoţitoare mai subtilă a procedeelor mai puţin discrete. Să citām violenta invectivă din piesa 80, unde hexametrii intră în asonanţă în timp ce pentametrii rimează zgomotos:

„*Quid dicam, Gelli, quare rosea ista labella*
Hiberna fiant candidiora niue,
Mane domo cum exis et cum te octaua quiete
E molli longo suscitat hora die?
Nescio quid certe est; an uere fama sussurat
Grandia te medii tenta uorare uiri?
Sic certe est; clamant Victoris rupta miselli
Ilia est emulso labra notata sero."

Să citām de asemenea solemnul jurământ de dragoste din catrenul 87, în care rimele şi asonanţele se întâlnesc la acelaşi sunet:

amatam
mea est
tanta
mea est

Asemenea poeţilor moderni în privinţa rimelor lor, Catul se arată grijuliu să nu facă să intre în asonanţă două cuvinte care reprezintă aceeaşi parte a discursului, la aceleaşi caz şi număr şi de aceeaşi lungime. Asonanţe de tipul:

64, v. 125–126: *uoces*
montes

trebuiau să fie socotite banale. Când două substantive erau chemate să intre în asonanţă, ele trebuiau să fie la cazuri diferite:

36, v. 19–20: *infacetiarum*
carta;

cu atât mai bine dacă unul dintre ele era un diminutiv:

50, v. 10–11: *ocellos*
lecto;

dar efectul era deplasat dacă exista un cuplu de diminutive de tipul:

25, v. 1–2: *capillo*
oricilla.

Cel mai adesea, poetul făcea să intre în asonanţă cuvinte din categorii diferite; el împerechează un substantiv cu un verb:

2, v. 1–2: *puellae*
tenere,

cu un adjectiv:

10, v. 1–2: *amores*
otiosum,

cu un pronume:

3, v. 12–13: *quemquam*
tenebrae,

cu un numeral:

48, v. 1–3: *Iuuenti*
trecenta,

cu un adverb:

42, v. 1–3: *amores*
porro,

cu o conjuncţie:

50, v. 14–17: *postquam*
dolorem,

sau cu o interjecţie:

64, v. 60–61: *ocellis*
eheu!

El împerechează un verb cu un adjectiv:

6, v. 3–4: *posses*
febriculosi,

cu un adverb:

42, v. 7–8: *uidetis*
moleste,

cu un relativ:

23, v. 3–4: *quorum*
possunt,

Dacă două verbe trebuie să intre în asonanţă, ele sunt la timpuri şi moduri diferite:

abite
attulisti, (14, v. 21–22)

sau la forme diferite:

monetur
potestis (42, 21–23).

În sfârşit, împerechează un adjectiv cu un adverb:

prudenter
uecors (15, v. 13–14)

sau cu un numeral:

ducentos
pestilentem (26, v. 4–5).

Aşa se prezintă, în versurile lui Catul, procedeul asonanţei sau rima vocalică. Poet cu urechea sensibilă, veronezul ştia să adauge, graţie acestui procedeu, farmecul unei discrete sonorităţi celorlalte ornamente ale poeziei, „această ezitare prelungită între sunet şi sens" (Paul Valéry).

Este destul de curios că nici unul din cititorii săi nu şi-a dat seama de asta[2] până acum; faptele sunt acolo totuşi, în evidenta lor simplicitate. Îmi amintesc, în această împrejurare, de cuvintele lui P. Laurand cu privire la clausulele lui Cicero (*Pour mieux comprendre l'antiquité classique*, Paris, Picard, 1936, p. 16): „Nimic mai simplu decât să cunoşti clausulele lui Cicero. Orice s-ar întâmpla cu toate sistemele, faptele sunt evidente. De îndată ce ai cheia, te întrebi cum l-ai putut citi atâta timp pe Cicero fără să remarci aceste cadenţe care revin cu o insistenţă marcată şi, ca să spunem aşa, continuă". Observaţia se aplică şi în cazul nostru.

NOTE

1 Vezi, de ex., *index rerum* din *Traité de stylistique* al d-lui J. Marouzeau: sau comentariul la Lucreţiu de Ernout-Robin, vol. I, 1925, p. 227 (v. II 103), unde aliteraţiile sunt numite asonanţe.

2 Dacă nu cumva greşesc, n-am întâlnit nici o aluzie la procedeul care a fost expus mai sus nici în tratatele binecunoscute ale lui E. Norden, *Die antike*

Kunstprosa, 2 vol., Leipzig, Teubner, 1909, K. Polheim, *Die lateinische Reimprosa,* Berlin, Weidman, 1925, sau J. Marouzeau, *Traité de stylistique appliquée au latin,* Paris, Les Belles Lettres, 1935, şi nici măcar în studiile peciale ca cele ale lui C. Ziwsa, *Die eurhythmische Technik des Catullus,* Vien, 1879 sau R. S. Austin, *Virgilian asssonance,* Classical Quarterly, 1929, . 46-55. Pentru acest ultim autor, ca pentru atâţia alţii, asonanţa = orice epetiţie de sunete.

L'assonance dans l'art de Catulle „Revista clasică. Orpheus. Favonius", om XIII-XIV, 1941-1942. p. 55-73 (Traducere de Alexandra Ciocârlie)

DESPRE IRONIA LUI CATUL

1. „*Urbis o putissimei, socer generque*“ (29, 23–24)

În volumul intitulat *Poeti e personaggi catulliani*[1], Carlo Pascal a publicat un reuşit mic studiu (p. 131–142) asupra ironiei lui Catul, studiu care, deşi nu este complet – departe de asta – rămâne totuşi, încă şi astăzi, un excellent punct de plecare. Savantul italian începea cu această frază pe care orice comentator al lui Catul ar putea s-o reia pe cont propriu: „Ironia lui Catul este atât de fină că nu întotdeauna poţi s-o surprinzi şi s-o distingi şi pentru unele pasaje se poate spune chiar că acesteia îi place încă să se ascundă şi să se disimuleze: criticii şi filologii *interpretează*, după părerea noastră, în chip eronat, *ca fiind spuse în mod serios lucruri spuse în glumă sau cu sarcasm*: poetul pare să-şi bată joc şi de cititorii săi după mai multe secole“ (p. 131).

Cred că observaţia lui Pascal, îndreptăţită în momentul când o aşternea el pe hârtie, continuă să fie astfel, din păcate, şi după mai bine de un sfert de secol. Într-adevăr, ironia deţine în opera lui Catul un loc mult mai important decât se crede la prima vedere. Există la el, un mare număr de epitete, de turnuri de expresie, de propoziţii traduse literal şi care, în realitate, sunt curate ironii. Studiul aprofundat al ironiei catuliene, care rămâne încă de elaborat, rezervă, probabil, destule surprize comentatorilor cei mai avizaţi. Căci există la Catul puţine poeme care să nu fie o ţesătură de ironii sau care să nu sfârşească cel puţin printr-o ironie[2].

Ironice sunt, fără îndoială „*pessimus omnium poeta*“ („cel mai rău dintre toţi poeţii“) şi „*optimus omnium patronum*“ („cel mai bun dintre toţi avocaţii“) din epigrama împotriva lui Cicero (49), după cum subliniază C. Pascal în micul studiu amintit.

Ironic este, în chip vădit, „*imperator unice*" („general unic") adresat lui Cezar, şi încă de două ori (29, 11; 54, 7)[3]. Ironic este, probabil (e părerea lui Kroll, a lui Lechantin de Gubernatis şi a altora încă), „*Caesaris monimenta magni*" („trofeele marelui Cezar" 11, 10), deşi un savant de talia lui Augusto Rostagni vede în „*Caesar magnus*" – făcându-şi apariţia chiar în mijlocul unui poem care este o ţesătură de sarcasme – nici mai mult nici mai puţin decât o „explicită şi serioasă recunoaştere a măreţiei" (*Storia della letteratura latina per le scuole medie superiori*, ed. a 2-a, Milano, Mondadori, 1936, p. 140).

După cum ironic trebuie să fie, fără îndoială, calificativul comun acordat de poet, în încheierea poeziei 29 (v. 23), lui Cezar şi lui Pompei, socrului şi ginerelui. Penultimul vers al acestui poem ne-a parvenit sub o formă coruptă: într-adevăr, în manuscrise, poemul se încheie astfel:

„*urbis* opulentissime
Socer generque perdidistis omnia?"

(„preaînstărit în Roma / socru şi ginere, aţi dat pierzării toate"). Inacceptabil din raţiuni metrice, „*opulentissime*" a fost corectat în „*o, potissimei*" de L. Müller (corectură adoptată de Lafaye), în „*o, putissimei*" de B. Schmidt (corectură adoptată de Lechantin de Gubernatis), în „*o, piissimei*" de Haupt, care a corectat de asemenea *urbis* în *orbis*, ceea ce nu era defel necesar. În fond, cele trei corecturi suspomenite reprezintă doar două soluţii: de o parte, cea a lui L. Müller (*potissimei*), de cealaltă, cele ale lui Haupt (*piissimei*) şi B. Schmidt (*putissimei*) care înseamnă acelaşi lucru. Nu e nevoie de prea multă insistenţă pentru a vedea că ultima este cea mai bună. *Potissimei* („voi, cele mai puternice personaje din Roma") ar fi banal şi direct: Cezar şi Pompei erau cu-adevărat, în momentul respectiv, cei doi stăpâni ai Romei. *Putissimei* (sau *piissimei*) („o, voi, cei mai puri oameni din Roma") este ironic: cei doi cumetri erau departe de a avea mâinile curate, dimpotrivă! Espitetul este, aşadar, la locul lui pentru a încheia o poezie în care Cezar a fost acoperit de injurii („*Cinaede Romule, es impudicus et uorax et aleo*",

„Desfrânatule Romulus, eşti impudic, vorace şi cartofor"). Este un procedeu bine cunoscut de Catul care îl întrebuinţase deja în altă parte: „*pudica et proba*" („castă şi pură") o numea el, în concluzie, pe femeia pe care o gratificase aproape la fiecare pas în poezia 42 cu epitete ca „*moecha turpis*" („târfă infamă"), „*moecha putida*" („târfă infectă"), „*lutum*" („cloacă"), „*lupanar*" („bordel").

În plus, *putissimei* contrastează (procedeu drag lui Catul) cu apoziţia care urmează, „*socer generque*"; căci, departe de a fi o simplă şi inocentă aluzie la legătura de rudenie care îi unea pe cei doi stăpâni ai Romei, această denumire avea alură de injurie. Ea devenise în aşa măsură proverbială, încât urmează s-o regăsim într-una din epigramele atribuite lui Vergiliu (6, 6, Galletier) şi războiul civil va putea fi numit de Lucan războiul dintre socru şi ginere: „*et gener atque socer bello concurrere iussi*" („poruncindu-se ca ginerele şi socrul să se înfrunte în război", 4, 802).

La Suetoniu se găseşte explicaţia pentru faptul că, inofensivă în aparenţă, expresia „*socer generque*" constituia totuşi o formulă de atac. „Mulţi îi reproşau lui Pompei, scrie istoricul Cezarilor (*Diu. Iul.*, 50) că luase de nevastă din ambiţie pe fiica omului din cauza căruia îşi repudiase soţia, deşi ea îl făcuse tatăl a trei copii, – acest om pe care obişnuia să-l numească, gemând, 'Egist': „*Nam certe Pompeio... a multis exprobatum est, quod cuius causa post tres liberos exegisset uxorem et quem gemens 'Aegisthum' appellare consuesset, eius postea filiam potentiae cupiditate in matrimonium recepisset*". De altfel, legăturile de rudenie care îi uneau pe cei doi luaseră, în timp, forma stranie a unui adevărat cadril. În momentul respectiv, Pompei este ginerele lui Cezar pe a cărui fiică, *Iulia*, o luase de nevastă, după ce propria lui soţie, *Mucia*, îl înşelase cu actualul său socru. Înainte, Cezar fusese ginerele lui Pompei, de a cărui fiică, *Pompeia*, se despărţise doar în urma scandalului iscat la ceremoniile în cinstea Bunei Zeiţe când s-a aflat de

relaţia adulterină dintre Pompeia şi Clodius Pulcher (Suet., *Div. Iul.*, 6).

„Socru şi ginere", cuvinte grele de sens şi de reprobare!

2. Cine este Moecilla? (113)

Se mai poate îndoi cineva de acum înainte - cum face W. Kroll în comentariul la ediţia sa (Teubner, 1923, p. 285) – că femeia de care este vorba în catrenul 113 al lui Catul ar fi altcineva decât Mucia, a treia soţie a lui Pompei?:

„*Consule Pompeio primum duo, Cinna, solebant*
Moecillam: facto consule nunc iterum
Manserunt duo, sed creuerunt milia in unum
Singula: fecundum semen adulterio"

(„Sub primul consulat al lui Pompei, erau doi, Cinna, care o aveau pe Moecilla; astăzi, o dată ce a fost ales consul pentru a doua oară, au rămas amândoi, dar cu fiecare au crescut o mie: sămânţă roditoare de adulter").

Kroll socoteşte acest catren drept „o foarte puternică batjocorire a modului de viaţă scandalos al unei Moecilla necunoscută din altă parte" (*loc. cit.*). Ar fi cu adevărat prea puţin şi sarea ar lipsi în chip supărător. Pare mai degrabă curios să admiţi că menţionarea celor două consulate ale lui Pompei (anii 70 şi 55) să fie, într-o epigramă de acest gen, fără nici o legătură cu acest personaj şi ca ea să fi fost făcută de poet doar pentru „a măsura timpul" („*nur zur Jahrzählung*", Kroll, *loc. cit.*)!

De la Suetoniu (pasajul citat anterior) şi de la Plutarh (*Pomp.*, 42) cunoaştem natura exactă a relaţiilor dintre Mucia şi Cezar şi ştim de asemenea că întreg oraşul o cunoştea în egală măsură. Vrând să facă aluzie la ea, poetul nu putea – se înţelege – să plaseze pur şi simplu în versurile sale numele doamnei. Ca de fiecare dată când poeţii doreau să cânte sau să blameze în mod public o femeie care nu era curtezană sau libertă – ca

Ameana, Aufilena sau Ipsithilla –, ci femeie de lume, Catul a recurs la un psudonim.

Se cunosc „legile pseudonimului" la liricii latini: falsul nume trebuia să aibă acelaşi număr de silabe, de aceeaşi cantitate şi cu accentul în acelaşi loc, ca şi numele real, pentru ca fiecare să poată, citind versurile, să substituie numelui fictiv adevăratul nume al frumoasei, fără dificultăţi de ordin metric. Astfel, la Catul Lesbia masca numele vestitei Clodia, la Tibul Plania devenea Delia, la Properţiu Hostia se metamorfoza în Cynthia, Ticidas numea Perilla pe o Metella. În plus, pseudonimul trebuia să fie simbolic: trebuia să constituie un compliment (este cazul seriei Lesbia – Delia – Cynthia) sau o epigramă la adresa doamnei în chestiune şi acest ultim caz va fi cel al Moecillei noastre.

Procesul de transformare a numelui soţiei lui Pompei poate fi urmărit cu uşurinţă: din *Mucia* poetul a făcut mai întâi *Mucilla*, diminutivul fiind obligatoriu cu privire la femeile de teapa asta, cu „două mii de amanţi aproximativ" (cf. şi Suet., *Div. Aug.*, 69). Abia modificat prin substituirea unui singur sunet, *-oe-* în loc de *–u-* (*Mucilla* > *Moecilla*), numele devenea astfel diminutivul cuvântului grec pentru curtezană: *moecha* (μοιχή), - mai puţin aspirata pe care poetul o omite, cum făcea adesea (cf. Lesbius este *pulcer*, 79, 1). Nimic mai simplu pentru cititorii puşi la curent cu cancanurile din Roma decât să înlocuiască, în catrenul lui Catul, *Moecilla* prin *Mucilla* şi să înţeleagă că invectiva era adresată Muciei, iubita lui Cezar şi fosta soţie a lui Pompei – „socrul şi ginerele"!

3. Parvenitul Arrius (84)

Scriind că ironia lui Catul este atât de fină, că nu le este mereu dat comentatorilor să o surprindă, şi că aceştia iau adesea ca fiind exprimate în mod serios lucruri care se convertiseră în ironie sau badinaj, Pascal nu credea să spună atât de bine. Căci, invitându-i pe confraţii săi să fie atenţi la cursele întinse de

ironia catuliană, se lăsa el însuşi prins în capcana acestei ironii, şi chiar într-una din capcanele cele mai simple: aceea din poezia 84. Într-adevăr, după ce a tradus[4] textul pe care îl amintesc reproducându-l aici:

„*Chommoda dicebat, si quando commoda uellet*
Dicere, et hinsidias Arrius insidias;
Et tum mirifice sperabat se esse locutum,
Cum, quantum poterat, dixerat hinsidias.
Credo sic mater, sic liber auunculus eius,
Sic maternus auus dixerit, atque auia.
Hoc misso in Syriam, requierant omnibus aures,
Audibant eadem haec leniter et leuiter.
Nec sibi post illa metuebant talia uerba,
Cum subito adfertur nuntius horribilis:
Ionios fluctus, postquam illuc Arrius isset
Iam non Ionios esse, sed Hionios"

(„'Havantaje', spunea Arrius, când voia să spună 'avantaje' şi 'chursă' în loc de 'cursă'; îşi închipuia că a vorbit minunat, când a spus din răsputeri 'chursă'. Astfel spuneau, cred, mama şi unchiul lui, libertul. Când a fost trimis în Siria, s-au odihnit toate urechile; ele auzeau aceleaşi cuvinte spuse lin şi lejer şi nu se mai temeau de altele pentru viitor, când deodată soseşte o veste oribilă: marea Ioniană, de când s-a dus Arrius acolo, nu se mai chema Ioniană, ci Hioniană")

şi după ce a acceptat, pentru traducere, corectura lui *liber* (v. 5) în *umber*, corectură propusă de Riese, C. Pascal notează, spre a explica versurile 5–6, care formează, cum se va vedea mai târziu, cheia de boltă a poemului: „Era vorba aşadar de un defect familiar în descendenţa maternă. Un defect de pronunţie asemănător au toscanii de azi".

Adevărate şuvoaie de cerneală au curs cu privire la acest faimos mic poem – celebru deja la cei vechi („*nobile epigramma*", spune Quintilian, I, 5, 19–20) – fără ca interpretarea cea mai simplă, cea mai naturală – care este şi cea mai justă – să-i tenteze pe comentatori. Într-adevăr, în maniera

de a pronunţa a lui Arrius, toţi au vrut să vadă un defect de pronunţie dialectală, inspirându-se, semenea lui Pascal, din pronunţia toscană de azi – căci, şi acum încă, în acest dialect *-c-* devine *-h-* între vocale (de ex. *la casa* pronunţat *la hasa*). A. J. Bell[5] explica felul particular de pronunţie al lui Arrius prin originea sa etruscă. Nu etruscă, veneţiană, l-a corectat imediat E. Harrison[6]. Şi acest mod de a vedea lucrurile a trecut în subsolul celor mai autorizate ediţii comentate. „Tot aşa cum şi astăzi spune un sienez *la hasa* (în loc de *la casa*)", scrie Kroll[7]. Şi Lechantin de Gubernatis: „Era vorba *în mod evident* de o tendinţă dialectală care s-a infiltrat la Roma probabil din Etruria"[8].

Această explicaţie nu a rămas doar apanajul comentatorilor. Ea a fost adoptată de istoricii literaturii latine, ca V. Ussani[9] („Arrius..., *poate pentru că era de origine etruscă, obişnuia să aspire vocalele iniţiale şi consoanele*") – *şi, ceea ce este mai grav, de lingvişti, ca Devoto*[10] („*Acest nărav – al lui Arrius – este prea singular pentru a justifica ipoteza unei pronunţii aspirate foarte citadine: ea trebuie să se raporteze la o regiune mai îndepărtată în care se formase sensibilitatea lingvistică a lui* Arrius").

Numai că de ce se referă poetul în versurile 5–6 la mama lui Arrius şi la ascendenţa lui maternă?

„*Credo, sic mater, sic liber auunculus eius,*
Sic maternus auus dixerat atque auia."

Dar pentru că femeile reproduc mai bine pronunţia nativă, explică comentatorii care au un răspuns la toate[11]!

Şi asta nu e încă totul: cu privire la identitatea lui Arrius savanţii şi-au împins ambiţiile şi mai departe. Încă de multă vreme (1862), Schwabe l-a identificat pe acesta cu oratorul Q. Arrius de care vorbeşte Cicero, *Brutus*, 69 (*Quaestiones Catullianae*, Giessen, Ricker, p.325), deşi această identitate nu are nimic sigur. N-are importanţă, dl. Schuster crede că în orice caz este vorba de un orator şi îşi bazează explicarea poemului pe această ipoteză[12]. Nu aceasta este şi opinia lui T. Frank[13]. Pentru

Arrius al lui Catul nu este un orator, ci un om cu ambiţii litice şi ar fi C. Lucilius Hirrus de care îşi bătea joc Cicero *am.*, II, 9; 10; VIII, 2; 4; 9).

Şi exemplele ar putea continua. Dar mi se pare că este rdere de vreme să mergi în această direcţie, să cercetezi ginea şi identitatea lui Arrius pentru a înţelege poemul lui tul. Să încercăm să facem abstracţie de toate acestea pentru a erca să găsim explicaţia cea mai simplă în poemul însuşi.

Se ştie că, în pronunţia rurală, sunetul notat cu *h* dispăruse rreme chiar şi la iniţială. Această tendinţă a graiurilor din iu neproducându-se la Roma, textele au făcut să ne parvină iă serii de forme: cu *h*: *holus, haedus, hircus* reprezentând *anitas* sau pronunţia locuitorilor Romei, şi fără *h*: *olus, edus, us* reprezentând *rusticitas* sau pronunţia ţăranilor din satele de gă Roma[14]. Or, cei care voiau să pară „distinşi" erau foarte ıţi la pronunţia lor spre a nu omite *h*-urile. Cei mai puţin tivaţi, se înţelege de la sine, nu erau foarte siguri pe ei şi, de ă să nu le omită, adăugau *h*-uri şi unde nu le era locul. Nu era ıfacere de modă" (J. Marouzeau), ci fenomenul cunoscut sub ıele de *hiperurbanism*[15].

Nu acesta este şi cazul lui Arrius al nostru? De origine lestă, chiar servilă, el vrea să pară un domn de la oraş; sează aşadar în pronunţia lui *h*-uri fără noimă, ceea ce, de el, trădează şi mai mult originea lui ţărănească: *„rusticus fit no si adspires perperam"* („rustică devine vorbirea dacă ri în mod greşit"), observa astfel Nigidius Figulus (la Aulus lius, XIII, 6, 2).

Prevăd obiecţia: da, aşa e simplu şi clar, numai că versurile strică totul: de ce pronunţa în acelaşi fel mama lui Arrius şi eaga lui ascendenţă maternă, dar nu şi ascendenţa lui mă?

Tocmai, asta e toată chestiunea. Şi aceste versuri ne readuc roblema ironiei catuliene. Nu s-a înţeles niciodată complet ul poem al lui Catul din pricina unui cuvânt, cel cu care pe versul 5: *credo*. A fost luat în serios şi este doar o

antifrază, un *credo* ironic. Forma cea mai simplă de ironie constă în a enunţa contrariul a ceea ce gândeşti: să spui despre un pungaş că e om cinstit. În cazul nostru, *credo* = *non credo*. Exemplele acestui *credo* ironic nu lipsesc din textele noastre latineşti. „*Credo, misericors est*" („Cred, este milos"), exclamă, tremurând de teamă, Sosia din *Amphytruo* al lui Plaut (v. 297) în faţa lui Mercur care se pregăteşte să-l bată. Şi în *Eneida* lui Vergiliu (VII, 297–298), Iunona nu exclamă ea urmărindu-l pe troian cu ura ei:

„At, credo, mea numina tandem
Fessa iacent, odiis aut exsaturata quieui"

(„Dar, îmi zace istovită puterea, cred, sau sătulă de ură m-aîn liniştit")

în momentul în care nu crede deloc că puterea ei divină era epuizată, nici că ura i s-a domolit!

Catul spune despre personajul lui: „astfel vorbeau, nu-i aşa?, şi mama lui şi fratele mamei, care era libert, şi bunicul şi bunica maternă".

Pentru a face să iasă mai bine în relief ideea, îmi imaginez, în zilele noastre, scena următoare: într-un salon, un nou îmbogăţit, fiu de ţăran, se împăunează cu un costum nou, pe care îl poartă pentru prima dată. Un răuvoitor se apropie şi îi spune: „Nu-i aşa, domnule, că tatăl şi bunicul dumneavoastră purtau şi ei costum?"

Şi dacă poetul nu vorbeşte decât de familia maternă, asta nu e „pentru că lucrurile stăteau altfel în ce priveşte familia paternă" (G. Lafaye), ci fiindcă, pentru sclavi, doar linia maternă conta! Unul singur, în această familie de sclavi, fusese eliberat, şi anume unchiul matern al lui Arrius – *liber* –, care nu este un substantiv propriu, ci un adjectiv, ironic, la rândul lui! Şi se înţelege cu atât mai bine, de-acum, ironia feroce a lui „*maternus auus*" şi „*materna auia*" din versul următor. Toţi aceşti sclavi, strămoşii lui Arrius, vorbeau şi ei, nu-i aşa (*credo*), cu aceeaşi distincţie, şuierându-şi *h*-urile, bine marcate...

Astfel ni se înfăţişează *credo* din versul 5, cheie de boltă – spuneam – pentru interpretarea poemului 84, pe care l-am putea numi „satira parvenitului".

NOTE

1 Catania, Battiato, 1916.

2 Cf. pentru remarcile de detaliu : B. Brotherton, *Catullus, Carm. II*, Classical Philology, XXI, 361-363, şi de asemenea A. Ronconi, *Alliterazione e stile in Catullo*, Studi Urbinati, 1939, p. 34.

3 Părere la care subscrie astăzi unanimitatea comentatorilor (cf, de ex. O. Weinreich, *Die Distichen des Catull*, Tübingen, Mohr, 1926, p. 18-19), după ce, printre cei mai vechi, o serie întreagă de comentatori luaseră afirmaţia în serios : Westphal, Rettig, Pleitner, Schwabe, Baehrens.

4 Catullo, *Carmi*, trad. di Carlo Pascal e di altri. Pref. di Carlo Pascal, Milano, Istituto editoriale italiano, [f. d.].

5 *Note on Catullus 84*, Classical Review, 1915, p. 137-139.

6 *Catullus 84*, *ibid.*, 1915, p. 158-159.

7 *C. Valerius Catullus*, herausggb. u erkl., Teubner, 1923

8 *Il libro di Catullo Veronese*, Testo e commento, Torino, Chiantore, 1928.

9 *Storia della letteratura latina*, Milano, Vallardi, 1929, p. 264.

10 *Storia della lingua di Roma*, Bologna, Capelli, 1940, p. 152.

11 Kroll (*loc. cit.*): „Menţionarea rudelor materne se poate întemeia eventual pe faptul că se credea că se observă la femei păstrarea fidelă a vechii pronunţii". Lechantin de Gubernatis (*loc. cit.*): „femeile reproduc mai bine pronunţia nativă".

12 *Der Redner Arrius*, Philologische Wochenschrift, 1930, col. 1004–1006.

13 *Arrius, Catullus Carm. 84 and Lucilius Hirmo*, Racc. Ramorino, Milano, Vita e Pensiero [s. d.], p. 157–160.

14 V. de ex. A Ernout, *Les éléments dialectaux du vocabulaire latin*, 1928, p. 86. A. Meillet şi J. Vendryes, *Traité de grammaire comparée des langues classiques*, Paris, 1927, p. 73. Meillet, *Esquisse d'une histoire de la langue latine*, Paris, 1931, p. 101 şi 212.

15 Cf. J. Marouzeau, *Lexique de la terminologie linguistique*, Paris, Geuthner, *Hiperurbanism* : „acomodare la vorbirea orăşenească prin aplicarea abuzivă a unei reguli de corespondenţă; astfel, când în latină, pentru că *au* roman este reprezentat prin *o* în afara Romei, se înlocuieşte prin *au* un *o* roman autentic. *Aulus* este roman autentic faţă de *Olus* provincial; dar *Flaurus* este o

formă refăcută prin hiperurbanism față de *Florus* roman". Tot astfel *hinsidia* față de *insidia* etc.

Autor de l'ironie de Catulle, „Revista clasică. Orpheus. Favonius", tom XIII–XIV, 1941–1942, p. 128–137 (Traducere de Alexandra Ciocârlie).

"PLAUTUS CUM LATRANTI NOMINE" (CASINA, V. 34)

Cel care a redactat prologul piesei lui Plaut *Casina* asociază numelui acestui autor epitetul *latrans*:

„... *Diphilus*
Hanc graece scripsit,...
Latine Plautus cum latranti nomine" (v. 32-34)

„Diphilus a scris această piesă în greacă, în latină a scris-o Plaut cel cu nume care latră".

Cum trebuie înţeles acest epitet?

În general, el este explicat prin mijlocirea unui pasaj de Festus în care gramaticianul ne informează că era desemnată cu numele de *plauti* o rasă de câini cu urechi care atârnă: „*plauti appelantur cani, quorum aures languidae sunt ac flaccidae*" (p. 39, Egger). Iar comentatorii conchid că autorul pasajului în cauză „şi-a amintit acest ultim sens pentru a-i atribui lui Plaut un nume de lătrător"[1].

Apropierea ni se pare puţin forţată. Pe de o parte, nimic nu ne obligă să raportăm fraza lui Festus, fragment izolat dintr-un text foarte corupt, la *cognomen*-ul comediografului – cum e cazul pentru celălalt pasaj al aceluiaşi gramatician, pasaj în care exemplul lui Plaut şi-a aflat loc alături de o explicaţie cu totul diferită: „*Ploti appelati sunt Umbri pedibus planis quod essent; ... et ab eadem causa M. Accius poeta, ..., a pedum planitie initio Plotus, postea Plautus coeptus est dici*" (p. 47, Egger) „*Ploti* sunt numiţi umbrienii din pricină că au picioarele plate; ...şi din aceeaşi cauză poetul M. Accius ...a început să fie numit de la picioarele plate mai întâi Plotus, apoi Plautus".

Pe de altă parte, este mult mai simplu de crezut că autorul prologului a putut fi frapat de diftongul *-au-* inclus în numele *Plautus*. Într-adevăr, se ştie că cei vechi imitau lătratul sau urletul câinelui prin sunetul *au*. Acesta poate fi găsit în greacă în onomatopeea βαύ βαύ de la care s-a format verbul βαύζω „a lătra, a mârâi" şi, poate, βαυβάω cu sensul primar „a sforăi".

Acesta se întâlneşte în latină sub forma *baubari* care este un verb imitativ: „*deserti baubantur in aedibus*", „câinii urlă în casele în care au fost lăsaţi singuri", scrie autorul poemului *Despre natură* (V, 1071). Iar gramaticienii glosează în mod normal acest verb prin *latrare* (*Gloss.*, 5, 170, 36). Cred, aşadar, că sintagma „*Plautus cum latranti nomine*" din versul 34 al prologului la *Casina* trebuie interpretat în felul următor: „Plautus al cărui nume este un lătrat".

„*Quid hoc sit hominis*" (Plaut, *Amph.*, 576 şi 769; *Poen.* 92)

În decursul traducerii „alerte şi vii" (A. Juret), publicate alături de textul comediilor lui Plaut stabilit în chip magistral pentru colecţia Budé, dl. A. Ernout atrage atenţia asupra expresiei „*quid hoc sit hominis*" de la versul 769 din *Amphitryo*, vers al cărui sens, după el, este îndoielnic. „Traducerea pe care am adoptat-o, scrie el, este cea a lui Naudet. Ussing crede că *hominis* o desemnează pe Alcmena şi înţelege: 'Ce fel de creatură ar fi cea de acolo?' Această reflecţie ar fi mai la locul ei, dar sensul dat lui *hominis* este foarte forţat".

Nu cred că interpretarea lui Ussing ar fi atât de inacceptabilă.

Expresia „*quid hoc sit hominis*" (sau „*quid id sit hominis*") se întâlneşte la Plaut de trei ori. Sensul ei nu poate lăsa loc nici unei îndoieli în prologul la *Poenulus*. Se vorbeşte aici de un oarecare *Lycus* („Lupul"), „care este cu adevărat cel mai execrabil dintre oamenii pe care-i rabdă pământul, *dacă cumva un proxenet meritä numele de om*". Şi prologul adaugă (v. 91–92):

„*Vosmet nunc facite coniecturam ceterum*
quid id sit hominis *cui Lyco nomen est*"

Ideea este clară: ce fel de om ar fi un ins (=ce este uman într-un ins) supranumit Lupul? Proxenetul nu este fiinţă umană,

nu are sentimente de om, e o fiară. Dl. Ernout traduce deci în chip firesc cele două versuri în cauză: „În rest, judecaţi voi înşivă ce fel de om poţi fi când te cheamă Lupul".

Se poate atribui, fără vreo dificultate, acelaşi sens expresiei în versurile 577–578 din *Amphitryo*. Sosia îi povesteşte generalului incredibila lui aventură: sosind acasă, a dat nas în nas cu un alt eu, care făcea de gardă în faţa porţii. Cum se şi cuvine, Amphitryo nu crede o iotă:

– *Omul ăsta e beat, nu mă îndoiesc*, exclamă el desemnându-l pe Sosia.

– *Măcar de-aş fi*, suspină nefericitul sclav.

– *Doreşti ceva ce s-a împlinit deja*, continuă stăpânul.

– *Eu?*

– *Chiar tu. Unde ai băut?*

– *N-am băut nicăieri, zău*, insistă Sosia. Şi atunci Amphitryo lansează:

– *Quid hoc sit hominis?* Ce specie de creatură umană e asta? (= cum poate un om să mintă în halul ăsta? Nu e om cel care minte cu atâta neruşinare!)

De ce ar trebui să se schimbe sensul expresiei în versul care ne interesează? Alcmena vrea să-şi convingă soţul că a petrecut noaptea cu el, acesta ştie prea bine, şi pentru motive temeinice, că lucrurile nu stau aşa; de altfel, amândoi au dreptate! În toiul discuţiei, Alcmena recurge la un ultim argument:

– *Ai să negi de asemenea, rogu-te, că mi-ai făcut cadou astăzi cupa asta de aur pe care ţi-au dat-o acolo, spuneai?*

– *Nu, pe cuvântul meu, nu ţi-am dat-o şi nu ţi-am vorbit defel despre ea. Aveam, într-adevăr, intenţia, şi o am încă, să-ţi dau cupa. Dar cine ţi-a spus de asta?*

– *Chiar de la tine au auzit-o şi din mâna ta am primit cupa.*

Sărmanul soţ e năucit, proba adusă de soţia lui pare irefutabilă. Şi el nu poate găsi altă explicaţie decât o înşelătorie a lui Sosia.

– *Un moment, un moment, rogu-te*, îi spune Alcmenei. Şi adresându-se sclavului: *Mă mir foarte tare, Sosia, că ea poate şti*

că mi s-a dat acolo o cupă de aur, dacă n-ai văzut-o tu adineauri şi dacă nu i-ai povestit tot.

Dar Sosia îl asigură:

– Nu, ţi-o jur, eu nu i-am spus nimic şi n-am văzut-o decât împreună cu tine, o dată cu tine.

Aici este plasată exclamaţia lui Amphitryo (v. 769), căreia, deşi sensul îi pare îndoielnic d-lui Ernout, nu văd nici un motiv să i se dea un alt înţeles decât acela pe care îl avea în cazurile precedente:

– Quid hoc sit hominis? „Ce fel de de creatură umană este aceea?" (= Ce este omenesc în femeia asta? Cum poate o fiinţă omenească să mintă în halul ăsta?)

Nu văd nimic forţat în folosirea lui *homo* pentru a o desemna pe Alcmena, – căci împărtăşesc opinia lui Ussing: expresia îi este adresată, ea este cea care răspunde:

– Vin proferri pateram? Vrei să vezi cupa?

Se ştie că *homo*, cu sensul general de „fiinţă omenească", era aplicat la fel de bine bărbatului ca şi femeii (ca în greacă ὁ şi ἡ ἄνθρωπος); acest lucru e în aşa măsură valabil că, în caz de necesitate, i se adăuga unul din cei doi termeni care desemnează genul. Procedeul se regăseşte de la un capăt la altul al latinităţii literare: „*mares homines*" scrie Plaut, *Poen.*, 1311, – „*homines feminae*" scrie Sf. Augustin, *De civ. Dei*, 3, 3.

Oare nu cu sensul său generic, pe parcursul aceleiaşi piese, pune Plaut cuvântul în gura aceluiaşi Amphitryo, în momentul în care tebanul, cuprins de un acces de furie, vrea să forţeze poarta propriei case şi să masacreze pe toată lumea de acolo (v. 1048–50)?

„Intro rumpam in aedis; ubi quemque hominem aspexero:
Siue ancillam, seu seruom, siue uxorem, siue adulterum,
Seu patrem, siue auum uidebo, obtruncabo in aedibus"

„am să năvălesc în casă: şi orice om observ, - servitoare, valet, soţia mea, amantul ei, tatăl, bunicul – de îndată ce am să-i văd, am să-i fac bucăţi chiar în casă..."

Pasajul este decisiv: să culegem altele, la autorii latini cei mai puri, căci nu lipsesc exemplele de *homo* cu înţeles de „creatură umană" referitor la o femeie. De o femeie, de Tullia, vorbeşte Serus Sulpicius Rufus în scrisoarea pe care i-o trimite lui Cicero pentru a-l consola pentru pierderea nefericitei sale copile (*Ad fam.*, IV, 5, 3): dacă ea n-ar fi moartă acum, scrie el, ar fi trebuit să moară totuşi câţiva ani mai târziu, „*quoniam homo nata fuerat*", „din moment ce se născuse ca o creatură umană (= perisabilă)". Tot unei femei, mamei sale Venus, i se adresează Enea în versurile 327-328 din prima carte a *Eneidei*:

„*O, quam te memorem, uirgo? Namque haud tibi uoltus mortalis,* nec uox hominem sonat..."

„O, fecioară, cum să te numesc? Căci n-ai chip de muritoare şi sunetul vocii tale nu e cel al unei creaturi omeneşti..." Şi îmi place să împrumut un ultim exemplu de la dl. Ernout însuşi (*Dict. étym.*, 1932): Cicero, *Pro Clu.*, 70, 199, scrie: „*mater, cuius ea stultitia est, ut eam nemo hominem appellare possit...*", „mama, a cărei prostie este atât de mare, că nimeni nu ar putea s-o numească creatură omenească...".

Amintesc că această întrebuinţare, normală pentru *homo* ca termen generic desemnând cele două genuri ale speciei umane, este valabilă de asemeni şi pentru cuvintele care desemnează celelalte specii, ca *bos, ouis, agnus*. Spicuiesc trei exemple la Vergiliu. În cartea a VII-a a *Eneidei* (v. 789–790), poetul ne vorbeşte de scutul lui Turnus pe care era reprezentat în aur

„*sublatis cornibus, Io*
..., iam saetis obsita, iam bos ..."

„Io, cu coarnele ridicate, deja acoperită de păr, deja vacă" (exact: făcând deja parte din specia bovină). Tot astfel, – exemple foarte semnificative – în cartea a VIII-a, unde ni se povesteşte istoria lui Cacus (v. 185–267), este vorba de o vacă care, răspunzând printr-un muget mugetelor cirezii gata să părăsească locurile, îi descoperă lui Hercule furtul lui Cacus (v. 217–218):

„*Reddidit* una boum *uocem uastoque sub antro*
mugiit et Caci spem custodita *fefellit*"

„O vacă le răspunde şi mugeşte în fundul vastei peşteri, înşelând astfel, închisă cum era, speranţa lui Cacus". Puţin mai departe, la versul 263, se vorbeşte iar de „*abstractae boues*", „vacile furate".

NOTE

1 A. Ernout, *Plaute*, t. II, text stabilit şi tradus, colecţia Budé, 1933, p. 157. De asemenea, Teuffel-Kroll-Skutsch, *Gesch. der röm. Lit.*, I, ed. a 6-a, 1916 : „*Plautus (Plotus)* semnifică un câine cu urechile clăpăuge (de aici *Cas.*, 34)". A se vedea de asemenea V. Ussani, *Storia della letteratura latina nelle età repubblicana e Augustea*, Milano, Vallardi, 1929, p. 87: „În prologul la *Casina* (v. 34) se face totuşi referire la un alt sens al numelui: *Plautus cum latranti nomine. Plauti* ar desemna o specie de câini cu urechi care atârnă". Şi savantul italian merge chiar mai departe trăgând o concluzie de altă natură: „şi aici s-ar întâlni cazul unui nume semnificativ, dacă nu cumva e vorba, dimpotrivă, de o poreclă datorată acelei *canina facundia* şi devenită apoi nume". Dar această concluzie – dacă ţinem la ea – rămâne la fel de valabilă şi admiţând interpretarea pe care o propun, cea a numelui-onomatopee.

Din articolul *Glanures de littérature latine – Spicuiri privitoare la literatura latină*, publicat în „Revista clasică. Orpheus Favonius", tom XV, 1943, partea I, „Filologie, literatură, istorie", p. 4–10 (traducere de Alexandra Ciocârlie).

CUPRINS

CAIUS IULIUS CAESAR 7
Viaţa 7
Opera lui Caesar 10
C. SALLUSTIUS CRISPUS 16
Viaţa 16
Opera 16
CICERO 21
Viaţa publică 21
Viaţa privată 36
Opera oratorică 43
1) Înainte de consulat (81–64) 43
2) În timpul consulatului (63) 71
3) După consulat (63–43) 92
Opera retorică 130
Opera filosofică 145
Corespondenţa 169
Importanţa operei lui Cicero 177
Note 183
Bibliografie generală 207
ADDENDA 211
Poetae docti 211
Cu privire la Cicero 222
Originalitatea literaturii latine. 23
Asonanţa în arta lui Catul 24
Despre ironia lui Catul 26
„*Plautus cum latranti nomine* (*Casina*, V. 34) 27